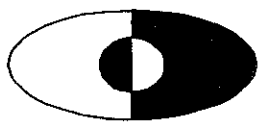

**PAVLE B. JOVANOVIĆ
MILOŠ MARJANOVIĆ**

**POLITIČKA KULTURA
U CRNOJ GORI**

CID

SoCen

PODGORICA

2002

**BIBLIOTEKA
SLIKA VREMENA**

Urednik
DRAGAN K. VUKČEVIĆ

Za izdavača
ŽARKO RADONJIĆ

UVOD

Ovo je istraživanje političke kulture u Crnoj Gori. Različite ograničenosti—konceptualne, methodske, istraživačke, naposljetku i materijalne i vremenske—čine da su njegovi rezultati neizbježno parcijalni i fragmentarni, pa u tom smislu ono ne daje niti može dati sliku cjeline te kulture u Crnoj Gori, već samo ukazuje na neke njene odlike ili svojstva. Otuda i naslov: „Neke odlike političke kulture u Crnoj Gori”. Svakako treba naglasiti da je istraživanje ove vrste u Crnoj Gori pionirsko ili, možda, jedno od pionirskih pa se potpisani istraživači nadaju da će neko razumijevanje za njegove nedostatke biti opravdano prednošću za istraživanja koja će uslijediti u budućnosti. Na specifične okolnosti i manjkavosti u projektovanju istraživanja, prikupljanju podataka i njihovoj obradi biće skrenuta pažnja u trećem odjeljku ovog uvodnog dijela. Pred tim nalazi se, prvo, jedno ograničeno, no ipak neophodno izlaganje o konceptu političke kulture, njegovom odnosu prema nekim bliskim pojmovima, te o odgovarajućim istraživanjima, i, zatim, takođe jedno ograničeno izlaganje o Crnoj Gori i crnogorskom društvu, odnosno o mogućim pretpostavkama političke kulture u tom društvu.

1. *Politička kultura* nije strog, teoretski, pojam već opisan ili indikativan. No, govoreći pozitivno, upravo kao opisan, indikativan pojam *politička kultura* nas može sretno uputiti na jedno dosta maglovito i fluidno polje, pogotovu ako imamo specifične istraživačke namjere koje omogućuju neke specifične istorijske ili političke okolnosti.

Pojam je, naravno kao karakterističan pojam socijalne odnosno političke nauke, uveden u upotrebu u drugoj polovini proteklog vijeka, pod presudnim uticajem poznatog djela Almonda i Verbe *Civic Culture*¹/*Građanska kultura*/. Ponekad se ističe da je njegova popularizacija dio „biheviorističke revolucije”², odnosno prodora odgovarajuće epistemologije i s ove strane okeana. Ostavljajući to po strani, naglasimo nešto drugo. U svom obimnom istraživanju Almond i Verba su pronašli vrlo značajne razlike u stavovima—na primjer, u pogledu povjerenja prema političkim ustanovama, vlasti, drugim građanima, samima sebi—političkih aktera

¹ Almond G. and Verba S., *Civic Culture*, Princeton, 1963.

² Up. npr David Robertson, *Dictionary of Politics*, Harmondsworth, 1986, 263.

/građana/ u zemljama kao što su Zapadna Njemačka, Italija ili Velika Britanija. Te razlike su objašnjene razlikama u *političkoj kulturi* koja je shvaćena kao skup vrijednosti, stavova, nazora, predstava koje uslovljavaju individualan stav/orijentaciju aktera prema političkom sistemu, pojedinim ulogama u njemu i njihovim nosiocima. Pri tome je ovaj skup vrijednosti etc. određen i kognitivno i afektivno i tek u tom dvojstvu čvrsto zasniva orijentacije aktera. I naglasimo još nešto što će nam pomoći da prema mjerama ovog istraživanja—razaberemo vrline i mane osnovnog koncepta. Polazeći od ključnih razlika u stavovima prema političkom sistemu Almond i Verba klasifikuju sve političke kulture u tri grupe: parohijalne, podaničke i participativne.³

Iako se, naravno, s naučne tačke gledišta ne može pokazati prednost građanske ili participativne političke kulture nad podaničkom ili parohijalnom—sve su to na kraju krajeva *kulture*—nema sumnje da su u ovoj trodiobi prisutne predstave o nekom postupnom progresivnom razvitku koji čovjeka koji živi u izolaciji svoga mikrokozma, ili podanika, vodi aktivnom građaninu. Ali je nešto drugo važnije. Kako se različite društvene strukture neravnomjerno razvijaju, moguće je da se neki elementi političke kulture nađu u neskladu s nekim elementima političkog sistema. Tako je, na primjer, nizak nivo povjerenja građana SR Njemačke u njene političke ustanove, na počecima te države—što inače nije teško objasniti—ne samo činilac u „orijentaciji aktera”, činilac političkog ponašanja, nego i, bar posredno, činilac ukupnog funkcionisanja tog političkog sistema. U svakom slučaju nešto što se mora uzeti u obzir, i na čemu se mora ili može raditi. Na tome počiva značajna tehnička, pa možda i emancipatorska vrijednost ovakvog uvida.

Ako sad skočimo cijelih četrdeset godina unaprijed /1949–1989/, vidjećemo da većina istraživanja počiva na ovoj pretpostavci⁴. Uvođenje

³ *Parohijalnu* političku kulturu odlikuje odsustvo jasne orijentacije ili aspiracija prema političkom sistemu, odsustvo odgovarajućih kognitivnih sadržaja, zatvorenost u tradiciju i religiozne obrasce. *Podaničku* odlikuje pokornost, pružanje podrške političkom sistemu, koji se doživljava prvenstveno kao vlast, uz odsustvo zahtjeva, dok *participativnu* odlikuje aktivno učešće autonomnih subjekata /građana i njihovih organizacija/ u političkom životu, diferenciranje percepcija i stavova, povezanost podrške i odgovora na zahtjeve. Demokratskim ustanovama odgovara, prema Almondu i Verbi, jedna *građanska /civic/* politička kultura, koja je s jedne strane mješovita, ali koju s druge strane odlikuju visok nivo participacije građana i njihova stabilna podrška sistemu.

⁴ Ponekad se istraživanje može orijentisati nekim dodatnim momentima, ili će se oni pojaviti kao rezultat istraživanja. Tako u jednom ranom istraživanju političke kulture na tlu SFRJ G. Zaninovich identifikuje tri tipa političke kulture: parohijalno—tradicionalnu, socijalističko—patriotsku i državno—racionalističku. Očito je da su posljednje dvije izvedene iz specifičnog odnosa prema ustanovama socijalističke države, odnosno razlika u pogledima i položaju „običnog” svijeta i upravljačkih „elita”. *Elites and Citizenry in Yugoslav Society. A Study of Value Differentiation*, in C. Beck et al. *Comparative Communist Political Leadership*, New York, 1973—navod prema M. Pantić, *Politička kultura i vrednosti*, u *Fragmenti političke kulture*, Beograd, 1998, 60. U nekim drugim istraživanjima se ova

institucija moderne demokratije u bivše komunističke zemlje udara u ekonomske i kulturne prepreke. Veličinu problema ili odstupanja možemo mjeriti etalonima zemalja u kojima je odgovarajuća kultura dominantna /zajedno sa svojim ekonomskim pretpostavkama/. U međuvremenu se, naravno, obogatio spektar kontrastnih razlika ove i drugih političkih kultura /na primjer, prema Dahlovoj dihotomiji kultura u kojima preovlađuju kooperativne i pragmatične orijentacije i onih u kojima preovlađuju apatične, nekooperativne i deduktivne⁵, ili prema Lijphartovoj podjeli na centripetalne ili konsenzualne na jednoj i centrifugalne ili fragmentirane političke kulture, na drugoj strani⁶/ pa tako imamo cijeli niz indikatora koji se tiču npr. aktivizma, otvorenosti, tolerantnosti, raznih socijalnih distanci ili preferencija vrijednosti podijeljenih na materijalističke i postmaterijalističke⁷ itd., koji nam mogu, dakle, ukazati u kojoj mjeri data politička kultura odstupa od datog standarda.

Nećemo kriti da je to osnovna dimenzija našeg istraživanja. Za to postoje dva odveć jaka razloga. Prvo, prema razumijevanju gotovo svih njenih političkih snaga, i svih spoljnih činilaca, Crna Gora je na putu postkomunističke tranzicije u demokratsko društvo s tržišnom privredom. Demokratski politički sistem podrazumijeva demokratsku političku kulturu i ona će se, ovako ili onako, razvijati. U mjeri svojih mogućnosti osmotrićemo kako s njom stoje stvari sad. Drugo, ni metodološki ne možemo postupiti drukčije. Mada se na ovaj način može otkriti da u crnogorskoj političkoj kulturi postoje crte one podaničke, ili parohijalne, ili da je

složena stvarnost tipološki reflektuje kao uporedno postojanje tradicionalne/parohijalne/, podaničke, „alijenantne” /specifična otuđenost od političkog sistema tzv. „privatnika” u gradovima/ i–„participativne” političke kulture, koja se identifikuje kao samoupravno–participativno–humanistička.

/Pantić, op.cit., 62–64/. Ovi novi „tipovi” zapravo su samo specifični stari, i opet su orijentisani prema osnovnoj ideji prelaska iz tradicionalnih u moderne /i, eventualno, postmoderne/ oblike.

⁵ R.Dahl, *Who Governs?*, New Haven, 1961; *Political Opposition in Western Democracies*, New Haven, 1966.

⁶ A.Lijphart, *The Politics of Accomodation*, Berkley, 1968.

⁷ Ovu razliku, koja potom vodi razlikovanju odgovarajućih političkih kultura, razvio je Inglehart–R.Inglehart, *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton, 1990.

Budući da postoje različita shvatanja političke kulture, i da je u pitanju složen fenomen, moguće su i neke druge tipologije. Tako F. Parker razlikuje radikalnu, subordinirajuću i dominantnu političku kulturu, Marsh konvencionalnu i protestnu, Daugnad i Mehl elitnu, subelitnu i kontraelitnu, Brown integrativnu, dihotomnu i fragmentiranu itd.–navedeno prema Panić op.cit., 57–58. Up. i M. Matić, *Politička kultura u Enciklopedija političke kulture*, Beograd, 1993, 82–840.

Veoma je popularna, i van naučnih odnosno istraživačkih krugova, dihotomija po kojoj se razlikuje demokratska od autokratske /ili autoritarne/ političke kulture. Ona najjasnije izražava opšti politički smisao ovakvih istraživanja, pa i njihovo kulturno–istorijsko mjesto, što smo upravo naglasili. No, već s tog razloga može odvesti pojednostavljivanju, ako ne i vulgarizaciji.

opterećena autoritarnim nasljeđem, to će biti uvid kroz naočare razvoja demokratske političke kulture, i neće biti uvid u neku specifičnu *crnogorsku političku kulturu* koja bi i na drugi način mogla obojiti rezultate našeg istraživanja. Naime, ukoliko postoje crnogorska istorija i kultura, a mislimo da postoje, ukoliko je Crna Gora činila posebnu političku zajednicu, bar od druge polovine XVIII vijeka, nema sumnje da se može govoriti, u širem smislu, i o nekoj njenoj političkoj kulturi. Ali, ona bi tada bila predmet istorije, antropologije i etnologije, a ne sociološkog odnosno politikološkog terenskog istraživanja. Ipak ćemo se u narednom odjeljku sumarno osvrnuti bar na glavne momente ovog /kulturnog/ nasljeđa, bez obzira na to u kojoj će mjeri oni doći do izražaja u rezultatima našeg istraživanja.

Jer, uprkos opravdanosti navedenog pristupa /naročito poslije 1989/, jasno je da su kulturne tvorevine dugovjeke. Politička kultura kao *civic culture* koja je najprije razvijena u Engleskoj i drugim anglosaksonskim zemljama nigdje nije prenijeta na taj način da bi domaća kultura bila sasvim zatrta. Vjerovatno i sada postoje značajne razlike u ovom pogledu između Velike Britanije i SR Njemačke, mada ne onakve i onolike kao u vrijeme kada su Almond i Verba obavili svoje poznatno istraživanje, kao što su zacijelo još značajne razlike u britanskoj i francuskoj političkoj kulturi. Ostavljajući po strani slučajeve dubljih kulturnih razlika, na primjer islamskih ili hinduističkih društava—kad se načelno može postaviti pitanje mogućnosti pomenutog „presađivanja”⁸—jasno je da svaka posebna istorija /a svaka je posebna i neponovljiva/ i svaka cjelovita kultura proizvode svoje učinke, i da ono što zovemo političkom kulturom uvijek funkcioniše u specifičnoj sredini, i s obzirom na nju. Svaka je zemlja /država/ posebna politička zajednica, u koju su ljudi vezani i afektivno, i nekim kolektivnim sjećanjem, i istorijom, i kulturom. U ovome smislu ćemo i danas pronaći razlike u ophođenju između britanskog *civil servanta* i njemačkog *beamtera*, kao što ćemo u kakvoj političkoj deklaraciji s francuskog tla naći izraze „deduktivne” i „nekooperativne” političke kulture, dok na Ostrvu tako što nećemo nigdje naći. Ovdje, prosto rečeno, progovaraju kultura i istorija jednog naroda /ili jedne zemlje/, i možemo ih analizirati ili opisivati s više ili manje akribije, ili ih možemo objašnjavati—uzročno, funkcionalno, genetski ili na koji drugi način. Srećom, ili nesrećom, baveći se političkom kulturom kao politikološkim konceptom mi uglavnom nećemo, niti možemo, tako postupati. Taj koncept, za koji smo rekli da nije strog, tiče se uglavnom samo odnosa aktera /individua/ prema političkom sistemu po linijama koje ga definišu kao aktera. Pratićemo te linije, prema prirodi tog koncepta i mogućnostima istraživanja, prema nekim standardnim indikatorima, a onda analizirati moguće podjele u ovom, političkokulturnom smislu, s obzirom na socijalna i demografska

⁸ Mada takva nemogućnost ne mora voditi Huntingtonovom „sukobu civilizacija”.

obilježja, odnosno s obzirom na neke aktuelne podjele u ovom društvu. Izvjesne karakteristične nalaze dovešćemo u vezu sa nekim crtama crnogorskog društva, njegove istorijske i kulturne formacije, ali se nećemo upuštati u dalja tumačenja.

Naravno da političku kulturu možemo shvatiti i šire, kao čitav niz mentalitetskih i „duhovnih“ obilježja jednog naroda, jedne sredine ili zajednice, koji se manifestuju u specifičnom srazu političke prakse i istorije, odnosno tradicije i kulture, ili bi to bio način na koji jedna zajednica politički živi. Možemo je tako i analizirati, kao što možemo i da je „ucjelinimo“⁹ vodeći se nekom upečatljivom ili naoko sveprisutnom crtom, kao što je, na primjer, „autoritarizam“, „radikalizam“ ili „pragmatizam“ /„perfidnost“/. Nesumnjivo je da se tragovi takvog „ucjelinjavanja“ mogu primijetiti i na pomenutim podjelama tipova političke kulture, ali su one ipak izgrađene na smještanju momenata političke kulture u jednostavno i utoliko apstraktno predstavljen politički proces odnosno sistem. Tu prosto nema istorije ni njenih „velikih nosilaca“ /nacija, klasa, „velikih ljudi“/, naroda i onoga što ih čini osobenim. Politički sistem samo je jedan podsistem društvenog sistema pa kako je, prema osnovnom epistemološkom predlošku, društveni sistem u osnovi sistem regulacije u kome osnovnu ulogu igra podsistem kulture i vrijednosti, tako i u okvirima političkog sistema /ili u njegovu funkcionisanju/ zatičemo repliku globalnog rasporeda—jedan svijet političke kulture. Ali, kako je rečeno a sad mora biti naglašeno, za razliku od onog širokog i neodređenog pojma političke kulture, po čijim se pjenušavim talasima može slobodno ploviti, ovdje je riječ o nekim vrijednostima, nazorima itd. koji možda nijesu uvijek do kraja jasni no su čvrsto spregnuti s apstraktno određenim orijentacijama i stavovima /individualnih/ aktera prema političkom sistemu koji je, sa svoje strane, apstraktno određen jednostavnošću „inputa“¹⁰ i očiglednošću „outputa“. Pri tome, predmet analize nijesu u prvom redu vrijednosti i njihov promjenljiv odnos. Obično se uzima da postoje i da su one izvor orijentacija i ponašanja /aktera/. Samo je posljednje uočljivo, mjerljivo, samo se posljednje dâ uporediti, kvalifikovati i tipologizirati.

Ovakav pristup ima, kako je poznato, svoja značajna ograničenja, ne samo zato što nas, kao „bihejvioristički“, lišava uvida u takve momente kao što su upravo sama kultura /koja se može razumjeti samo u svojoj pojedinačnosti/ ili, na primjer, politička ideologija /v.niže/, a kao „funkcionalistički“ odvaja od istorije i navodi na prazne tautologije—ali pod određenim uslovima on je sasvim legitiman. Ti uslovi u našem slučaju, u Crnoj Gori, kako je pomenuto, postoje. Modeliranje društva i svih njegovih

⁹ Koristimo termin iz kulturne antropologije.

¹⁰ Oni su jednostavno formulisani bez obzira na to da li su označeni, na primjer, kao *zahtjevi* i *podrška* /Easton/, ili kao *politička socijalizacija* i *regrutovanje*, *interesna artikulacija*, *interesna agregacija* i *politička komunikacija* /Almond/.

strana kao građanskog društva opravdava primjenu ovakvog pristupa, koji očito nosi biljege sredine u kojoj je nastao, čije se iskustvo danas uzima kao univerzalno. Da je ovaj pristup prihvatljiv može se pokazati nekom vrstom negativnog argumenta—pod doskorašnjim uslovima postojanja zvanične ideologije i istorijskih projekcija, kolektivnog subjektiviteta itd. on ne bi imao /mnogo/ smisla. U objašnjenju onoga što se zbivalo u Crnoj Gori i Jugoslaviji tokom oružane revolucije i potom slabo bi nam pomogao ovakav koncept političke kulture. Naprotiv, morali bismo da se prepuštimo istoriji ako ne i istoricizmu, da analiziramo ideologije i političke programe, položaj i pomjeranja velikih društvenih grupa i oblike manipulacija njima, velike ekonomsko—političke interese i one uže interese vladavine i dominacije pa najzad, naravno, i neke kulturne momente koje bismo ili ne bismo nazvali političko—kulturnim /a bez kojih se teže mogu razumjeti stvari kao što je podrška puču od 27. marta 1941/, možda sve do takvih prijepornih stvari kao što je „dinarska violentnost”.

Ovdje više nema istorije. Zamišljamo da smo u društvu koje je postalo stabilan sistem, koji je dinamičan i u dinamičnim odnosima s okolinom, ali u koji nije ugrađen nikakav kolektivni istorijski projekat ili poduhvat. Uostalom, kako je poznato iz strukturalističkih analiza, „sistem nema istorije”. Istorija je s one strane horizonta što je, naravno, ne sprečava da „vlada ljudima”. Zamišljamo da je tako i s Crnom Gorom, da je sve više tako, i mjerimo specifične stavove njenih građana odnosno njihove orijentacije prema političkom sistemu, ne ulazeći u to koliko u ovom času i u njoj zaista ima „sistema”, a koliko „istorije”. Dakle, pristup koga ćemo se držati /s nekim, gore nagoviještenim, korekcijama/ izrazito je neistorijski. Nije jednom zamjerano funkcionalizmu da možda može opisati funkcionisanje sistema, ali da je s njegova stanovišta potpuno neshvatljiva društvena promjena, i istorija. To nije tako strašno koliko to što ni posve istorijski orijentisani pristupi u socijalnoj nauci nijesu — ostavimo li po strani proroke kao što je bio Marx, ili Nietzsche, čija proroštva i ne spadaju u nauku — uspjeli ništa u istoriji da objasne sem, naravno, unazad, što je neka vrsta lijepe ali nekorisne umjetnosti.

Ovaj „apstraktan i jednostavan” pristup ipak zahtijeva nekoliko napomena kojima bi bile razgraničene ova *politička kultura od ideologije, političkih stavova, i javnog mnjenja*, odnosno njegovih fluktuacija.

U konceptu političkog sistema odnosno političke kulture koji mu je kompatibilan, politička ideologija je apstrahovana. To se ondje može opravdati na dva načina. Jedno je slabljenje ideoloških podjela u odgovarajućim društvima, koje je postalo, ne bez protivvrječnosti, globalni proces. Drugo je s tim povezan metodički stav da se političke ideologije i programi, kao i interesi, shvataju kao sadržaj konkretnih akcija, koje apstraktni model ne može obuhvatiti. Pa ipak, pravo objašnjenje leži u krajnjoj složenosti ove pojave koja integriše velike društvene grupe, kao što, poput neke sekularne religije, integriše različite momente čovjekove dru-

štvene egzistencije od kojih svi nijesu dostupni empirijskoj nauci, bar ne političkoj. Tako da se, zauzvrat, ideologija može razložiti na izvjesne vrijednosti, na izvjesne interese, i na izvjesne političke programe. Što znači da se i politička kultura može shvatiti kao dio političke ideologije, ili kao svojevrsan izraz njenog rastavljanja, dekompozicije. Lako je, naime, pokazati da su odlike političke kulture u nekoj zemlji razvijene pod presudnim ili dugotrajnim uticajem neke političke ideologije. To na svoj način potvrđuje i Lijphartova tipologija u kojoj centrifugalna politička kultura znači postojanje dvaju suprotstavljenih političkih kultura koje se razvijaju uslijed ideološkog rascjepa u društvu. Bilo kako bilo, lako je izbjeći konfuziju. Budući da je *politička kultura* koncept nastao u jednoj manje-više jedinstvenoj sociološkoj školi, a da to s ideologijom nipošto nije slučaj, jednostavno ćemo zaboraviti na posljednju. Ne baš sasvim. S obzirom na to da je crnogorsko društvo u tranziciji, i da još nije razriješen ili stabilizovan odnos Crne Gore i Srbije, vjerovatno je da se ideološke razlike u njemu pojavljuju kao razlike u političkoj kulturi ili, možda, tu kulturu čine centrifugalnom. O tome će se u ovom istraživanju, u mjeri koja je moguća i neophodna, povesti računa.

Ovo vrijedi, *ceteris paribus*, i za političke stavove. Pod političkim stavom mislim jednostavno na stavove koje zauzimaju akteri u političkom procesu, kao prije svega stavove podrške ili odbijanja /uskraćivanja podrške/. Stav, koji može biti motivisan interesima, i/ili ideologijom, stavovima drugih aktera ili outputima političkog sistema, jasno se razlikuje od orijentacije *prema* političkom sistemu koja je uslovljena političkom kulturom. To što neko nema povjerenja u, na primjer, ustanove Republike Italije razlikuje se od činjenice što je pristalica opozicione stranke /danas, na primjer, pristalica PSD-Partije demokratske ljevice/, kao što se to što ima povjerenja razlikuje od činjenice po kojoj je pristalica danas vladajuće Forza Italia. Te se stvari razlikuju ali stoje u manje-više bliskoj vezi. Naravno, prema nekom idealnom uzoru, kome se u stvarnosti približavaju samo neke od demokratija dominantnog Zapada, tamo gdje uveliko postoji i proceduralni i supstantivni konsenzus, razlike u političkim stavovima nijesu razlike u političkoj kulturi /vrlo je vjerovatno da će pristalice Laburističke i Konzervativne partije iskazati uglavnom jednako povjerenje prema političkim ustanovama Ujedinjenog Kraljevstva-već odavno je tako/. Teško da je Crna Gora zemlja u kojoj je takav ideal dostignut, bar ne u mjeri u kojoj postoje neke ozbiljne alternative /prije svega u pogledu odnosa sa Srbijom/. Na koncu, riječ je o zemlji u tranziciji, u kojoj se grade nove ustanove, i tek ćemo vidjeti s kakvim uspjehom. Istraživanje političke kulture po definiciji nije istraživanje političkih stavova. Međutim, u mjeri u kojoj će se pokazati da je ta kultura još centrifugalna i fragmentirana, mi ćemo takve njene odlike dovoditi u vezu s nekim političkim stavovima, koji instrumentima istraživanja nijesu ili nijesu mogli biti zaočeni.

U izvjesnim aspektima javno mnjenje je u bliskom dodiru s političkom kulturom. Jasno je da javno mnjenje izražava sve osnovne odlike pa i tip političke kulture. Razvijeno i aktivno javno mnjenje u stvari je osnovni izraz participativne političke kulture, kao što je dvostruko /javno-tajno/ javno mnjenje izraz podaničke političke kulture. Kao i u prethodnom slučaju, bliska i važna korelacija ništa ne smeta da ove dvije stvari-kolikogod bile obje do kraja neuhvatljive- ipak razlikujemo. Politička kultura upućuje na svijet vrijednosti, odnosno na orijentacije zasnovane na vrijednostima, a javno mnjenje na stavove, mnjenja, koji su na neki neobičan način stalni i opet promjenljivi, jednako neobično i individualni i kolektivni. No, skrenućemo pažnju na sljedeću okolnost. Za razliku od političke kulture koja evoluirala postepeno, javno mnjenje je dinamično, i na njega se pod određenim uslovima može značajno uticati. U jednoj zemlji u tranziciji, veličine i stupnja razvijenosti Crne Gore, javno mnjenje takvom uticaju može /a donekle i mora/ biti srazmjerno podložnije, što ga čini nestabilnim pa i, prema osnovnoj funkciji, problematičnim. Hoćemo da naglasimo da uz nove i još nerazvijene odnose takvo mnjenje može da se udalji, naravno samo privremeno, od zatečene kulturne osnove. Odavde slijedi mogućnost da se stavovi djelimice isforsiranog javnog mnjenja pogrešno protumače kao svjedočanstva o političkoj kulturi. Koliko je to moguće gledaćemo da izbjegnemo takvu konfuziju. A naravno, naša će prva briga biti da provjerimo vjerovatnu pretpostavku da u javnom mnjenju postoje rascjepi, koji ga u tom smislu i diskvalifikuju kao javno, bar u mjeri heterogenosti političke kulture.

Politička kultura, kao i svaka *kultura*, podrazumijeva neki proces socijalizacije i njegove agente. Jedan dio toga procesa je spontan /ono što se, na primjer, odigrava u porodici ili u krugovima vršnjaka/, drugi je donekle organizovan i kontrolisan /škola, socijalizacijski aspekti djelovanja samog političkog sistema, partija i udruženja, te masovnih medija/, kao što se postepeno povećava broj agenata socijalizacije, mijenja slika njihova relativnog uticaja, kao i stepen njihovog skladnog, odnosno neskladnog djelovanja. Ovaj proces, bar kad je riječ o političkoj kulturi /prema značenju koje ona ima ovdje/, sam po sebi ne mora biti shvaćen kao pretjerano složen, ali ako se sjetimo da je dio mnogo šire smisaone i funkcionalne cjeline, biće nam jasno da mora biti i složen i protivrječan. Mnogo je načina na koje se odvija pomenuta socijalizacija, i na koje djeluju različiti njeni agenti, no je važno razumjeti da ni ona ni oni ne mogu stvoriti vrijednosti i orijentacije, već da ih samo mogu prenositi, jačati ili prigušivati u skladu s nekom cjelinom individualnog ili kolektivnog iskustva. U tom smislu se često precjenjuje moć pojedinih činilaca ove socijalizacije, danas posebno masovnih medija.

Ovo istraživanje ograničeno je na neke odlike političke kulture u Crnoj Gori, pa neće obuhvatiti ni u kakvom sistematskom obliku puteve i sredstva njenog obnavljanja, prenošenja i razvoja. Ipak, u mjeri u kojoj

nam to naši istraživački instrumenti omogućće vjerujem da ćemo tu i tamo, usput, biti u prilici da pomenemo ovu socijalizaciju i njene agente.

Empirijska istraživanja političke kulture i odgovarajućih vrijednosti nakon pomenutog djela Almonda i Verbe obavljena su širom svijeta u bezbroj navrata u posljednjih pedeset godina.

Prva istraživanja ovog tipa u bivšoj SFRJ preduzeta su još krajem šezdesetih godina, i njihovi protagonisti bili su stranci.¹¹ Od druge polovine sedamdesetih godina i tokom osamdesetih izvedeno je više ovakvih istraživanja od strane domaćih istraživača i naučno-istraživačkih ustanova, prvenstveno u vodećim centrima, kao što su bili Beograd, Zagreb i Ljubljana. Možemo pomenuti istraživanja društvene svijesti mladih, ili svijesti različitih društvenih slojeva, i istaknutije istraživače kao što su D. Pantić, B. Kuzmanović, V. Tomanović¹². Naravno, mnoga od ovih istraživanja imala su specifična polazišta, okvire i ciljeve s obzirom na ideološka ograničenja i osobitosti političke prakse, pa najzad i samog političkog i društvenog sistema u SFRJ. Međutim, to ipak u osnovi ne umanjuje vrijednost njihovih rezultata.

S krizom i raspadom SFRJ mijenja se društveni i politički kontekst ovih istraživanja. Upostavljanje političkog pluralizma i predstavničke demokratije, ali prije svega ratovi na tlu nekad zajedničke države, kojima prethodi i koje prati snažna obnova vrijednosti za koje se obično misli da su konzervativne i nazadne, kao nacionalizma, klerikalizma, autoritarnosti, ksenofobije itd., budi istraživački interes, ali mu postavlja nove prepreke, možda i teže od ranijih, pretežno ideoloških. Ipak se, uz istraživanja javnog mnjenja, za koja poseban interes imaju nove konkurentske partije, sprovode i istraživanja vrijednosti i političke kulture, često uz pomoć inostranih fondacija. Pomenimo istraživanja Golubovićeve, Kuzmanovića i Vasovićeve, i dalje Pantića, Lazića, Baćevićeve i Vukomanovićeve.¹³ Neka od ovih istraživanja, kao i svjetsko istraživanje vrijednosti iz

¹¹ G. Zaninovich, op.cit. SFRJ je svojevremeno ušla i u neka uporedna istraživanja, kao što je istraživanje vrijednosti i političke kulture lokalnih lidera u SAD, SFRJ, Poljskoj i Indiji—P. Jacob, *Values and Active Community; A Cross-Cultural Study of the Influence of Local Leaders*, New York, 1971, ili istraživanje o političkoj kulturi predstavnika elita—A. Barton, B. Denich, Ch. Kadushin, *Opinion-Making Elites in Yugoslavia*, New York, 1973.

¹² D. Pantić—čiji tekst naveden u napomeni pod 4 koristimo i za ovaj prikaz—jedan je od pionira u ovakvim istraživanjima u SFRJ. Up. npr. *Neke vrednosne orijentacije omladine u Stavovi i opredeljenja jugoslovenske omladine*, Beograd, 1974; *Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva u Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd, 1977; *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*, Beograd, 1981; *Politička kultura radnika—kvalitativna analiza*, Novi Sad 1987; *Klasična i svetovna religioznost*, Beograd, 1988; *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*, Beograd, 1990. Up. i V. Tomanović, *Omladina i socijalizam*, Beograd, 1977, ili B. Kuzmanović, *Problemi motivacionih osnova samoupravljanja*, Beograd, 1987.

¹³ Z. Golubović, B. Kuzmanović i M. Vasović, *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd, 1995; M. Lazić i dr., *Razaranje društva*, Be-

1996, obuhvatila su i Crnu Goru, dok su se neka ograničila samo na veću od dvije republike SRJ. No, i u Crnoj Gori su krajem devedesetih godina organizovana prva istraživanja ne samo javnog mnjenja nego i vrijednosti i političke kulture u okviru tamošnjih istraživačkih centara¹⁴.

Ovi istraživači će se potruditi da tumače i procjenjuju svoje nalaze kad god je to metodološki opravdano, poredeći ih s rezultatima nekih od ovih istraživanja, u mjeri u kojoj su im dostupni ti rezultati i u mjeri u kojoj su oni uporedivi.

2. Mada bismo na sličan način postupili i u nekoj drugoj zemlji, mada bi osnovni instrumenti našeg istraživanja gotovo bez izmjena mogli biti upotrijebljeni i negdje drugo—uostalom pravila ove nauke odnosno tehnike ne mijenjaju se od slučaja do slučaja—smatramo da ovdje treba skrenuti pažnju na neke osobine Crne Gore, njenog historijskog i političkog iskustva.

Naravno da nećemo reći ništa novo i nepoznato, kao što nijesmo ništa novo i nepoznato rekli o konceptu političke kulture. Prosto bismo da ukažemo na ono što je, po našem mišljenju, važno u generiranju specifičnih vrijednosti i orijentacija koje čine političku kulturu. To bi bilo ono što treba imati na umu kod svakog pokušaja tumačenja dobijenih nalaza, ali i uopšte fenomena političke kulture—u Crnoj Gori. Tako ćemo postupiti mi, istraživači, a vjerujemo da bi tako mogao postupiti i čitalac. Pri tome, lista naših napomena u ovom smislu nije iscrpna, niti su one do kraja razvijene i precizne. Znači da smo se potrudili da nam ne izmaknu bar glavne stvari, ali da ni u to ne možemo biti sasvim sigurni, jer one su posmatrane s jednog posebnog stanovišta. Za ono što hoćemo reći evo primjera koji se nudi svojom prividnom jednostavnošću. Istaći ćemo, kao što to čine mnogi, da je Crna Gora, kao zemlja i kao politička zajednica /država/ bila i ostala mala. Međutim, što znači tih danas manje od 700 000 stanovnika u smislu koji nas zanima nije sasvim jasno. Crna Gora više nije savez plemena, ali su oblici plemenske i bratstveničke solidarnosti još jaki ili, bar, tu postoje a drugdje ne. Takvi, i niz drugih predmodernih sastojaka u obi-

ograd, 1994; Lj. Bačević i dr., *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*, Beograd, 1991; D. Pantić, *Dominantne vrednosne orijentacije u Srbiji i mogućnost nastanka civilnog društva u Potisnuto civilno društvo*, Beograd, 1995; D. Pantić, *Konflikti vrednosti u zemljama tranzicije u Socijalni konflikti u zemljama tranzicije*, Beograd, 1996; D. Pantić, *Vrednosti birača u Srbiji u Partijski mozaik Srbije 1990–1996*, Beograd, 1997; M. Vasović i dr., *Fragmenti političke kulture*, Beograd, 1998; D. Vukomanović /urednik/, *Riječ imaju građani*, Beograd, 2001.

¹⁴ SOCEN—Sociološki centar sa sjedištem u Podgorici osnovan je 1999, i već je organizovao nekoliko značajnih istraživanja. Publikovani su rezultati istraživanja vrijednosti — B. Kuzmanović, M. Bešić, *Svjetovi vrijednosti*, Podgorica, 2000. Ovo istraživanje odvija se u okviru aktivnosti SOCEN—a. Pored toga, od 1998. u Podgorici djeluje i CEDEM, Centar za demokratiju i ljudska prava, koji redovno objavljuje izvještaje o kretanju javnog mnjenja u Crnoj Gori sa podacima koji mogu biti relevantni i za dublja sociološka odnosno politikološka istraživanja.

čajima i navadama, u svakodnevnom životu u domu i van njega, čine, uz ostalo, da je komunikacija visoko personalizovana, pa čovjek ne razgovara s Albancem već sa A.A., koji je pored ostalog i Albanac, kao što u drugoj prilici ne razgovara s B.B., već s mladićem koji je sin bratstvenika N.B. Treba razumjeti: ova komunikacija nije ni teža ni lakša nego ona koju podrazumijeva predstava o „građaninu”, ili o 700 000 takvih na kakvom mitingu. Ona je jednostavno *drukčija*. Što znači da joj naši instrumenti nijesu prilagođeni, niti to mogu biti, i da neke nalaze moramo uzeti s više nego *grano salis*. To je, dakle, jedna od okolnosti koje moramo imati na umu, ali je očito da u ovim sažetim napomenama nećemo moći da kažemo i: dokle, u kom smislu, i kad. Za tako što, bila bi potrebna čitava studija, a u okviru ovakvog istraživanja ostaćemo na nivou upozorenja odnosno napomene. Skrećemo, dakle, pažnju na sljedeće okolnosti.

/a/ Crna Gora već dugo /više od dva i po stoljeća/ ima jasan i u osnovi nepromjenljiv geografski, kulturni i istorijski identitet. On nije oslabljen širenjem na tzv. Brda, pa uglavnom ni onim koje je došlo poslije ratova 1876–1878. i 1912–1913 /ovo posljednje je efektuirano zapravo tek nakon 1945/. Na tom prostoru useljavanje je bilo vrlo ograničeno, ukoliko ga je uopšte bilo, dok je veliki broj iseljenika, u pravcima koji su se mijenjali, s iseljavanjem gubio svaki uticaj /s djelimičnim i specifičnim izuzetkom „iseljeničtva” u Beogradu, kao glavnom gradu jugoslovenske socijalističke federacije, poslije 1945/.

/b/ Za sve to vrijeme pomenuti identitet ima izraz u posebnoj političkoj zajednici koja je autonomna /s jednim mogućim prekidom od 1918. do 1941/. Upotrebljavam izraz koji je dovoljno neodređen da može obuhvatiti kako oblike faktičke i formalne državne nezavisnosti, tako i različite oblike statusa federalne jedinice, naglašavajući ono što je tu osnovno. Naime, ova se zajednica uvijek razlikovala od drugih i okolnih. Uprkos raznim pokušajima i oblicima povezivanja nije se utopila ni u jednu širu, zadržavajući oblike ne samo posebnog ambijenta nego i posebnog socijalnog i političkog života, i posebnog društvenog i političkog sistema.

/c/ Sve do 1878. ova zajednica je izrazito tradicionalna, jednokulturna i jednovjerna. Tada, usljed osvajanja gradova i teritorijalnog širenja u njen sastav ulaze i pripadnici drugih vjera i naroda, kao manjine. Kao načelno ravnopravni novi podanici crnogorskog Knjaza oni s većinskim Crnogorcima ne tvore nikakvu novu naciju, nema tu uslova ni za kakav melting pot, niti postaju Crnogorci—ovi imaju poseban i složen identitet i nimalo sklonosti ili mogućnosti da asimiluju inovjerce i inoroce. Niz okolnosti tako stvara jedan model snošljivog suživota etničkih zajednica jedne kraj druge. Pripadnici ovih manjina ostaju u krajevima u kojima su se zatekli—iz njih se uglavnom ne sele u druge dijelove zemlje ili gradove /uostalom, to su, uz nešto malo gradskog stanovništva, stanovnici sela/ već se, ako se sele, sele u inostranstvo. Uprkos svim potonjim promjenama—nakon 1878. započinje i ubrzana modernizacija—ili, možda, u skladu s

tim što one nijesu bile radikalne ili trajne—ovaj model je preživio do danas. Pri tome se ističe, u odnosu na susjedne zemlje, viši stepen tolerancije, ili se ističe da, za razliku od drugih republika bivše SFRJ, u Crnoj Gori uglavnom nije došlo do ozbiljnih međuetničkih sukoba i napetosti. Kao što se može reći i ovo—politička je zajednica u etničkom smislu izrazito crnogorska, ali sa izrazitom spremnošću da uvaži osnovne interese manjina.

/d/ Kao samostalna politička zajednica /ili država/ Crna Gora je mala. Ona broji manje od sedam stotina hiljada ljudi, žena i djece. Treba, međutim, imati u vidu da ovo nije kolekcija apstraktnih individua koji se mogu slobodno micati tamo ili ovamo već složen i isprepleten supstrat jedne složene tvorevine. Specifičan odnos grada i sela, mali broj velikih industrijskih pogona, lokalne, porodične, bratstveničke i plemenske veze čine ovu zajednicu složenijom, odnosno zajednicom zajednica. Posljedice su višestruke. Ondje se „sve zna”. Nosioći vlasti se ne mogu udaljiti u maglu i mistifikovati sebe i svoja djela. Čak se ne mogu ni skloniti sa očiju sugrađana na onaj poznati način. Različit je odnos privatnosti i javnosti /u odnosu na velike zajednice/, kao što se različito konstituše svaka od ovih instanci. Različiti su oblici komuniciranja. S druge strane, ovdje nedostaju veliki, mehanički agregati građana ili stanovništva koji tvore onu anonimnost i „nepriistrasnost” sistema, te se njegovi outputi u mnogo većoj mjeri mogu interesno identifikovati, kao nagodbe ovih ili onih grupa. Jer, niti je javno mnjenje dovoljno anonimno, a tad i nije javno, niti postoje one velike grupe i „mase”, čije gibanje tvori političku dinamiku drugdje. S druge strane, u ovakvom ambijentu su i mogućnosti manipulacije /”građanima”, „masama”/ sužene, itd. Bilo kako bilo, veličina i priroda ove zajednice svakako uspostavljaju niz specifičnosti političkog sistema, i vjerovatno utiču na neke crte političke kulture.

/e/ U vezi s veličinom zajednice /države/ jedna je druga crta identiteta koja ovdje može biti relevantna. Mislimo na potrebu za pripadnošću nekoj široj zajednici ili savezu. Osjećanje ugroženosti i usamljenosti pred spoljnim silama, pred dva neprijateljska „carstva”, ili pred prirodnim silama /opasnost od gladi/, kompenzirano je psihološki i stvarno posebnim vezama sa Rusijom, poslije pripadnošću srpstvu i jugoslovenstvu. Sve je to učinilo složenim problem identiteta, posebno nacionalnog, kao što je proizvelo niz specifičnih crta u političkom ponašanju pa, vjerovatno, i u političkoj kulturi. Sa svojim tradicionalnim ustanovama, vezan za tlo i pretke, Crnogorac ima vrlo snažan i određen identitet, koji doživljuje kao nešto objektivno i nepromjenljivo. S druge strane, ali već i prema prirodi stvari, identitet koji proizlazi iz pomenute potrebe za savezništvima, za pripadnošću široj zajednici doživljava se više nego što je to obično slučaj kao stvar racionalnog izbora, ili posve iracionalnih osjećanja.

/f/ U posljednjih stopedeset godina Crna Gora je promijenila više oblika društvenog i političkog uređenja. U dva duža razdoblja /1878–1912. i 1945–1980/ bila je izložena ubrzanom modernizaciji. U sve to ona je ušla

iz jedne osobite formacije /savez plemena pod političkim vodstvom, ali ne i pod vlašću crkvenih poglavara/ koja je imala duboke korijene, i od većine članova zajednice doživljavana kao prirodna. Bez obzira na to što je u tom dugom i burnom vremenu bilo faza takoreći organskog razvoja i naglih i nasilnih promjena, što je bilo od neodoljivog uticaja spoljnih obrazaca i neodoljivog pritiska spoljnih sila, promjene su ipak bile djelo pripadnika ove zajednice. Niko u tu zemlju nije upao da nametne svoje vrijednosti i način života. To je jedan od razloga što je ona ostala obilježena nekom vrstom tradicionalizma, privrženošću vrijednostima i običajima koji su u njoj davno nastali.

/g/ Vlast, bilo da se posmatra kao splet ustanova i odnosa, bilo da se posmatra personalno, kroz ličnosti njenih nosilaca, stoga se doživljava kao autohtona, domaća, „naša”. Svaki će nosilac vlasti, mali ili veliki, kroz dugu crnogorsku istoriju, iskazivati svoju pripadnost zajednici, to da je Crnogorac, poput svih ostalih. Vlast koja se u ovom smislu otuđi, kao možda u drugoj polovini vladavine knjaza odnosno kralja Nikole, i svaka-ko između 1918. i 1941, biće odbačena, može izazvati otpor i otvorenu pobunu. Odsustvo etničke i kulturne distance, mala ili savladiva statusna i ekonomska distanca /u poređenju sa drugim i drukčijim istorijskim aranžmanima/, učiniće da je komunikacija između običnog člana zajednice i vlasti odnosno nosioca vlasti jednostavna, neformalna i često vrlo racionalna.

/h/ Treba razumjeti što čovjek tu obično očekuje od vlasti i njenih nosilaca. Svakako ništa loše. Dugo je na ovom prostoru dominantan oblik života onaj koji se opire na autarkično stočarstvo pri čemu njegovi protagonisti oružjem brane svoju slobodu, ali oružjem stiču i neke koristi /na račun susjeda/. Ovaj oblik života veoma je žilav i njegovi ostaci postoje i dan danas. Centralna vlast, koja se sporo uspostavlja, ne može tu mnogo ni dati ni uzeti. Ipak, ona je jedini agent promjene, i neke vrste modernizacije. Čovjek koji gleda da mu se djeca školuju, da se liječi kod ljekara i u bolnicama, da se zaposli ili „izvuče” kakvu penziju često je upućen na tu vlast, i dalje kao na „njegovu”, no s kojom će razmjenjivati usluge po jednom osobitom klijentelističkom modelu. Uprkos činjenici da su se u nekim novijim razdobljima začele i potom ukorijenile oštre i pogubne ideološke podjele, ili možda u nekom skladu s njom, odnos ovih ljudi i njihove vlasti često je obilježen hladnim proračunima i koristoljubljem, no i dirljivom jednostavnošću. Uostalom, ovi ljudi ne zaziru od te vlasti, niti se osjećaju njenim podanicima i zato što često mogu da je ignorišu, vrativši se u prilike koje imaju smisao one izvorne situacije.

/i/ Plemensko i ratničko društvo ima svoje hijerarhije, često vrlo složene, ali je sa modernog stanovišta crnogorsko društvo dugo bilo pretežno egalitarno. Osnovna jednakost svakog kao člana zajednice¹⁵ nije na-

¹⁵ Vuk Karadžić u svom etnografskom spisu o Crnoj Gori i Crnogorcima, navikao na orijentalne miloševske standarde u Srbiji, odnosno one bečke, prosto je zaprepašćen osjeća-

rušila ekonomska diferencijacija svojstvena trgovačkom i industrijskom kapitalizmu. Njegov je razvoj u Crnoj Gori nakon 1878. bio spor, a takođe i nakon 1918. Od 1945. na vlasti su komunisti koji će u narednih 35 godina donijeti najviše socijalno-ekonomskih promjena u crnogorskoj istoriji. Ali, ta vlast ne samo što je bila utemeljena na jednoj egalitarnoj ideji, već je na ovom planu ponovila model koji je i prije toga funkcionisao na crnogorskom tlu. Riječ je o tome da su upravljačke uloge, mjesto u aparatu vlasti, glavni osnov sticanja ekonomskih prednosti. Ipak ova vrsta ekonomske diferencijacije nije postala trajna ili stabilna, ne više od one u drugoj polovini vladavine knjaza odnosno kralja Nikole. Njen domašaj nije otišao preko otvorenih ili prikrivenih povlastica onih „na vlasti”, koji će tu vlast izgubiti.

/k/ Otuda se crnogorsko društvo poslije 1990. prvi put suočava sa problemom diferencijacija koje donosi moderna tržišna privreda. U stvari, budućnost demokratske tranzicije u Crnoj Gori, budućnost demokratskih ustanova koje su oživjele u posljednjoj deceniji prethodnog stoljeća – poslije dva kratkotrajna i vrlo ograničena iskustva te vrste s početka istog stoljeća – zavisi u najvećoj mjeri od načina na koji će biti „premošćavana” tri problematična i konfliktna „rascjepa”.

Jedan je onaj koji donosi tranzicija na socijalno-ekonomskom planu. Opšti nivo prihoda i sigurnosti mora biti dovoljan da kompenzira narastajuće razlike između „poslodavaca” i „posloprimaca”. „Država” mora biti u stanju da osigura razvoj, životni standard i socijalne službe.

Drugi je onaj koji se odnosi na međuetničke odnose. Ako su u Crnoj Gori i bili stabilni, pod uticajem nestabilne, uzavrele okoline, postali su manje stabilni i više delikatni. Osim toga, novo vrijeme i nove ustanove traže i nove institucionalne modele njihovog regulisanja. Ovdje, međutim, treba razlikovati odnose etničkih Crnogoraca i pripadnika manjih etničkih zajednica, prije svega Muslimana /Bošnjaka/ i Albanaca – od odnosa između Crnogoraca i onih koji se u Crnoj Gori deklarišu kao Srbi. Posljednji u najvećoj mjeri zavise od odnosa Crne Gore i Srbije.

Treći je, dakle, onaj koji se tiče odnosa Crne Gore i Srbije, koje su formalno još članice SRJ. Ovaj problem, kao problem državnopravnog statusa Crne Gore, u središtu je političkog života i najdublje političke podjele u savremenoj Crnoj Gori. Bilo koje rješenje imaće dalekosežne posljedice po život njenih građana.

Ove tri linije podjela mogu se ticati i političke kulture. Zapravo, njihovim djelovanjem ona se dinamizira, dolazi do izražaja, otkriva. Nastojaćemo da ih, tumačeći naše podatke, sve vrijeme držimo na oku.

* * *

njem jednakosti koje vlada među Crnogorcima. Ilustruje ga spontanim ponašanjem u prisustvu Vladike. Kad on, u razgovoru, ustane oni i dalje sjede, ili se uopšte ne obaziru na njega.

Napomena o reprezentativnosti uzorka. – Ako se uporede socio-demografske karakteristike ispitanika iz stratifikovanog dvostepenog slučajnog uzorka¹⁶ za prikupljanje podataka koje je obavljeno od 10. do 18 juna 2001. i odgovarajuća obilježja iz popisa stanovništva od 31. marta 1991. godine, primjećuju se izvjesne a u nekim slučajevima i neočekivano velike razlike. Na žalost, popis stanovništva nije obavljen 31. marta 2001. godine jer tada bismo bili sigurniji u to odakle potiču razlike. One imaju dva moguća izvora: društvene promjene ili neke nedostatke u realizaciji reprezentativnosti uzorka.

Tabela 1. – Pol – u%

Popis 1991.		Uzorak iz 2001.		Razlika
(stanovništvo staro 20 i više godina)		(ispitanici stari 18 i više godina)		
muški	48,9		52,1	+3,2
ženski	51,1		47,9	-3,2

Da je odnos ispitanika muškog i ženskog pola u uzorku bio obrnut, reprezentativnost bi bila vjerodostojnija jer je teško vjerovati da su se u posljednjoj deceniji dogodile takve promjene koje bi obrnule ovaj odnos. Valja dodati i to da je u Crnoj Gori, po popisu iz 1991. godine, u starosnim kontingentima zaključno sa 39 godina, bilo nešto više muškaraca nego žena, a u kontingentima iznad 40 godine relativno više žena. Moguća su dva zaključka: ili je stanovništvo Crne Gore mlađe u posljednjih 10 godina ili je uzorak donekle precijenjen u korist muškog pola.

Tabela 2. – Starost – u%

Popis iz 1991.		Uzorak iz 2001.		Razlika
17–29 g.	29,5	18–30 g.	30,4	
31–39 g.	21,4	31–40 g.	20,0	-1,4
41–49 g.	15,4	41–50 g.	19,0	+3,6
51–59 g.	15,5	51–60 g.	13,0	-2,5
60 i više	18,1	61 i više	17,6	-0,5

I u pogledu starosti su moguća dva zaključka: ili je stanovništvo Crne Gore demografski mlađe 2001. nego 1991. godine ili su u uzorku nešto potcjenjenije starije a precijenjenije mlađe generacije. Preciznije, naročito je precijenjena srednja sredovječna generacija (41–50 godina) a, donekle, i najmlađa (18–30 godina). Ipak, kao i u slučaju pola, bilo da je riječ o jednom ili drugom zaključku, ova odstupanja ne ugrožavaju bitno reprezentativnost uzorka.

¹⁶ Podaci o uzorku nalaze se na kraju cijelog izvještaja.

Tabela 3. – Obrazovanje – u%

	Popis iz 1991. (15 i više godina)	Uzorak iz 2001. (18 i više godina)	Razlika
bez osnovnog obrazovanja	25,2	1,7	-23,5
osnovno obrazovanje	29,5	9,1	-20,4
srednje obrazovanje	35,0	67,8	+32,8
više obrazovanje	3,8	11,1	+7,3
visoko obrazovanje	5,0	10,3	+4,7

To se, međutim, ne bi moglo reći i za obrazovanje (školska sprema) jer je uzorak jako deformisan u pravcu favorizovanja obrazovanijih kategorija, a naročito ispitanika sa srednjom školskom spremom. Iako je Crna Gora poznata u svijetu kao područje sa izrazito obrazovanijim stanovništvom, u odnosu na zemlje sa sličnim nacionalnim dohotkom (ili stepenom ekonomske razvijenosti), teško je vjerovati da su se u stanovništvu starom 18 i više godina dogodile ovolike promjene, iako je opravdano očekivati da je obrazovana struktura povoljnija 2001. nego 1991. godine. Zbog toga će se u našim analizama posebno voditi računa o obrazovnom obilježju, za koje smo i inače, na osnovu iskustva iz srodnih istraživanja, očekivali velike razlike među ispitanicima.

Tabela 4. – Nacionalnost – u%

	Popis 1991. (ukupno stanovništvo)	Uzorak 2001. (staro 18 i više godina)	Razlika
Crnogorci	61,9	55,7	-6,2
Srbi	9,3	27,3	+18,0
Muslimani	14,6	8,0	-6,6
Albanci	6,6	4,7	-1,9
Hrvati	1,0	1,0	0,0
Ostali	6,6	3,3	-3,3

U ovom slučaju se najbolje vidi da je vrlo teško razlučiti društvene promjene od mogućih grešaka u realizaciji uzoraka u pogledu reprezentativnosti. Svakako da struktura po nacionalnosti nije ista u ukupnom stanovništvu i onom koje je staro 18 i više godina. Opravdano je očekivati da je stanovništvo muslimanske i albanske nacionalnosti zastupljenije u mlađem nego u starijem stanovništvu. Precjenjivanje, pak, srpske nacionalnosti u uzorku može biti i rezultat promjena u pogledu nacionalnog opedjeljenja i izjašnjavanja.

Napomenimo (zbog rubrike „ostali”) da je po popisu iz 1991. godine u Crnoj Gori bilo 4,3% Jugoslovena.

Tabela 5. – Vjeroispovijest – u%

	Popis 1991. (ukupno stanovništvo)	Uzorak 2001. (staro 18 i više godina)	Razlika
pravoslavna	69,1	81,1	+12,0
katolička	4,4	2,7	-1,7
islamska	19,2	15,8	-3,4
druge vjeroispovijesti	1,6	0,4	-1,2
nijesu vjernici	1,6	–	-1,6
nepoznato	4,0	–	-4,0

To se isto može reći i za vjeroispovijest jer su se promjene, vjerovatno, odvijale u pravcu u kome iskazuje uzorak. Razlike mogu da potiču, kao i kod nacionalnosti, i iz različite starosne strukture ukupnog stanovništva i uzorka. Ipak, iznenađuje da u uzorku iz 2001. godine uopšte nema ateista i onih koji se nijesu izjasnili u pogledu vjeroispovijesti. U svakom slučaju, vidljivo je da ispitanika srpske nacionalnosti i pravoslavne vjere ima značajno više nego što bi se to moglo očekivati na osnovu popisa iz 1991. godine. Iz navedenih razloga, ocjenu reprezentativnosti nije moguće dati, mada bi se, bar što se tiče ateista i neopredijeljenih, moglo pretpostaviti da oni i dalje postoje.

Nije nam poznata razlika između planiranog i realizovanog uzorka. Što je realizovani uzorak reprezentativniji, to su uočene promjene u struktura stanovništva indikativnije. To bi mogao biti prvi značajniji zaključak našeg istraživanja, pogotovo ako se ima u vidu da ove godine nije obavljen popis stanovništva. Isto tako, ove promjene na specifičan način utiču na odgovore ispitanika na pojedina pitanja i njihova opredjeljenja za pojedine stavove i tvrdnje za koje smo smatrali da su od važnosti za neke aspekte političke kulture građana Crne Gore.

Na kraju ovih metodoloških napomena o uzorku, skrećemo pažnju na neke kategorije ispitanika po pojedinim obilježjima koje, zbog malobrojnosti u uzorku, otežavaju uočavanje tendencija i zaključivanje. One se, zbog toga, često pojavljuju kao grupacije koje ekstremno prihvataju ili ekstremno odbacuju neki stav ili, pak, bitno odstupaju od utvrđene pravilnosti za ostale ispitanike po datom obilježju. Među 704 ispitanika bilo je samo 6 vojnih lica (0,9%) i po 7 ispitanika (1,0%) koji su vojni penzioneri, Hrvati i lica sa prihodom po domaćinstvu od 1300–1500 DM. Stiče se utisak da se to, ponekad, odnosi i na lica bez osnovnog obrazovanja kojih je bilo 12 (1,7%). Stoga se postavlja pitanje opravdanosti izdvajanja ovih analitičkih kategorija a, u najmanju ruku, treba biti obazriv pri prikazivanju rezultata i izvođenju zaključaka na što ćemo, povremeno, skretati pažnju.

Posebne analitičke teškoće zadaje obilježje ukupan prihod domaćinstava i to iz dva razloga. Prvo, nije uzet u obzir broj članova domaćinstva

tako da kategorije sa najvećim porodičnim prihodom nijesu samim tim i najimućnije nego mogu biti sa natprosječno velikim brojem članova. Uz to one su u uzorku i najmalobrojnije: od 1000 do 1300 DM 2,7%, od 1300 do 1500 DM 1,0%, preko 1500 DM 2,3%, a uz njih i kategorija sa najnižim prihodom—do 100 DM 4,1%. Zbog toga se, ponekad, pojavljuju iznenađujuće sličnosti u odgovorima na vrhu i na dnu ljestvice prihoda.

I

OPŠTI POGLED

1. Uprkos tome što je odgovore na takva pitanja, kao odveć apstraktne i sumarne, teško tumačiti s poželjnom konačnošću ili određenošću, smatrali smo da može biti korisno ustanoviti kakav je opšti pogled građana Crne Gore na politiku i na državu u kojoj žive ili, kakav je najjednostavniji ili osnovni njihov doživljaj prve odnosno druge. Rezultati koje smo dobili nijesu neočekivani, ali ni sasvim očekivani.

Prvo od dva pomenuta pitanja glasilo je: „Koji je osnovni smisao politike?” Ispitanici su imali pred sobom sedam modaliteta odgovora, od kojih je sedmi „ne znam, bez odgovora” /10,29%/, a šesti onaj otvoreni /„nešto drugo”–1,57%/. Dakle, pred očima nam je prvih pet, zatvorenih modaliteta. Da je osnovni smisao politike „ostvarenje opšteg dobra zajednice i građana” smatra 37,57% ispitanih. Narednih 30,14% ispitanih smatra da je osnovni smisao politike „borba političkih partija i grupa za vlast”. Ovo su dvije uvjerljivo dominantne opcije u odgovorima. Učestalost preostale tri je pet do sedam puta manja. Tako, da je osnovni smisao politike „upravljanje državom i društvom” smatra 6,86% ispitanika, nešto više smisao politike vidi u „uspostavljanju demokratije”–7,86%, a nešto manje smatra da je smisao politike „vještina ili tehnika vladanja ljudima”–5,71%.

Obrazovanu čovjeku, koji se i ne mora baviti politikom odnosno njenim proučavanjem, nije teško primijetiti da ovi modaliteti nijesu diskriminantni po tome što politika jeste, a što pak nije, ali je bar u nekoj populaciji i tako shvaćena – jer sve što je pomenuto, politika svakako jeste, i briga za opšte dobro, i borba za vlast, i upravljanje državom i društvom, i vještina vladanja ljudima, pa čak i uspostavljanje demokratije – veća diskriminantnost leži u pretežno pozitivnoj ili pretežno negativnoj konotaciji koju sobom nose pojedini odgovori. Ukoliko čovjek u politici vidi ostvarenje opšteg dobra, on će svakako imati različitu orijentaciju i stav kad je riječ o vlastitom angažmanu u politici, ili o očekivanjima u odnosu na pojedine aktere, ili će različito percipirati pojedine političke ustanove, njihovo djelovanje i učinke–nego ukoliko u politici vidi prije svega borbu političkih partija i grupa za vlast. Istina je da ovaj drugi modalitet ne mora nužno biti shvaćen kao da konotira negativnu ocjenu politike. Može se reći isto tako da je to neka realistična ili, ako se hoće, cinična ocjena. Svejedno: nijedna ljestvica vrijednosti neće izjednačiti borbu za vlast i ostvarenje opšteg dobra.

Kako čitalac može primijetiti, postojao je modalitet koji je formulisan, tako da kažemo, neutralno. Zar ne bismo mogli shvatiti tako odgovor da je osnovni smisao politike „upravljanje državom i društvom”? Međutim, kao što se vidi, njega je izabralo svega 6,86% ispitanih, što potvrđuje da smo ovdje suočeni s jednom polarizacijom, pri čemu značajna većina političari pridaje pozitivan, čak plemenit smisao, dok značajna manjina u politici vidi prije svega borbu za vlast. Ako se najučestalijem odgovoru pribroji onaj koji mu je po smislu blizak /opštem dobru se pribraja uspostavljanje demokratije/ dobijamo 45,43% onih koji političari pridaju pozitivan smisao, dok se analognom operacijom sa „negativnim” odgovorima /borbi za vlast pribraja se vještina vladanja ljudima/ dobija 35,85% onih koji, u osnovi, misle suprotno.

Ovoj opštoj distribuciji i njenom osnovnom smislu vratićemo se još jednom, pošto potanko razmotrimo kako se ona ponaša s obzirom na određena stabilna obilježja ispitanika, te s obzirom na tri—na kraju uvodnog dijela naznačene—osnovne linije /političkih/ podjela u savremenoj Crnoj Gori.

Izgleda da na ovu distribuciju donekle utiče *polna pripadnost*. Gotovo za 8 poena /41,37% prema 33,43%/ više muškaraca nego žena smatra da je osnovni smisao politike ostvarenje opšteg dobra /zajednice i građana/i, logično, gotovo za 6 poena manje /27,12% prema 33,43%/ smatra da je smisao politike borba za vlast. Zauzvrat dva i po puta više muškaraca nego žena /8,22% prema 2,99%/ smatra da je osnovni smisao politike „vještina ili tehnika vladanja ljudima”. Notiramo ove razlike, mada njihovo objašnjenje, pod pretpostavkom da su značajne, prevazilazi naše mogućnosti. Ako se ne bismo kretali standardnim putem socijalne i političke inferiornosti žene, morali bismo pretpostaviti da nešto u njenom senzibilitetu uslovljava donekle drukčiji doživljaj politike. Na razlike svakako utiče i to što je učestalost odgovora „nešto drugo” i „ne znam” veća kod žena nego kod muškaraca /14,33% prema 9,59%/. Inače, ako bismo, na način na koji smo to već učinili sa opštom distribucijom, sabrali frekvencije, uslovno govoreći, pozitivnih i negativnih odgovora dobili bismo razliku od 48,49% pozitivnih kod muškaraca i 42,09% kod žena, te 35,34% negativnih kod muškaraca i 36,42% kod žena.

Generacijska pripadnost odnosno *starost* prema našim podacima začudo ne utiče više od polne pripadnosti na ovu distribuciju. Moramo priznati da to nije očekivano s obzirom na promjene u zadnjih deset—dvanaest godina, kako institucionalne, tako i ideološko—kulture. Ili te promjene nijesu bile dovoljno duboke, ili su odgovori na naše pitanje dovoljno apstraktni da ih kompenziraju, tek mi ne možemo primijetiti da se na ovom planu mlađi značajnije razlikuju od starijih i vice versa. Značajnije od prosjeka odstupa samo starosna grupa od 31—40 godina, i to u smjeru preferiranja „negativnih” odgovora: 36,43% okakvih ispitanika smatra da je politika prije svega borba za vlast i još 6,77% da je prije svega vještina vladanja ljudima /ukupno 43,20%/—dok 30,71% smatra da je politika prije

svega ostvarenje opšteg dobra, a daljih 7,86% da je njen smisao uspostavljanje demokratije /ukupno 38,57%. Ova starosna grupa, isto tako, više od drugih bira modalitet po kome je politika „upravljanje državom i društvom”, no ta razlika nije nigdje veća od dva i po poena. Od ove starosne grupe najviše se razlikuje, po preferiranju „pozitivnih” odgovora, ona od 51–60 godina: 43,96% ovih smatra da je politika ostvarenje opšteg dobra, a 8,79% da je njen smisao uspostavljanje demokratije /ukupno 52,75%—dok ih 23,08% smatra da je politika borba za vlast, a narednih 5,49% da je vještina vladanja ljudima /ukupno 28,57%. Pomisao da sa starošću /značajno/ raste blagonaklonost prema politici bila bi, međutim, preuranjena. Već naredna grupa, onih od preko 60 godina, ispoljava manje entuzijazma /ukupno „negativno” 26,02%, ukupno „pozitivno” 45,53%/, dok je ona najmlađa, uzrasta od 18–30 godina, bliža drugom kraju dobne ljestvice nego svojim skeptičnim susjedima. Tako 38,03% najmlađih smatra da je smisao politike ostvarenje opšteg dobra, a 6,10% da je to uspostavljanje demokratije /ukupno 44,13%—dok 33,80% smatra da je smisao politike borba za vlast, a daljih 4,69% da je to tehnika ili vještina vladanja ljudima /ukupno 38,49%.

Obrazovanje /formalno obrazovanje/ u jasnijoj je vezi sa distribucijom odgovora na ovo pitanje. Po svoj prilici s rastom obrazovnog nivoa pogled na politiku je vedriji. To se može dovesti u vezu sa samom obrazovanošću, kao da bi obrazovan čovjek prije znao što je smisao politike nego neobrazovan, ali prema tome kako su ovi odgovori formulisani prije će biti da ovdje progovara socijalni položaj stečen na osnovu /formalnog/ obrazovanja. Moguća je, naravno, još jedna pretpostavka, povezana s prethodnom. Veliki dio visokoobrazovanih radi u državnom aparatu, ili u okviru djelatnosti koje država isključivo ili pretežno finansira. Njihov se pogled na stvari ne mora nazvati činovničkim ili pak podaničkim—moguće je isto tako da ovi ljudi posmatraju državu kao racionalan aparat, ili kao skup službi koje u krajnjoj liniji služe građanima.

U stvari, pomenuta veza i nije tako jednostavna. S porastom obrazovnog nivoa, pogled na politiku postaje blago vedriji, da bi kod grupe sa visokim obrazovanjem ta „vedrina” postala zaista upečatljiva. Uostalom pogledajmo tabelu.

Tabela 6. – Smisao politike—*nivo formalnog obrazovanja* u%

	mod. 1*	mod. 2	mod. 3	mod. 4.	mod. 5	drugo	ne znam
Bez obraz.	36,36	18,18	—	—	—	—	45,45
Osn.obraz.	26,56	23,44	4,69	3,13	4,69	1,56	35,94
SSS	36,21	33,05	7,37	7,79	5,89	1,89	7,79
VS	37,18	29,49	6,41	11,54	7,69	—	7,69
VSS	56,94	19,44	6,94	9,72	4,17	1,39	1,39

* Modaliteti su, da podsjetimo: osnovni smisao politike, a to je 1) ostvarenje opšteg dobra zajednice i građana, 2) borba političkih partija i grupa za vlast, 3) upravljanje državom i društvom, 4) uspostavljanje demokratije i 5) vještina ili tehnika vladanja ljudima.

Tako velike razlike nema u različitim grupama koje su dobijene prema *zanimanju*, odnosno radnom statusu. Zauzvrat, razlike koje nijesu zanemarljive, i vjerovatno su statistički značajne, pokazuju određenu logiku. Bolji status, ili direktna pripadnost državnom aparatu /u širem smislu/, odnosno zavisnost od njega, navode na pozitivnu predstavu o politici, i obratno. Mislim da je vrijedno navesti čitav niz razlika u distribucijama četiri odgovora, dva „pozitivna” i dva „negativna”.

Da je politika „ostvarenje opšteg dobra zajednice i građana” misli: 16,67% vojnih lica; 28,57% vojnih penzionera; 30,95% domaćica; 32,22% nezaposlenih; 33,33% đaka/studenata; 37,50% radnika u privatnom sektoru; 37,63% radnika u preduzećima u transformaciji; 41,27% penzionera /civilnih/; 42,50% preduzetnika; 43,16% zaposlenih u državnim ustanovama

Na isti način, da je politika „uspostavljanje demokratije” misli: 2,15% zaposlenih u preduzećima u transformaciji; 2,38% domaćica; 3,70% đaka/studenata; 7,78% nezaposlenih; 8,82% zaposlenih u privatnom sektoru; 10,00% privatnih preduzetnika; 10,32% penzionera; 12,63% zaposlenih u državnim ustanovama.

Pošto je drugi od dva navedena „pozitivna” modaliteta u neku ruku rezervni ili rezidualni, poredak se ne poklapa. Stoga je, po našem mišljenju, taj poredak pouzdaniji ukoliko zbrojimo frekvenciju oba modaliteta, kao što smo već činili. Tada to izgleda ovako /idući obratno, od „najpozitivnijih” ka „manje pozitivnim”/: zaposleni u državnim ustanovama 55,79%; privatni preduzetnici 52,50%; penzioneri /civilni/ 51,59%; zaposleni u privatnom sektoru 44,32%; vojni penzioneri 42,86%; đaci/studenti 41,03%; nezaposleni 40,00%; zaposleni u preduzećima u transformaciji 39,78%; domaćice 33,33%; vojna lica 16,67%.

Pređimo na pretežno „negativne” modalitete.

Da je politika „borba političkih partija i grupa za vlast” misli: 20,63% penzionera /civilnih/; 25,26% zaposlenih u državnim ustanovama; 28,57% penzionera /vojnih/; 28,57% domaćica; 30,00% privatnih preduzetnika; 32,22% nezaposlenih; 32,35% zaposlenih u privatnom sektoru; 33,33% vojnih lica; 37,63% zaposlenih u preduzećima u transformaciji; 38,8% đaka/studenata.

Najzad, politika može biti shvaćena kao „vještina ili tehnika vladanja ljudima”. Tako se izjasnilo: 1,85% đaka/studenata; 4,44% nezaposlenih; 4,76% domaćica; 5,26% zaposlenih u državnim ustanovama; 5,38% zaposlenih u preduzećima u transformaciji; 6,35% penzionera /civilnih/; 6,62% zaposlenih u privatnom sektoru; 10,00% privatnih preduzetnika.

Ako postupimo kao i u slučaju dva „pozitivna” modaliteta i sabere-mo ove frekvencije, dobićemo sljedeći poredak: vojna lica 66,66% /uz rezervu malog učešća u uzorku/; zaposleni u preduzećima u transformaciji—43,01%; đaci—studenti 40,74%; privatni preduzetnici—40,00%; zaposleni

u privatnom sektoru–38,95%; nezaposleni–36,66%; domaćice–33,33%; zaposleni u državnim ustanovama–30,52%; vojni penzioneri 28,57% i penzioneri /civilni/–26,98%.

Sasvim je očekivano da „zanimanje” odnosno radno–socijalni status utiče na percepciju politike u pomenutom smislu. Na žalost, ne možemo reći u kojoj mjeri utiče na tu percepciju–ne raspolažemo odgovarajućim instrumentima, niti možemo reći da li je taj uticaj veći ili manji od očekivanog–nemamo uporedivih podataka. Stoga možemo zaključiti jedino ovo: značajno utiče, i to u očekivanom pravcu. Istina, pravilnost koja se uočava nije potpuna. Primjećujemo odstupanja ili „kolebanja”–kao u slučaju privatnih preduzetnika–ili podatke koje je, u ovom kontekstu, teško objasniti, kao što su oni po kojima se nezaposleni radnici izjašnjavaju slično zaposlenima. Ali, naš instrument–pomenuto pitanje i modaliteti odgovora–ipak nije konstruisan da precizno izmjeri ovakve razlike već da ih, prije svega, indicira.

Bilo kako bilo, jedno drugo obilježje, jednostavno i sintetičko, a name *prihodi* /„ukupan prihod domaćinstva”/ djeluje na isti način–u tom smislu da je visina prihoda u pozitivnoj korelaciji s „pozitivnom” percepcijom politike. Ova korelacija je mnogo jasnija i izrazitija nego one prethodno navedene ali se, ukoliko su naši podaci vjerodostojni /broj!/, u jednom času, tj. na jednom nivou prihoda obrće, tako da se oni sa najviše prihoda u svojim stavovima primiču onima sa najnižim приходima. Evo kako to izgleda:

Da je politika „ostvarenje opšteg dobra zajednice i građana” misli:

- ▶ 10,34% onih sa mjesečnim prihodom do 100 DM
- ▶ 30,00% sa 100–200 DM
- ▶ 37,56% sa 200–400 DM
- ▶ 45,70% sa 400–600 DM
- ▶ 48,39% sa 600–800 DM
- ▶ 51,43% sa 800–1000 DM
- ▶ 47,37% sa 1000–1300 DM /obratite pažnju!/
▶ 42,86% sa 1300–1500 DM i
▶ 31,25% sa preko 1500 DM.

U isto vrijeme da je politika „uspostavljanje demokratije” misli:

- ▶ niko sa do 100 DM
- ▶ 11,82% sa 100–200 DM
- ▶ 8,45% sa 200–400 DM
- ▶ 9,93% sa 400–600 DM
- ▶ 6,45% sa 600–800 DM

- ▶ 8,57% sa 800–1000 DM
- ▶ niko sa 1000–1300 DM
- ▶ niko sa 1300–1500 DM i
- ▶ 6,25% sa preko 1500 DM.

Pogledajmo sad kako ovu sliku dopunjava frekvencija dva „negativna” modaliteta:

Da je politika „borba partija i grupa za vlast” misli:

- ▶ 51,72% onih sa mjesečnim prihodom do 100 DM
- ▶ 28,18% onih s 100–200 DM
- ▶ 30,99% onih sa 200–400 DM
- ▶ 28,48% onih sa 400–600 DM
- ▶ 19,35% onih sa 600–800 DM
- ▶ 20,00% onih sa 800–1000 DM
- ▶ 36,84% onih sa 1000–1300 DM
- ▶ 28,57% onih sa 1300–1500 DM i
- ▶ 31,25% onih sa preko 1500 DM.

Dok je politika „vještina ili tehnika vladanja ljudima” prema:

- ▶ 3,45% onih sa mjesečnim prihodom do 100 DM
- ▶ 6,36% onih sa 100–200 DM
- ▶ 4,69% onih sa 200–400 DM
- ▶ 3,97% onih sa 400–600 DM
- ▶ 14,52% onih sa 600–800 DM
- ▶ 8,57% onih sa 800–1000 DM
- ▶ nikome od onih s prihodom od 1000–1300 DM
- ▶ nikome od onih s prihodom od 1300–1500 DM i
- ▶ 12,50% sa preko 1500 DM.

Ako zbrojimo dva negativna i dva pozitivna modaliteta dobićemo sljedeću tabelu:

Tabela 7. – Frekvencija „pozitivnih” i „negativnih” modaliteta–
mjesečni prihodi

mjesečni prihod por. u DM	frekvencija „pozitivnih” u%	frekvencija „negativnih” u%
do 100	10,34	55,17
100–200	41,82	34,54
200–400	45,45	35,68
400–600	47,49	32,45
600–800	54,84	33,87
800–1000	60,00	28,57
1000–1300	47,37	36,84
1300–1500	42,86	28,57
preko 1500	37,50	43,75

Veza je, kao što se vidi, izrazitija nego u prehodnom slučaju. Njen smjer nije neočekivan niti neobjašnjiv. Da će oni kojima je u zajednici relativno bolje biti spremniji da u politici vide napor radi opšteg dobra, ili uspostavljanja demokratije nego oni kojima je relativno gore, teško ili je dva podnošljivo–prirodno je i očekivano. Pitanje o značaju ovih razlika, statističkom, a potom socijalnom i političkom, pa najzad i političko–kulturnom, ostaće ovdje otvoreno. Ipak, zadržavajući nešto za zaključak koji će uslijediti na kraju odjeljka, recimo kako mislimo da su ove razlike vrlo vjerovatno statistički značajne, ali da u socijalnom i političkom smislu, pa i političko–kulturnom, one ne sugerišu da je riječ o dubljem rascjepu. Jer, ako izuzmemo skupinu s najnižim prihodom /ispod 100 DM/, u ovom obliku te razlike nijesu dramatične.

Na drugo pitanje koje se nameće, a naime zašto se ova korelacija u jednom trenutku obrće, nije jednostavno odgovoriti. Ukoliko nije po srijedi greška u prikupljanju i obradi podataka, odnosno ona koja je posljedica kvaliteta uzorka – što se ne može isključiti, no se ipak ne čini vjerovatno – možemo sugerisati nekoliko odgovora. Za razliku od skupina koje obrazuje mjesečni prihod od 600–800 i od 800–1000 DM, dvije najbogatije su vjerovatno više heterogene odnosno manje integrisane u socijalno tkivo. Može se zamisliti, takođe, kod ovih posljednjih, i manja mjera komformizma, kao i neposredniji i problematičniji dodir s politikom, odnosno vlašću. Te i slične hipoteze samo iznosimo. Ne možemo ih provjeriti. Zanimljivo je, pri tome, da skupinu najimućnijih sa onim najsiromašnijim veže još nešto – u objema je relativno visoka učestalost trećeg modaliteta odgovora /politika – „upravljanje državom i društvom”/ – oni taj odgovor biraju u 12,50%, a njihovi siromašni istomišljenici u 10,34%. Tako visoka frekvencija ovog modaliteta javlja se još samo u tri slučaja, kod vojnih lica, đaka/studenata i Albanaca. Ako je ovaj podatak statistički značajan, u što nijesmo sigurni, morao bi se u svim tim slučajevima različito tumačiti.

Nešto drugo takođe pada u oči. Kod pripadnika grupe koju obrazuje prihod od 600–800 maraka neočekivano je visoka, upravo rekordna frekvencija modaliteta odgovora po kome je politika „vještina ili tehnika vladanja ljudima”. Ona iznosi 14,52% dok je njen prosjek na nivou cijelog uzorka 5,71%, i samo u nekoliko slučajeva značajnije odstupa od te vrijednosti /pri čemu u svim tim slučajevima, kao Hrvata, ili „vojnih li- ca”, odstupanja možda nijesu statistički značajna jer su odgovarajuće sku- pine male/. Nije teško objasniti zašto skupine s mjesečnim prihodom od 600–800 i od 800–1000 DM pokazuju tako visok nivo entuzijazma prema politici. Prema vrijednosti tekućih zarada u Crnoj Gori i stopi zaposleno- sti čini se da bi ove skupine mogli činiti pretežno pripadnici „srednjih” klasa, oni koji su prema prilikama manje–više situirani i dovoljno integri- sani, u isto vrijeme dobrim dijelom pripadnici državnog aparata /u širem smislu/, ili zavisni od njega.

Pored prihoda drugi snažan, ili snažniji, činilac ove distribucije jeste *nacionalnost*.

Odmah da istaknem, razlike su značajne, čak velike i to između svih nacionalnosti. Takve razlike se ne mogu objašnjavati samo različitošću političke kulture, jer Crna Gora nije nastala juče, niti je došlo do masov- nog useljavanja u nju – već se u njima ogledaju i razlike u političkim sta- vovima, prvenstveno po liniji podjela povodom crnogorskog državnog pi- tanja.

No, krenimo osobitim redom, pošto ovdje imamo četiri slučaja /i je- dan granični, Hrvate–zbog malobrojnosti/ koji se ni na koji način ne mo- gu povezati u jednu skalu ili tendenciju. Doduše, mogli bismo razlikovati Crnogorce kao većinsku grupu, pa stoga sklonu „pozitivnijim” modali- teta od ostalih, ali već su Muslimani „pozitivnije” raspoloženi od Crno- goraca, i zapravo su izrazito negativno raspoloženi samo Srbi. Pa bismo onda mogli poći od njih, kao „manjinskoj” i nezadovoljnoj grupi koja se po tome razlikuje od ostalih. Kad ne bismo bar donekle poznavali prilike u zemlji, možda bismo tako i postupili. Kako to nije slučaj, recimo od- mah, upozoravajući na ono što smo u uvodnom odjeljku tim povodom re- kli, da se i u distribuciji koju ćemo odmah navesti, i u odgovarajućim raz- likama, ne krije prosta etnička razlika, već složen kompleks odnosa Crne Gore i Srbije, Crnogoraca i Srbijanaca, koji je središnji i još nerazriješen problem politike u Crnoj Gori.

Dakle, ovako su se izjašnjavali *Crnogorci*:

Politika kao ostvarenje opšteg dobra	– 41,03%
Politika kao borba za vlast	– 27,95%
Politika kao uspostavljanje demokratije	– 8,21%
Politika kao vještina vladanja ljudima	– 4,87%

„Pozitivan” zbir: 49,51. „Negativan” zbir: 32,37. „Srednji” modalitet /politika kao upravljanje državom i društvom/: 6,41%

A ovako *Srbi*:

Politika kao ostvarenje opšteg dobra – 24,08%

Politika kao borba za vlast – 43,46%

Politika kao uspostavljanje demokr. – 5,24%

Politika kao vještina vladanja ljudima – 7,85%

„Pozitivan” zbir: 30,04. „Negativan” zbir: 51,31. „Srednji” modalitet: 7,85%

Ovako *Muslimani*:

Politika kao ostvarenje opšteg dobra – 57,14%

Politika kao borba za vlast – 12,50%

Politika kao uspostavljanje demokr. – 14,29%

Politika kao vještina vladanja ljudima /

„Pozitivan” zbir: 69,64. „Negativan” zbir: 12,50. „Srednji” modalitet: 5,36%

A ovako *Albanci*:

Politika kao ostvarenje opšteg dobra – 30,30%

Politika kao borba za vlast – 15,15%

Politika kao uspostavljanje demokr. – 15,15%

Politika kao vještina vladanja ljudima – 9,09%

„Pozitivan” zbir: 45,45. „Negativan” zbir: 24,24. „Srednji” modalitet: 12,12%

Broj Hrvata u uzorku čini da se distribucija /samo od dva modaliteta – politika kao ostvarenje opšteg dobra 85,71%, i politika kao vještina vladanja ljudima 14,29%/ ne može statistički tumačiti niti porediti sa navedenima.

Sve skupine koje gradi obilježje nacionalnost, značajno se, dakle, međusobno razlikuju. Muslimani ispoljavaju ekstremno pozitivan odnos prema politici / i to uz krajnje nizak nivo učestalosti odgovora sa negativnom konotacijom/, koji je daleko iznad prosječnih vrijednosti. U stvari, taj nivo frekvencije pozitivno konotiranih modaliteta rekordan je i ne nalazimo ga ni u jednoj skupini, po bilo kom obilježju. Sljedeći tako visok nalazimo kod skupine sa visokim obrazovanjem, no i taj zaostaje. Naravno, razlozi takve percepcije kod visokoobrazovanih ljudi svakako nijesu oni koji bi mogli djelovati na jednu nacionalnu skupinu kao što su Muslimani. /Na žalost, ne raspolažemo mogućnošću ukrštanja ovih obilježja da bismo isključili odnosno kontrolisali djelovanje obrazovanosti na izjašnjavanje Muslimana – mada ne raspolažemo podacima po kojima bi Mu-

slimani bili prema obrazovanosti iznad crnogorskog prosjeka nije sigurno da u dvostepenom slučajnom uzorku, dakle uzorku koji je samo regionalno kontrolisan, među Muslimanima nema nesrazmjerno mnogo obrazovanih./ Tako da bi objašnjenje moralo ići tragom prirode i položaja ove skupine u savremenoj Crnoj Gori. Svakako da bi se moglo govoriti i o nekim specifičnim crtama njene političke kulture kao što je, na primjer, lojalizam, ali nama se čini da tu ima dosta i od političkih stavova. Smatra se da većina Muslimana aktivno podržava vladine stranke, kao i zvaničnu politiku u zadnjih nekoliko godina. Ta podrška ne može biti zasnovana jedino na iracionalnim momentima, već i na određenim aktivnostima zvanične politike, ili na, u poređenju s ranijim vremenom ili susjednim zemljama, boljem ili povoljnijem položaju ove etničke zajednice.

Na suprotnom kraju su Srbi. Jedine dvije skupine koje još teže od Srba vide da politika ima veze s opštim dobrom su najsiromašniji /s prihodom ispod 100 DM mjesečno/ i vojna lica /što i nije sasvim sigurno s obzirom na mali broj vojnih lica u uzorku/. Formalno uzev, ovi Srbi su etnička grupa. Ako bismo zamislili da se kao takvi zalažu za ostanak Crne Gore u zajednici sa njihovom maticom, Srbijom – takvo bi zalaganje, koliko god legitimno, moglo pod uobičajenim uslovima političke borbe dovesti do ovih ili onih oblika diskriminacije te grupe, ili bar njenog potiskivanja. No, kako znamo, stvar je neuporedivo složenija. Ovi Srbi su autohtoni stanovnici Crne Gore i često se etnički ne razlikuju od Crnogoraca, pa se ne razlikuje ni njihova politička kultura. /Razlike se, naravno, mogu ispostaviti na drugi način – na primjer, ukoliko bi uz obilježje Crnogorac ili Srbin išlo statistički značajno razlikovanje u obrazovanosti, statusu, prihodima itd. što, kako smo istakli u slučaju Muslimana, ne možemo slijediti./ Ono što ih razlikuje jeste stav prema Srbiji, odnosno problemu odnosa Crne Gore i Srbije. Kako tu leži osnovna linija podjele u crnogorskoj politici u posljednjih nekoliko godina, i kako je većina koja drži poluge vlasti za nezavisnost Crne Gore, nacionalno obilježje „Srbin” integriše ili izražava opoziciju. To ne znači da su svi Srbi u opoziciji, već samo to da se ova podjela i ova pozicija /dakle, opoziciona/ nužno reflektuje u odgovorima na pitanje koje se ne tiče direktno političkih stavova, ali je neizbježno s njima u vezi. Kad kažemo da nijesu svi Srbi u opoziciji, željeli bismo da naglasimo da se dobar dio onih koji su opoziciono nastrojani izjašnjavaju kao Srbi prvenstveno zbog svog opozicionog stava.

Za malo je odnos pretežno „pozitivnih” i pretežno „negativnih” iskaza Crnogoraca pravilna inverzija onog Srba. Njihov je sud pozitivan skoro u mjeri u kojoj je sud Srba negativan. Može li se to tumačiti po analogiji s tumačenjem koje je predloženo u slučaju Srba, samo inverzno, ne izgleda nam jednako vjerovatno. Dok je izjašnjavanje Srba kao Srba, u uzorku znatno brojnijih¹ od njihovog učešća u popisu stanovništva od

¹ U našem dvostepenom slučajnom uzorku ima 55,7% Crnogoraca i 27,3% Srba.

1991. godine, moguće u znatnoj mjeri povezati s jednim političkim stavom, to vjerovatno nije slučaj u istoj mjeri sa onima koji se ovdje izjašnjavaju kao Crnogorci. Hoćemo da kažemo da ima više deklariranih Crnogoraca koji oponiraju vladajućoj politici, nego deklariranih Srba koji je podržavaju. No je nešto drugo vjerovatno. U mjeri u kojoj ona politička podjela nije presudna u izjašnjavanju Crnogoraca, djeluju drugi činioci – zanimanje, status, obrazovanost, prihodi. Uostalom, vrijednosti koje se po ovom osnovu pripisuju Crnogorcima nijesu toliko iznad opšteg prosjeka koji Srbi snažno obaraju, no kao malobrojniji.

Malo učešće Albanaca u uzorku² upozorava da distribuciju njihovih iskaza primimo s odgovarajućom rezervom, te da govorimo više s nekim naslućivanjem nego s pravim pouzdanjem. Čini se da se pripadnici ove nacionalne skupine izjašnjavaju s nekom uzdržanošću. Oni rijetko /od njih rjeđe jedino Muslimani, računajući ne samo nacionalne nego i sve skupine, prema svim obilježjima/ biraju odgovor prema kome je politika borba /partija, grupa/ za vlast. Zauzvrat, više nego iko drugi pominju uspostavljanje demokratije kao osnovni smisao politike. No, sve zajedno, tako se čini, manje nego drugi spremni su da hvale, i manje nego drugi da kude. Najprije zbog ovog drugog, njihov je iskaz u cjelini pretežno „pozitivan”.

„Regionalno” /prema uslovnoj podjeli na „Sjever”, „Centar” i „Jug”/ pojavljuju se izvjesne razlike koje se skraćeno mogu opisati ovako. U „Centru” je slika nešto „pozitivnija” u pomenutom smislu – nešto je veće učešće „pozitivnih” modaliteta odgovora, za dva do tri poena. Na „Jugu” je prednost „pozitivnih” opcija najmanja, ali je zato polarizacija u odgovorima izrazitija – tri četvrtine ispitanika bira dva najučestalija modaliteta odgovora /opšti prosjek je oko dvije trećine/, „pozitivan” i „negativan”, dok je na „Sjeveru” prisutna suprotna tendencija pa su učestaliji oni na opštem nivou manje frekventni modaliteti /da je osnovni smisao politike uspostavljanje demokratije misli tamo više od 10% ispitanika/. Sve u svemu, slika je „najpozitivnija” u „Centru” – razlika između „pozitivnih” i „negativnih” modaliteta je oko 13 poena, dok je ta razlika na „Jugu” svega 6 poena, a neznatno veća na „Sjeveru”.

Ne vjerujemo da su to regionalne razlike *stricto sensu*. Prije će biti da one reflektuju razlike u obilježjima ispitanika o kojima je već bilo riječi: u obrazovanju, radnom statusu, prihodima, pa i nacionalnoj pripadnosti. U „Centru” je crnogorski glavni grad, Podgorica, sa koncentracijom državne administracije i javnih službi, takođe i ekonomske moći. Tako bi se mogla tumačiti ona „pozitivnija” slika. Druge dvije regije zapravo i ne odstupaju bitno od prosjeka. One „unutrašnje” razlike koje su pomenute zahtijevale bi, ukoliko su značajne, posebno objašnjenje koje nam se ovdje čini ipak suvišno.

² Albanci učestvuju u uzorku sa 4,7%.

2. Drugo od dva pomenuta pitanja ticalo se crnogorske države, i bilo je formulirano na jedan sasvim opšti način: „Šta je, po Vašem mišljenju, današnja crnogorska država?” Pored mogućnosti otvorenog odgovora /"nešto drugo"—nešto drugo, neopisano ili izrečeno, što nije obrađeno, odabralo je 6,43% ispitanih/ i odgovora „ne znam”, i odsustva odgovora /ukupno značajnih 15,86%/ ponuđena su četiri osnovna modaliteta odgovora. Evo njihova učešća, u donjoj tabeli.

Tabela 8. – Današnja crnogorska država je...	ukupno u%
/1/ ...oličenje stare crnogorske tradicije	3,71
/2/ ...država crnogorske nacije	4,43
/3/ ...demokratska zajednica građana Crne Gore	32,57
/4/ ...aparat prevlasti pojedinih grupa	37,00

Kao što se vidi, pitanje je konstruisano poput onog prethodnog. Svaki od četiri ponuđena odgovora mogao bi biti izabran s puno uvjerljivosti. Zaista, kako bi danas ili juče mogla postojati crnogorska država bez duge tradicije državnosti? Zar se može poricati da je ona država crnogorske nacije, da se oko Crne Gore kao države razvila ta nacija, i obratno? Ona ima ustavno ruho demokratske zajednice građana, što se potvrđuje, ako ne u svemu, onda ipak u nizu procedura i odnosa. Najzad, teško da će biti sporno, za svakog političkog realistu, da ta država, kao i druge, djeluje i kao aparat prevlasti /dominacije/ pojedinih grupa. Međutim, ispitanici su bili prinuđeni da izaberu jedan odgovor kako bi se vidjelo, kao i u slučaju politike, na što oni stavljaju naglasak. Pri tome su naglasci raspoređeni na jedan raznovrsniji način. Jedan odgovor naglašava tradiciju i korijene, drugi naciju, treći ono što je vladajuća ustavna i politička ideologija i što ovu državu predstavlja u pozitivnom svjetlu, četvrti ono što je suprotno prethodnom, što je negativno, i realnost prije svega u očima deprivilegovanih.

Moramo priznati da nijesmo očekivali ovakvu distribuciju. Očekivali smo veću disperziju odgovora, a ne ovakvu polarizaciju. Neočekivano je da tako malo ispitanika optira obilježje po tradiciji, još manje očekivano da ih tako malo povezuje ovu državu sa crnogorskom nacijom /to su, naravno, više od prosjeka, činili Crnogorci, ali samo njih 6,92%/. Doduše, nijesu ti ispitanici odmjeravali prikladnost raznih odredaba svoje države već su, po svoj prilici kao u prethodnom slučaju, ali jasnije, išli po crti političkih podjela. Skoro da bismo se usudili reći – ne bez zrna samokritike – da su formulacije modaliteta odgovora tome dobro poslužile. Eliminacija prva dva, od kojih je jedan politički irelevantan a drugi politički nepopularan ili van zvanične upotrebe, dovela je u prvi plan druga dva. Jedan je lijep, skoro oficijelan, ono što bi trebalo da bude Crna Gora i svaka država. Drugi je ono što ona jeste, bar u očima onih koji nemaju

sreću da pripadaju onim grupama, ili su pak u nevolji da ih te grupe direktno osujećuju.

Ova polarizacija koja u velikoj mjeri izražava stav prema ovoj državi – mada motivacije za takav stav nijesu i ne mogu biti uvijek iste, kao što ćemo uskoro vidjeti – donijela je, u svom krajnjem i opštem ishodu rezultat različit od one prethodne. Dok je tamo preko 42% prema skoro 36% u korist pretežno „pozitivne” opcije, dotle je ovdje razlika gotovo ista–37% prema 32,6%–ali u korist po istoj logici pretežno „negativne” opcije. Na pomjeranje utiču, naravno, i različito pitanje i različiti modaliteti odgovora. Međutim, možemo pretpostaviti da na to utiče, bar u nekoj mjeri, i prelazak sa opšteg plana na Crnu Goru. Mada je sigurno – na što, uostalom, jasno ukazuju naše dosadašnje analize – da ispitanici o politici sude na osnovu svog iskustva i društvenog položaja, što je gotovo uvijek svedeno na Crnu Goru, ipak tom prilikom u njihovoj percepciji i svijesti mora biti više momenata, uključujući i vlastiti politički angažman, ideologije i ideale. Ovdje, međutim, oni su suočeni s procjenom nečega što se objektivira pred njima jednostavno kao „dobro” ili „loše”, kao „moje” ili „tuđe”. Ipak, da ne bi bilo zabune, ako kažemo da ova polarizacija u velikoj mjeri izražava stav prema ovoj državi, to ne znači da se ona svodi na jedan politički stav, koji bi značio da 37% građana Crne Gore /ukoliko je naš uzorak sasvim reprezentativan/ uskraćuje podršku ne ovoj ili onoj političkoj grupi, nego upravo državi u kojoj živi. Ne, takav zaključak ne bi bio korektan. Moguće je da među ovih 37% ima dosta onih koji su lojalni toj državi iz raznih razloga, taman i kao aparatu prevlasti, kao što je moguće da se tako izjasne i mnogi koji pripadaju tom aparatu prevlasti, kao realisti i cinici. Istina je, s druge strane, da među onih 32,57% koji u toj državi vide demokratsku zajednicu građana, što je bezuslovno lijep i pohvalan naslov, ima puno onih koji iskazuju neku vrstu građanske lojalnosti, a ne bezuslovno vrijednu podršku državi, još manje aktuelnoj vlasti.

Razlikovanje prema *polu* ne utiče značajno na ovu distribuciju. Jedino što žene, kao i u slučaju prethodnog pitanja, znatnije apstiniraju /kod muškaraca zbir „nešto drugo i ne znam” iznosi 18,09%, a kod žena odgovarajuća vrijednost je 26,87%/ i možda vrijedi pomenuti još i razliku prema kojoj muškarci više biraju modalitet po kome je država aparat prevlasti pojedinih grupa, nego žene /39,18% prema 34,63%/ . Ta razlika, uz dvije manje, pokriva razliku u „apstinenciji”, tako da možemo posumnjati da je statistički značajna, odnosno mogli bismo reći da bi se i žene, da su bile u jednakoj mjeri spremne da se izjasne, izjasnile manje–više isto.

Starost kao obilježje već djeluje, i to na uglavnom pravilan način. Moglo bi se reći da, kako idemo od mlađih ka starijima, tako raste učešće onih koji u svojoj državi vide prije svega demokratsku zajednicu, a opada učešće onih koji u njoj vide prije svega aparat prevlasti pojedinih grupa. Ta korelacija je blaga, i nije posve ravnomjerna, ali je lako uočiti. Na primjer, frekvencija modaliteta koji pominje demokratsku zajednicu ovako

raste kako krenemo od mlađih ka starijima: grupa od 18–30 godina–27,23%; od 31–40 godina 27,86%; od 41–50 godina 36,84%; od 51–60 godina 36,26% i preko 60 godina 39,84%. U isto vrijeme opada frekvencija modaliteta koji pominje aparat prevlasti: grupa od 18–30 godina 40,38%; od 31–40 godina 44,29%; od 41–50 godina 36,84%; od 51–60 godina 38,46% i preko 60 godina 21,95%.

Ove se razlike čine značajnim, ali njihovo tumačenje nije jednostavno. Ono bi odmah moralo obuhvatiti /ako nećemo da sumnjamo u vjerodostojnost podataka/ dva karakteristična odstupanja vezana za dvije aktivne dobne grupe, onu od 31 do 40 godina, i onu od 51–60 godina. Objere remete pomenutu tendenciju, i to u smjeru više negativnom /ili realističnom/. No, ako to ostavimo po strani, i pretpostavimo da je tendencija pravilna, i korelacija pouzdana, koji bi bio osnov objašnjenja za činjenicu da su stariji skloniji tome da blagonaklono /ili idealistički/ gledaju na svoju državu od mlađih. Da li stariji ispoljavaju viši stepen što ne reći podaničke lojalnosti, bilo tako što misle to što kažu, bilo tako što više nego drugi govore ono što misle da treba reći? Ili je ta lojalnost možda u vezi sa činjenicom da o njima treba da se brine ta država pa se i oni, evo kako, brinu o njoj? Da li su mlađi ciničniji, ili su njihove oči otvorene već zato što nemaju što da izgube? Ili su prosto slobodniji, iskreniji? Naravno da se ove opšte pretpostavke mogu potom dopunjavati i razvijati–vidjećemo uostalom kako funkcionišu ove distribucije prema statusima–ali ovdje za to nema uslova. Natuknimo samo da bi nas ove razlike navele na pomisao, lakše nego u slučaju prethodnog pitanja, da je posljednjih deset–dvanaest godina ipak donijelo neke promjene u političkoj kulturi, ne velike ali primjetne.

Inače, neke druge podatke koje donosi ukrštanje distribucije odgovora na naše pitanje sa starošću ispitanih lako je razumjeti, još lakše protumačiti. Kao na primjer da skoro 9% /tačno 8,94/ onih iz grupe od preko 60 godina smatra da je crnogorska država prije svega oličenje stare crnogorske tradicije, što je dva i po puta više od prosjeka. Što je tako, dakle, lako je tumačiti. Što će biti sa „crnogorskom tradicijom” kad ovi ljudi pomru, malo teže.

Jer, niko // od ispitanih sa višim i visokim *obrazovanjem* ne misli da je crnogorska država /prije svega/ oličenje „stare crnogorske tradicije”. Od ovih posljednjih niko ne misli ni da je država crnogorske nacije. Obrazovanje je u jasnoj, i to dvostrukoj, vezi sa ovom distribucijom. S jedne strane, s porastom nivoa formalnog obrazovanja opada broj onih koji biraju prva dva modaliteta /tradicija i crnogorska nacija/, a, naravno, opada i broj apstinenata /”nešto drugo”, „ne znam”/. S druge strane, s porastom obrazovnog nivoa ljudima postaje sve jasnije da se izbor svodi na jasnu alternativu, „bijelo” ili „crno”, ne baš ali pretežno, pa frekvencija oba najpopularnija modaliteta permanentno raste.

Tabela 9. – Današnja crnogorska država–*nivo formalnog obrazovanja*
u %

	mod. 1*	mod. 2	mod. 3	mod. 4	nešto drugo	ne zna
Bez obraz.	27,27	9,09	9,09	18,18	–	36,36
Osn. obraz.	7,81	7,81	18,75	25,00	7,81	32,81
SSS	3,79	4,84	31,37	37,89	6,95	15,16
VS	–	2,56	37,18	42,31	6,41	11,54
VSS	–	–	51,39	38,89	2,78	6,94

* Modaliteti su, da podsjetimo: /današnja crnogorska država je/ 1) oličenje stare crnogorske tradicije, 2) država crnogorske nacije, 3) demokratska zajednica građana Crne Gore i 4) aparat prevlasti pojedinih grupa.

Kao što se vidi, ljudi sa visokim obrazovanjem su jedina obrazovna skupina koja svoju državu vidi u pozitivnom i modernom svjetlu. Pri tome je razlika između dvije kontrastne opcije znatna, gotovo 13 poena. Ljudi s visokim obrazovanjem idu u ovom pogledu uz bok ljudima starijim od 60 godina koji su takođe jedina, u ovom slučaju starosna skupina, s pomenutim pozitivnim pogledom. Čini nam se vjerovatnim da u ovom slučaju obrazovanost ne djeluje neposredno već posredstvom statusa, radnog mjesta, prihoda i sl. Naravno, u mjeri u kojoj djeluje. Inače, pomenuta polarizacija ovdje je jasnija, ili oštrija, što je obrazovni nivo u nekoj korelaciji sa političkom obrazovanošću, ili politiziranošću. Obrazovaniji su tradiciju i naciju ostavili onima koji to nijesu vjerovatno zato što su te dvije opcije, naročito prva, u manje jasnoj vezi s političkim podjelama koje su na djelu. S druge strane, sigurno je da te političke podjele nemaju neposredne veze s obrazovanošću /mada bi se reklo da najobrazovaniji dio populacije ima donekle različite preferencije u odnosu na sve ostale/, uprkos tome što ova – preko statusa itd.–utiče na konkretne opcije ispitanika, pa i na njihove odgovore u ovom slučaju.

Zanimanje odnosno radni status utiču na ovu distribuciju na posve očekivan način. Nešto slično vidjeli smo u slučaju distribucije odgovora na prethodno pitanje. Razlika je u tome što su ovdje veze jasnije, izoštrenije. O tome zašto je to kod ovih distribucija tako, već je bilo riječi. Recimo najprije da u slučaju prva dva modaliteta odgovora /tradicija, nacija/ postoje neke skupine koje ih biraju u nezanemarljivoj mjeri. Na primjer, u 14,29% odgovora vojnih penzionera, crnogorska država je /prije svega/ oličenje stare crnogorske tradicije. Tako su ovaj modalitet uočljivo preko prosjeka birali oni bez obrazovanja, vojni penzioneri, i stariji od 60 godina, što samo po sebi zaslužuje komentar koji ćemo ovdje preskočiti. Ili, crnogorsku državu kao državu crnogorske nacije pominje 9,52% domaćica, 9,26% đaka–studentata i 7,37% zaposlenih u državnim ustanovama. Kao i ono prethodno, to je objašnjivo. Vojni penzioner je vojni penzioner, a đak neke stvari uči iz knjiga.

Pređimo, međutim, na onu upečatljivu polarizaciju. Po smislu, ili ishodu, mogli bismo razlikovati grupe kod kojih preovlađuje pozitivna orijentacija prema vlastitoj državi, od onih kod kojih preovlađuje neka negativna, ili, ako se hoće, „realistična”.

Prve, koje se na taj način pridružuju starijima od 60 godina i grupi sa visokom spremom, čine: civilni penzioneri /46,03% optira demokratsku zajednicu, a samo 25,40% aparat prevlasti pojedinih grupa/ i zaposleni u državnim ustanovama /odnos je 41,05% prema 32,63%/.

Na drugoj strani su, dakle, ostali: vojna lica /uz rezervu zbog malog učešća u uzorku—16,67% optira demokratsku zajednicu, a 50,00% aparat prevlasti pojedinih grupa/, nezaposleni /odnos je, istim redoslijedom, 22,22% prema 52,22%/, đaci—studenti /18,52% prema 42,59%/, domaćice /14,29% prema 30,95%/, vojni penzioneri /28,57% prema 42,86%/, zaposleni u privatnom sektoru /30,15% prema 38,97%/ i zaposleni u preduzećima u transformaciji /35,48% prema 36,56%/.

Kao što se vidi, ove smo skupine poredali prema intenzitetu obilježja koje ih podvaja. Između one kratke i ove duge serije smjestili su se privatni preduzetnici koji su, ako su naši podaci vjerodostojni, neodlučno podijeljeni /40,00% prema 40,00%/.

Ukupan redoslijed, počev od onih koji ispoljavaju najpozitivniji odnos pa do onih koji ispoljavaju najnegativniji /može se, naravno, govoriti i u drugim opozicijama—optimizam—skeptičizam, afirmativno—kritički, lojalno—nelojalno i sl.—naglašavamo da ove termine treba shvatiti opisno, ili indikativno/ izgledao bi, dakle ovako: penzioneri /civilni/, zaposleni u državnim ustanovama, preduzetnici, zaposleni u preduzećima u transformaciji, zaposleni u privatnim preduzećima, vojni penzioneri, domaćice, đaci—studenti, nezaposleni, vojna lica.

Ove razlike izgledaju značajne, nijesu neočekivane i u velikoj mjeri su logične. Ovo drugo znači da ne bi bilo teško zasnovati neko objašnjenje. Prosto se čini da su skupine koje imaju bolji socijalni i ekonomski položaj, odnosno one koje su u većoj mjeri zavisne od države i njenih prestacija prema njoj i raspoloženije. Mi nemamo mogućnosti da govorimo o raznim i mogućim posredovanjima. Na primjer, u kojoj mjeri pomenute opšte okolnosti djeluju neposredno, a u kojoj su transformisane u političke podjele, njima ojačane i „osviješćene”. Ili, kako treba razumjeti tu vezu—kao iskazivanje ili neiskazivanje lojalnosti, kao prisustvo ili odsustvo jednog aktivnog /„participativnog”/ stava prema državi i njenim institucijama i sl. Nadamo se da ćemo biti u prilici da naslutimo kako ova stvar funkcionise analizirajući distribucije odgovora na neka druga pitanja.

Međutim, osnova našeg mogućeg objašnjenja /socijalno—ekonomski položaj, odnosno državne prestacije/ ako djeluje uvjerljivo u slučaju svake skupine, od pensionera i ljudi u državnoj službi do nezaposlenih i vojnih lica, nailazi na jedan problem. Možda se tako ne može objasniti osnovni smisao iskaza đaka—studenata. Što je to što njih u onom rangiranju stavlja između domaćica i nezaposlenih? Odgovarajuća tendencija je

uočljiva i u distribuciji njihovih odgovora na prethodno pitanje ali je ovdje, već prema prirodi ovog pitanja, znatno izraženija. Naravno da se može govoriti o socijalno-ekonomskom položaju ove skupine koji podrazumijeva i perspektive zapošljavanja i preuzimanja odgovornosti za vlastiti život. Te su perspektive već dugo slabe. Možda treba dodati i otvorenost i buntovnost koja je svojstvena ovoj inače heterogenoj skupini, i koja se vjerovatno nekako probila u distribuciju odgovora na naše pitanje.

Već prema onome što smo do sad naučili o njoj, prirodno je očekivati da *prihodi* utiču na ovu distribuciju. I zaista, prilično je jasna korelacija između visine prihoda i odgovora ispitanika. Što je njihov prihod viši to su oni više skloni da u svojoj državi vide demokratsku zajednicu građana, a manje aparat prevlasti pojedinih grupa, i obratno. Na učestalost ostalih modaliteta visina prihoda kao da ne utiče značajno /ima samo jedno odstupanje te vrste vrijedno pažnje – u odnosu na opšti prosjek od 4,43%, znatan je broj onih sa najmanjim prihodima, ispod 100 DM mjesečno, koji u ovoj državi vidi državu crnogorske nacije–13,79%/. Kao i kod distribucije odgovora na prethodno pitanje ova se, manje–više jasna korelacija u jednom trenutku, na jednom nivou prihoda, počinje da gubi ili, možda, mijenja smjer, mada ne onako jasno kao u pomenutom slučaju. Pogledajmo kako to izgleda.

Tabela 10. – „Današnja crnogorska država...”–*mjesečni prihod* u %

mjesečni prihod porodice u DM	modalitet 3 /zajednica/	modalitet 4 /aparatus prevlasti/
do 100	13,79	31,03
od 100–200	20,91	43,64
od 200–400	31,46	35,68
od 400–600	38,41	41,06
od 600–800	43,55	33,87
od 800–1000	40,00	34,29
od 1000–1300	52,63	15,79
od 1300–1500	57,14	42,86
preko 1500	43,75	25,00

Pretpostavke za objašnjenje korelacije koja se jasno naslućuje u gornjoj tabeli iznijete su u analognom slučaju distribucija odgovora na prethodno pitanje ukrštenih sa istim obilježjem. Ovdje bismo dodali samo ovo. Skala prihoda očito sažima/integriše različita obilježja i situacije. Razlika od dvjesto DM nije uvijek ista. Naravno da treba poznavati socijalne i ekonomske prilike u Crnoj Gori, sa čim su ovi istraživači upoznati *grosso modo*, pa znati što je ondje porodični prihod od 200 ili 600 DM, a što od 1000 ili 1500 DM u smislu realnog životnog standarda i mogućnosti. Nezavisno od toga ovdje se, u ovoj tabeli, uočavaju tri velike grupe,

ili klase. Na jednoj strani su najsiromašniji, s prihodom do 400 DM. Kod njih preovlađuje negativan stav, ili stav bez iluzija, prema vlastitoj državi. Izgleda da se taj stav ublažava kako raste prihod, ali vjerujemo da je neposredni faktori tog ublažavanja radno-socijalni status /ovdje „zanimanje”/ i obrazovanje. Druga klasa je, prema prihodima /ali sigurno i drugim obilježjima, od kojih su maločas pomenuta dva glavna/ „srednja klasa”. U njoj preovlađuje pozitivan stav i broj onih koji ga zastupaju, jasno raste s porastom prihoda. Vrhunac takve veze vidimo u skupini koju obrazuju oni s mjesečnim prihodom od 1000 do 1300 DM. Tu nije najveća učestalost onog pozitivnog modaliteta, ali je uvjerljivo najveća razlika između nje i učestalosti onog pretežno negativnog modaliteta. Iznosi gotovo 37 poena, dok je u opštem rezultatu ona samo oko 4,5 poena, i to u suprotnom smislu. U skupini onih koji imaju mjesečni prihod od 1300–1500 DM učestalost pozitivnog modaliteta još je veća, ali je zauzvrat vrlo velika učestalost i onog pretežno negativnog modaliteta. Ako pogledamo posljednje dvije skupine, s najvećim prihodima, i ako pri tome imamo u vidu odgovarajuće distribucije odgovora na prethodno pitanje, mogli bismo naslutiti da se ovako, protivriješno i podijeljeno, oglašuje jedna „treća klasa”. U ovom času za nas nije važno ko je čini–novi preduzetnici, upravljačka ili kulturna elita–važno je da se ona i ovdje diferencira, u političko-kulturnom i političkom smislu.

Poslije iskustva sa distribucijama odgovora na pitanje o smislu politike, očekivali smo da će *nacionalnost* još jasnije uticati na opredjeljenja ispitanika u slučaju crnogorske države. Takvo se očekivanje obistinilo u vrlo jednostavnom ishodu. Sve nacionalne skupine imaju izrazito ili u osnovi pozitivan stav prema ovoj državi sem onih koji se deklarišu kao Srbi. Od ovih posljednjih ni svaki osmi /12,04%/ ne misli da je ta država „demokratska zajednica”, a gotovo dvije trećine /64,92%/ vidi u njoj „aparata prevlasti pojedinih grupa”. Ovako negativno obojen stav ni izbliza nema nijedna od mnogih skupina obrazovanih po raznim obilježjima. Njegova određenost, uz veliko učešće ove skupine u ukupnom uzorku, učinila je da opšta distribucija, koja bi inače bila pozitivna, postane negativna.

Već smo rekli, u dva navrata, nešto o složenoj prirodi nacionalnog obilježja Srbin u Crnoj Gori. Tome ne bismo ovdje ništa dodavali. Jednostavno, treba imati na umu da ovo nije prosto nacionalno izjašnjavanje, već kompleksno političko i kulturno.

U nekoj mjeri to može biti slučaj i sa nacionalnim izjašnjavanjem Crnogoraca, jer je posrijedi jedna /politička/ opozicija ili suprotnost. Ipak, ta je mjera po svoj prilici manja, jer se oni koji su se izjasnili kao Crnogorci nijesu izjasnili tako nedvosmisleno. Istina je da se nešto veći broj /35,90% prema 28,72%/ izjasnio u korist „demokratske zajednice”, nego u korist „aparata prevlasti”, kao što Crnogorci nešto više od prosjeka nalaze da je njihova država oličenje stare crnogorske tradicije odnosno država crnogorske nacije, i da u osnovi oni ne misle tako loše o svojoj drža-

vi. Ali, moglo bi se reći da o njoj ne misle tako dobro, koliko oni koji se izjašnjavaju kao Srbi, misle loše, da su prilično podijeljeni, a primijetimo i ovo—nivo „apstinencije” među njima viši je od prosjeka i znatno viši nego kod Srba.

Kod ostalih nacionalnih skupina crnogorska država prolazi bolje nego i kod samih Crnogoraca. U tome, kao i u distribucijama odgovora na prethodno pitanje, prednjače Muslimani, kod kojih tri četvrtine ispitanika u crnogorskoj državi vidi „demokratsku zajednicu” a samo 12,50% /svaki osmi/ „aparata prevlasti pojedinih grupa”. Kod Albanaca, uz vrlo visok nivo „apstinencije” /„nešto drugo” i „ne znam”—36,36%/ tri puta je više onih koji optiraju „demokratsku zajednicu”, nego onih koji optiraju „aparata prevlasti pojedinih grupa” /45,45% prema 15,15%/, dok je kod Hrvata taj odnos dva prema jedan /57,14% prema 28,57%/.

Osnove objašnjenja ne mogu biti različite od onih koje su navedene u slučaju prethodnog pitanja. Uvjerljivije razlike i oštrija polarizacija posljedice su prirode pitanja, odnosno skretanja fokusa s politike u opštem smislu na Crnu Goru i crnogorsku državu.

Pomenimo da ovdje postoje izvjesne „*regionalne*” razlike koje možda treba notirati. Već je rečeno kako treba razumjeti ove „regije” i skrenuta pažnja na neke faktore koji mogu uputiti objašnjenju nekih od mogućih razlika. Ovom prilikom se može uočiti značajnija razlika između „Centra” i preostale dvije regije nego što je to bio slučaj kod prethodnog pitanja. Dok se „Jug” i „Sjever” međusobno gotovo ne razlikuju sem u pogledu broja „apstinencija”, koji je na „Jugu” skoro dvostruko veći, u „Centru” bilježimo najprije gotovo tri puta češće nego na „Jugu” ili „Sjeveru” pominjanje modaliteta po kome je crnogorska država država crnogorske nacije i, što je možda važnije, izrazitije od prosjeka negativno obojenu sliku. Onih koji nalaze da je njihova država „demokratska zajednica” bilo je ovdje 29,26% ,dok je onih koji je vide kao „aparata prevlasti” 36,93%. Na „Jugu” je razlika između prvih i drugih samo pola poena, na Sjeveru poen i po. Posljednja razlika je značajna i treba je dovesti u vezu sa socijalnom, ekonomskom, nacionalnom itd. strukturom ovih „regija”, kao i sa odnosom administrativnog centra i periferije.

3. Pokušaćemo da formulišemo jedan *preliminarni* zaključak. Preliminarni zato što vjerujemo da će analiza drugih podataka, o stavovima prema političkim institucijama i nekim vrijednosnim orijentacijama itd., biti od koristi za rasvjetljavanje nedovoljno jasnih, prijepornih mjesta u analizi prethodnih podataka. Slikovito rečeno, prije nego sastavimo /ipak, samo djelimičan! / mozaik, htjeli bismo da, koliko je to moguće, kockice koje smo do sada dobili pažljivo očistimo i smjestimo na njihovo mjesto.

Prvo da razmotrimo, što smo mi to mjerili. Potom, što smo to dobili. Najzad, zašto smo dobili to što smo dobili.

Što smo mjerili? Neku vrijednosnu orijentaciju, neki opšti stav prema politici i državi. Pitanje o politici formulirano je generalno, dok je država određena kao crnogorska država. Međutim, dobili smo isti odgovor, samo što je on u slučaju države glasniji ili određeniji. U oba slučaja, više u drugom, pretežna većina ispitanih je posezala za onim modalitetima koji konotiraju negativan, odnosno pozitivan stav /prema politici, odnosno državi/. Ne bismo rekli da su ih na to navodile formulacije samih modaliteta koji su bili na sličnom nivou apstraktnosti /i mogli, eventualno, uvećati broj onih koji nijesu bili kadri odgovoriti/. Vjerujemo da ih je na to navodila njihova potreba, niz činilaca od kojih se neki javljaju i kao visok nivo politizacije, s polarizacijom na jedno „za” i jedno „protiv”. Sigurno je, drugim riječima, da je u našem mjerenju bilo i mjerenja neizgovorenih političkih stavova.

Što smo dobili? Dobili smo sumu pretežno negativnih i sumu pretežno pozitivnih stavova. Da li je kvalifikativ „pretežno” sasvim prikladan? Mi nijesmo pitali ljude jesu li za neku politiku ili ne, prihvataju li državu u kojoj žive ili ne, već smo im ponudili da u određenim odredbama prepoznaju smisao politike, odnosno prirodu države u kojoj žive. Tako da se, ipak posredno, može suditi o njihovoj orijentaciji prema jednom odnosno drugom. Vjerujemo da je na taj način njihovo izjašnjavanje pouzdanije. Ako je možda pouzdanije, svakako je manje precizno. Zato govorimo o „pretežno” pozitivnoj, odnosno „pretežno” negativnoj orijentaciji.

Odnos ove dvije sume /pretežno pozitivnih i pretežno negativnih/ glasova svjedoči da je Crna Gora podijeljena. Nije riječ, dakle, o jednoj integrisanoj većini i jednoj integrisanoj manjini, o jednoj, u političko-kulturnom smislu, kulturi i kontrakulturi, već o višestrukim podjelama čiji je ukupan ishod opasno neodlučan. Pomenute podjele idu sljedećim osnovnim linijama:

- ekonomska i statusna vezanost za državu: podjela na sve one koje plaća država /uključiv, u ovom slučaju, i penzionere/ i sve ostale;
- visina prihoda: podjela na jednu donju klasu, jednu srednju i pripadnike ekonomske elite;
- obrazovanost kao formalna obrazovanost: uz standardne podjele ovdje je naglašena izdvojenost skupine sa visokim obrazovanjem;
- nacionalnost: podjele stavljaju na jedan pol pripadnike manjih nacionalnih zajednica, na sasvim suprotan one koji se izjašnjavaju kao Srbi. Crnogorci su u sredini, ipak bliži prvima nego drugima.

Neke od ovih podjela se preklapaju. Na primjer, oni sa visokim obrazovanjem su, u skladu sa crnogorskom društvenom i privrednom

strukturuom, uglavnom u „državnoj” službi. Isto tako, oni čine dobar dio „srednje klase”. Ipak, svaka od ovih podjela ima svoje učinke. S druge strane, nijesu isključivo ove podjele zaslužne za uočene osobenosti u iskazima pojedinih skupina. Ne može se samo njima objasniti izrazito pozitivna orijentacija penzionera, ili pretežno negativna đaka--studentata /a ne može ni kao generacijska/.

Zašto smo dobili to što smo dobili? Načelno, i to je opštepoznata stvar, ove podjele su zasnovane ili pojačane ekonomskim i drugim posljedicama postkomunističke tranzicije, te posljedicama raspada SFRJ, i aktuelizovanja crnogorskog državnog pitanja. U tom okviru mogu se razumijevati sve ove važne razlike. Na primjer, ne toliko prihodi koliko mjera ekonomske sigurnosti i stabilan socijalni status, posebno u crnogorskim prilikama, čini prvopomenutu podjelu vrlo važnom. Ili, već za sve postkomunističke zemlje karakteristično ekonomsko diferenciranje podrazumijeva kontrast između rasipničkog bogatstva i siromaštva na rubu gladi. O tome koliko snažno, uslijed unutrašnjih podjela i pod spoljnim uticajima, crnogorsko državno pitanje diferencira ljude ne treba ovdje trošiti riječi. Svi plodovi ovih procesa i onih podjela našli su svoj izraz u našim podacima s manjim ili većim deformacijama, već prema svojstvima naših instrumenata.

Što smo mjerili /po drugi put/? Na kraju dobijamo pozitivne ili negativne orijentacije prema kompleksnom polju politika/država i njihovu relativnu učestalost. I to je, za sada, sve. Naime, mi ne možemo reći kakav je smisao, kakve su posljedice i domašaj pozitivne, odnosno negativne orijentacije. Da li prva znači prosto lojalnost prema postojećem poretku, spremnost da se on bezuslovno uvaži, ili samo svijest da je takva lojalnost neophodna da bi se mogao uživati povlašćen ili bar podnošljiv socijalni položaj, ili možda znači spremnost da se participira u političkim procesima, uvjerenje da je politički angažman građanina pod datim uslovima vrijedan i koristan itd? Da li druga znači odsustvo lojalnosti, spremnost da se taj poredak u najboljem slučaju istrpi, dok mu ne prođe vrijeme, da li znači čak spremnost da se taj poredak pod nekim uslovima, zbog ove ili one nepravde, sruši, ili pak samo ovaj ili onaj stepen nezadovoljstva? Postoji li ovdje bar proceduralni ako ne i supstantivni konsensus?

Možda će se neki odgovor na ta pitanja nazrijeti u kontekstu drugih podataka. Za sada to očito nije slučaj. No, moramo skrenuti pažnju na tri stvari. Modaliteti odgovora na naša pitanja konotirali su, uprkos kvalifikativu pretežnosti, oštre kontraste, kao, na primjer, „opšte dobro” i „borbu za vlast”, u slučaju politike. Metodološki je to opravdano ali, naravno, ukida sve nijanse i moguće prijelaze. Otuda „borba za vlast”, ukoliko je shvatimo kao negativnu može biti odgovor onoga koji je, da tako kažemo, spreman da konstruktivno kritikuje tu „borbu za vlast”, kao i onoga koji želi da se umiješa u nju, ili onoga koji je zbog toga ogorčen i razočar-

ran. Naravno, ovako dobijamo opšti odnos pozitivnih i negativnih orijentacija, ali ne i to kakav je njihov dalji smisao. Drugo na što želimo skrenuti pažnju jeste da se čini kako je veliki dio pozitivnih ili negativnih orijentacija posljedica očitih interesa pojedinih grupa koji se mogu shvatiti kao socijalno–ekonomski /mislimo na status i prihode/. Ne radi se, dakle, prije svega o razlici u vrijednostima ili ideologiji. Pri tome, ne samo zbog tradicije, za rđav položaj se okrivljuje država i politika, koje onda nijesu drugo do borba za vlast i privilegije ili ih, u obratnom slučaju, treba uvažiti u skladu s nazivljem kojim se kite. Treće, nemali dio ovih orijentacija obojen je izrazito politički. Mislim na reflekse političke konjunktura koja je sva spletena oko kardinalnog pitanja crnogorske državnosti.

4. Na osnovu procjena ispitanika na Lickertovoj skali od pet stepeni, pokušali smo da saznamo i izmjerimo „Koliko je u crnogorskom društvu izražena razlika ili netrpeljivost između pojedinih društvenih grupa?” Radi bolje preglednosti rezultate smo izložili u tabeli, a ocijenili smo ih kao vrlo velike (preko 80%), osrednje (oko 50%) i male (ispod 33%). Ili preko prosječne ocjene–iznad 4, preko 3 i ispod 3.

Tabela 11.

<i>Razlika ili netrpeljivost između društvenih grupa u %</i>	<i>Pro-sječna ocjena</i>	<i>Neizražene</i>	<i>Ne znam</i>	<i>Izražene</i>	<i>Bez odgovora</i>
1. Između pristalica nezavisne CG i onih koji su za zajednicu CG i Srbije	4,39	4,0	3,9	89,6	2,6
2. Između bogatih i siromašnih	4,24	5,7	6,3	85,2	2,4
3. Između obrazovanih i neobrazovanih	3,34	26,8	12,6	56,1	4,4
4. Između pripadnika raznih nacionalnosti	3,09	30,3	14,3	49,7	5,7
5. Između muškaraca i žena	2,73	45,7	18,3	32,2	3,9
6. Između lokalnog stanovništva i izbjeglica	2,67	43,5	24,6	27,4	4,4
7. Između seljaka i građana	2,61	48,3	20,1	27,7	3,9

Može se uočiti da prva dva modaliteta ukazuju na vrlo velike, druga dva na osrednje, a posljednja tri na male razlike. Ukoliko se razlike ocjenjuju kao manje, raste broj neodlučnih. Kod malih razlika ima više ispitanika koji ocjenjuju da te razlike nijesu izražene nego onih koji ocjenjuju da jesu.

➤ Osnovna osa podjele u crnogorskom političkom sistemu, političkoj kulturi a, po mnjenju građana i u cijelom crnogorskom društvu jeste *podjela između pristalica nezavisne Crne Gore i onih koji su za zajednicu Crne Gore i Srbije*. Kao što se iz analize mnogih pitanja vidi, ova podjela presijeca ne samo političku kulturu u užem nego i u širem smislu riječi, jer se ona uvijek uspostavlja i između vrijednosnih orijentacija, ma kako one dublje i homogene bile, kad god se, makar i jako posredovalo, može povezati sa političkom podjelom. Na njoj se nećemo zadržavati jer će biti posebno analizirana i komentarisana. Samo skrećemo pažnju da je ona vrlo velika i da je građani Crne Gore ocjenjuju kao najizraženiju.

➤ Odmah poslije ove političke podjele, tek nešto manje umjerene, izražena je *podjela na bogate i siromašne*. Ali ona je mnogo manje medijski zapažena, politički artikulisana i naučno istraživana i ako je u svakodnevnom životu i po nizu statusnih simbola za građane veoma vidljiva, što ubjedljivo pokazuju rezultati ovog istraživanja. Dakako da je ona postojala i u ranijem periodu, ali se u vremenu tranzicije još više pojačava i produbljuje.

Muškarci i žene gotovo identično ocjenjuju ovu podjelu (razlika je samo 0,5%).

Mlađi u manjem broju i umjerenije a stariji u većem broju i intenzivnije ocjenjuju da su razlike između bogatih i siromašnih velike. Korelacija je izrazito pravolinijska i kreće se od 82,1% kod najmlađih do 91,8% kod najstarijih. Kod dvije najstarije generacije blizu 2/3 ispitanika ocjenjuju da su ove razlike veoma izražene. Ovakva tendencija u ocjenjivanju je sasvim razumljiva ako se uzme u obzir da su stariji u lošijem materijalnom položaju.

Izgleda da se lošiji materijalni položaj može dovesti u vezu i sa ocjenjivanjem ovih razlika prema obrazovanju. Svih 100% ispitanika bez osnovnog obrazovanja ocjenjuje ih kao izražene (čak 81,8% i da su veoma izražene). Međutim, minimum od 79,7% se bilježi već kod sljedeće grupe – sa osnovnim obrazovanjem. Među njima je natprosječan broj neodlučnih (7,8%) ali i onih koji misle da razlike nijesu izražene (dvostruko više ili 12,5%). Preostala tri nivoa su oko prosjeka, ali oni sa SSS i VS oštrije, a sa VSS umjerenije, ali u većem obimu ocjenjuju ove razlike. Izgleda, dakle, da se obrazovanje pojavljuje kao relativno samostalan faktor koji djeluje kako na obim, tako i na intenzitet ocjene o razlici između bogatih i siromašnih.

Vojna lica (100%) i civilni penzioneri (93,7%) u najvećem obimu ali i intenzitetu (tačno po 2/3 ispitanika) ocjenjuju ove razlike kao izrazite, a zaposleni u privatnom sektoru (79,5%) i privatni preduzetnici (80%) u najmanjem broju i najmanje intenzivno (44,9%, 35%). Njima se pridružuju i đaci–studenti kod kojih je, kao i kod privatnih preduzetnika, jedino

više onih koji umjereno nego onih koji intenzivno ocjenjuju ove razlike (44,4% smatra da su te razlike prilično izražene, a 38,9% da su veoma izražene, kod preduzetnika 45%, 35%). Ovakva ocjena đaka–studentata, bar jednim dijelom objašnjava odstupanje kod osnovnog obrazovanja (među đacima–studentima i zaposlenima u privatnom sektoru, natprosječan je broj onih koji ove razlike ocjenjuju kao male–u oba slučaja nešto preko 7%), a nešto blaža ocjena u privatnom sektoru, razumljiva je s obzirom na bolji materijalni položaj, bar nekih od ovih ispitanika (preduzetnici, bolje stojeća privatna preduzeća). Pretpostavljamo da kod vojnih lica i civilnih penzionera djeluje i ideološki faktor a, možda, i kritičniji odnos prema vlastima, u sadejstvu sa lošijim materijalnim položajem (kod penzionera).

Očekivalo bi se da nacionalne manjine, zbog nepovoljnijeg društvenog položaja, oštrije ocjenjuju razlike između bogatih i siromašnih nego većinski narod (i). To kao da potvrđuju dvije najmalobrojnije grupe u uzorku po nacionalnosti: 100% Hrvata ocjenjuje da su ove razlike izražene (a čak 71% da su veoma izražene, dok je prosjek 54,7%) i 86,4% iz grupe Ostali (sa natprosječnih 56,5% onih koji misle da su razlike veoma izražene). Međutim, Crnogorci (85,9%), i posebno Srbi (89%) znatnije iznad prosjeka ocjenjuju ove razlike kao izražene, a Muslimani (73,2%) i Albanci (72,8%) još značajnije, ali ispod prosjeka. Pri tome, odmah iza Hrvata, Srbi (68,1%) najoštrije ocjenjuju ove razlike. Dio objašnjenja za Muslimane i Albance krije se u većoj zastupljenosti neodlučnih (kod prvih dva a kod drugih tri puta iznad prosjeka od 6,3%), ali i najvećoj zastupljenosti među Muslimanima (7,1%) onih koji ocjenjuju da su razlike malo izražene a među Albancima (6,1%) je najviše onih koji ocjenjuju da te razlike nijesu nimalo izražene. Uz to, umjerena ocjena („prilično izražene”) je najizrazitija kod Albanaca (54,6%) a najmanje izražena kod Srba (20,9%). Čini se, dakle, da ovdje dolazi do izražaja i kritičniji odnos Srba i manje kritičan odnos Muslimana i Albanaca prema postojećoj vlasti. Kod Albanaca dolazi do izražaja i neodlučnije i umjerenije ocjenjivanje razlika, kao kod etničke distance ali i drugih pitanja. Međutim, u najmanju ruku, na osnovu prethodne i ove analize, ne bi se moglo zaključiti da su nacionalne manjine u lošijem materijalnom položaju, bar kada je riječ o Muslimanima i Albancima. Sve to pokazuje koliko su istančani determinizmi uobličavanja političke kulture i koliko nijansirane moraju biti naučne analize, zaključci i ocjene.

Do prihoda od 800 DM preko 50% ispitanika ocjenjuje ove razlike kao veoma izražene, kod prihoda preko 800 DM ova ocjena ne prelazi 42,8%, a kod najimućnijih (preko 1500 DM) iznosi samo 37,5%, što je minimum na cijeloj ljestvici. Uz to, maksimum ukupne ocjene da su razlike izražene bilježimo kod prihoda od 100–200 DM (90%), a maksimum ocjene da su ove razlike veoma izražene u sljedećoj kategoriji od 200–400 DM (61,5%). Stoga možemo zaključiti da siromašniji oštrije a bogatiji blaže ocjenjuju razlike između bogatih i siromašnih.

Najviše je onih koji ocjenjuju da su razlike između bogatih i siromašnih izražene u južnom regionu (87,1), pa zatim u centralnom (86,9%) a najmanje u sjevernom (80,9%). Razlike nijesu velike ali, kao i kod pola, ove su „neutralisane” zbirnom ocjenom i prikrivaju unutrašnje, strukturne razlike prema nacionalnim i drugim obilježjima stanovništva. No, ovakvim podacima nijesmo raspolagali unutar polne i regionalne strukture ispitanika nego smo o tome posredno zaključivali. Ovdje, primjera radi, ističemo da je odgovor „veoma izražene” najčešći u centralnom regionu (60,2%) a najrjeđi u sjevernom (45,1%), dok je sa odgovorom „prilično izražene” obrnut slučaj—35,8:26,7%.

➤ Posljednja tabela u tekstu pokazuje da građani Crne Gore ocjenjuju da su *razlike prema obrazovanju* u crnogorskom društvu osrednje izražene.

Među muškarcima ima za 9,2% više ispitanika koji misle da te razlike nijesu izražene, a među ženama je 7,4% više onih koji te razlike ocjenjuju kao izražene. Imajući u vidu da su žene manje obrazovana kategorija stanovništva, već ovdje možemo postaviti hipotezu da će manje obrazovani „vidjeti” ove razlike kao izraženije.

To se i kod starosti sasvim jasno vidi ako se analizira najoštrija ocjena, tj. stav da su te razlike veoma izražene. Korelacija je izrazito pravolinijska – najmlađi najmanje oštro ocjenjuju te razlike (19,3%), a najstariji najoštrije (29,3%). Nešto je komplikovanija povezanost kod ukupne ocjene po kojoj su one izražene jer se maksimum sreće opet kod najstarijih (a time i najmanje obrazovanih – 67,5%), minimum je kod tridesetogodišnjaka (45,7%), a drugi maksimum kod četrdesetogodišnjaka (61%), prije svega zato jer među njima ima najviše onih koji misle da su one prilično izražene (38,4%).

Povezanost između obrazovnih nivoa i ocjene značaja obrazovnih razlika kao društvenih razlika je toliko slojevita i nijansirana da je možemo razumjeti jedino ako analiziramo različite smjerove i intenzitete ocjene, istovremeno. Naime, do nivoa osnovne škole je najviše ispitanika (oko 36%) koji obrazovne razlike ocjenjuju kao veoma izražene u društvu, dok kod sva tri nivoa iznad toga, tu ocjenu prihvata samo 21–22% ispitanika. Najmanje obrazovani, vjerovatno, misle da je nedostatak obrazovanja glavni razlog njihovog lošijeg društvenog, a naročito materijalnog položaja. Kod umjerene ocjene, po kojoj su te razlike prilično izražene, postoji vrlo pravilna pravolinijska korelacija – ovu umjerenu ocjenu najrjeđe prihvataju oni BO (9,1%), a najčešće oni sa VSS (čak 44,4%). Obrazovaniji, pretpostavljamo, jasno osjećaju da je obrazovanje glavni kanal društvene promocije i vertikalne društvene pokretljivosti, znači poboljšanja društvenog položaja, ali da taj kanal ima samo umjereni značaj, jer najviši stepeni obrazovanja ne znače i najpovoljniji materijalni status

u društvu. Kod neodlučnih je korelacija sasvim obrnuta – među njima je samo 6,9% ispitanika sa VSS, a čak 45,5% ispitanika BO (pa je to kod njih dominantan stav). Relativna većina ovih posljednjih nema jasnu predstavu u kakvom su odnosu obrazovne i druge društvene razlike. Kod ispitanika sa srednjom, pa i višom školom, najizrazitija je ocjena da su razlike prema obrazovanju malo ili nimalo izražene društvene razlike. To je stav koji proizlazi iz njihovog životnog iskustva da i osrednje obrazovanje može da donese najpovoljniji materijalni status pa zato i ocjenjuju da razlike prema obrazovanju nijesu ni toliko izražene, ni toliko značajne.

I kod socio–profesionalnog statusa se može vidjeti koliko je vrednovanje razlika u društvu tijesno povezano sa društvenim položajem ispitanika, a u ovom slučaju, naročito sa njihovom ekonomskom aktivnošću. Među izdržavanim licima je otprilike dvostruko više onih koji izražavaju neodlučan stav u odnosu na aktivna lica. Isto tako, među svim izdržavanim kategorijama je natprosječno više onih koji ocjenjuju da su razlike prema obrazovanju društveno veoma izražene, dok sve aktivne kategorije ispod prosjeka prihvataju ovu izraženu kritičku ocjenu. Izuzetak su srednjoškolci–studenti kod kojih je daleko najviše onih koji misle da su razlike prema obrazovanju prilično ili umjereno izražene (45,5%, što je kod ove kategorije izrazito dominirajući stav). To je sasvim logično ako se ima u vidu da su upravo oni na sredini ili, bolje, na izmaku iz izdržavnog statusa i da se nalaze pred vratima ekonomskog aktiviranja i društvene promocije. Pomenimo još samo podatak da čak 50% privatnih preduzetnika misli da su razlike prema obrazovanju malo ili nimalo izražene. I na ovaj način se potvrđuje analiza koju smo izveli kod obrazovanja.

Građani sa porodičnim prihodom do 800 DM natprosječno, a oni sa prihodom iznad toga potprosječno, ocjenjuju da su društvene razlike prema obrazovanju veoma izražene. Sa porastom prihoda neprestano raste broj onih koji prihvataju stav da su obrazovne razlike umjereno, odnosno prilično izražene–do nivoa od 200 DM preko 20%, između 200–1000 DM preko 30%, a između 1000–1300 DM preko 40%. I ovi su nalazi i zaključci sasvim u skladu sa našim prethodnim nalazima i zaključcima pa na njih samo upućujemo.

Među Hrvatima ima najviše (85,8%) onih koji prihvataju ocjenu da su razlike prema obrazovanju veoma izražene, a u grupi Ostali ih je bezmalo najmanje (47,8%). Ove, inače najmalobrojnije grupe u uzorku, ovoga puta ćemo ispustiti iz analize, jer nam se ona za preostale nacionalnosti čini zanimljivijom. Da su razlike prema obrazovanju društveno izražene misli 58,8% Srba, 56,2% Crnogoraca, 51,6% Albanaca i 46,5% Muslimana. Srbi (27,8%) i Crnogorci (22,3%) češće prihvataju ocjenu da su razlike po obrazovanju veoma izražene, a Muslimani (16,1%) i Albanci (6,1%) znatno rjeđe. Među Albancima je natprosječno mnogo onih koji misle da su te razlike umjereno izražene (45,5%) kao i neodlučnih (21,2%), a među onima koji misle da su ove razlike malo ili nimalo izra-

žene najviše ima Muslimana (33,9%). S jedne strane nam se čini da je takvo opredjeljenje, bar dijelom, rezultat demografskih karakteristika jer među Srbima i Crnogorcima ima više starijih, a među Albancima i Muslimanima više mlađih. S druge strane, ako bismo posredno zaključivali na osnovu prethodnih analiza, ni na ovaj način se ne bi moglo reći, sudeći po ocjenama, da su Muslimani i Albanci u inferiornom materijalnom položaju, ali se u takvu analizu ovdje nećemo upuštati.

Na Jugu je 62% onih koji misle da su obrazovne razlike izražene, a u Centru i na Sjeveru manje i gotovo podjednako—54,5% i 54,4%. Istovremeno, na Jugu je najmanje onih koji misle da su razlike malo ili nimalo izražene (18,1%), na Sjeveru ih je 26%, a na Jugu 31,3%. U Centru je najmanje (8,5%) a na Sjeveru najviše (17,1%) izražen neodlučan stav. Da su razlike umjereno izražene najčešće se misli na Jugu (38,1%).

➤ *Razlike između pripadnika raznih nacionalnosti* građani Crne Gore ocjenjuju kao osrednje izražene. S obzirom da se pitanje odnosilo i na *napetosti*, izgleda da i njih građani ocjenjuju kao osrednje.

Razlike prema polu su uobičajeno male, s tim što kod ocjene da su razlike i napetosti malo izražene ima za 5% više muškaraca, a žena za 8% među neodlučnima.

Mlađi i sredovječni natprosječno češće nego stariji prihvataju stav da su razlike i napetosti među nacionalnostima izražene. To bi, samo po sebi, moglo značiti da imaju razvijeniju nacionalnu svijest i da tragaju za nacionalnim identitetom, ali može da znači i izrazitiju nacionalnu netoleranciju.

Ovakvo zaključivanje postaje jasnije ako ukažemo da manje obrazovani (do nivoa osnovne škole) nešto češće izražavaju neodlučan stav ali daleko češće prihvataju ocjenu da su pomenute razlike i napetosti veoma izražene (BO 45,5% prema VS sa 9%). Iznad nivoa osnovne škole, natprosječno češće se zastupa gledište da su te razlike i napetosti umjereno ili prilično izražene.

Vojna lica (50%), nezaposleni (21,1%) i zaposleni u državnim institucijama (19%) češće misle da su te razlike veoma izražene. Đaci—studenti (46,3%) i privatni preduzetnici (42,5%) su daleko najčešći među onima koji se sa tom ocjenom umjereno slažu, dok je među vojnim penzionerima najviše (42,9%), a među vojnim licima najmanje (16,7%) onih koji smatraju da su pomenute razlike malo izražene.

Da su razlike i napetosti između nacionalnosti izražene tvrdi 66,7% Albanaca, 57,2% Hrvata, 51,9% Srba, 48,7% Crnogoraca i 43,4% iz grupe Ostali. Dakle, ni kod jedne nacionalnosti ne prelazi se gornja granica osrednje izraženosti ovih razlika. Osim toga, dominantan stav, i u cijelom

uzorku i kod gotovo svih nacionalnosti, jeste umjerena izraženost i kod stava da su te razlike i napetosti izražene i da nijesu izražene. Da su one umjereno ili prilično izražene najviše prihvataju Albanci (54,6%) i Hrvati (42,9%), a kod njih je isto toliko i onih koji misle da su malo izražene, što je daleko iznad prosjeka. Tako se, ovdje, najizrazitije ocjene kod Albanaca i Hrvata na neki način „amortizuju”. S druge strane kod grupe Ostali ima najmanje onih koji prihvataju ocjenu da su razlike i napetosti izražene ali njih je najviše među neodlučnima (26,1%) i onima koji kažu da su one veoma izražene (21,7%). Po tome su, nešto iznad prosjeka (17%) i Srbi (19,4%), dok su svi ostali ne mnogo ispod prosjeka. Među onima koji tvrde da razlike nimalo nijesu izražene najčešći su Muslimani (12,5%).

Zanimljivo je da imućniji češće prihvataju ocjenu da su međunacionalne razlike i napetosti izražene. Do nivoa od 600 DM su, uglavnom, potprosječne vrijednosti (ispod 50%), a natprosječne, uglavnom, iznad tog nivoa, dostižući maksimum kod prihoda od 600–800 DM i 1000–13000 DM (po oko 63%). Istovremeno, u najimućnijoj grupi (preko 1500 DM) je najviše onih (37,6%) koji misle da su ove napetosti i razlike malo ili nimalo izražene, a druga maksimalna vrijednost (oko trećine ispitanika) je u kategorijama prihoda od 200–400 DM.

Kod stava da su pomenute razlike i napetosti izražene jako su male regionalne razlike: Centar 50,6%, Jug 49,0%, Sjever 48,7%. Kod intenziteta „veoma izražene” dominira Centar, kod neodlučnih Jug (20,7%), a među onima koji tvrde da su te razlike i napetosti malo ili nimalo izražene, najviše ih je sa Juga (36,2%).

➤ Više je građana Crne Gore koji misle da su razlike i napetosti između muškaraca i žena malo ili nimalo izražene (45,7%) nego onih koji smatraju da su one prilično ili veoma izražene (32,2%). Ovaj prvi stav, u oba intenziteta, za 17,2% češće prihvataju muškarci a drugi, takođe u oba modaliteta, za 16,8% češće žene. Da li je to samo nešto malo izoštrenija svijest žena o društvenoj nejednakosti među polovima, zasnovana na iskustvima svakodnevice, ili je već neka podloga za razvoj ženske subkulture i ženskih pokreta, trebalo bi vidjeti u nekom novom istraživanju.

U dvije najmlađe generacije najzastupljeniji je stav da su te razlike izražene (oko 35%) ali i kod tih generacija dominiraju oni koji misle da nijesu izražene (42–45%). Kod starijih srednjovječnih generacija (četrdesetogodišnjaci i pedesetogodišnjaci) izrazito dominiraju oni koji misle da su te razlike malo ili nimalo izražene – 55% i 59,4%: 27,9% i 28,6% onih koji misle da su izražene. Taj stav je nešto ublaženiji ali još uvijek izražen i kod najstarije generacije 40,7%:30,1%, uz natprosječno mnogo neodlučnih (25,2%). Među onima koji ističu da su te razlike veoma izražene ima samo 5,6% iz grupe sa VSS i 6,4% iz grupe sa VS. Stoga nam se čini

da neki potencijalni ženski pokret ne bi baš imao neku naročitu podršku među obrazovnijim slojevima društva.

Izdržavano stanovništvo u širem smislu (koje uključuje i penzionere kao lica sa ličnim prihodima) manje prihvata i stav da su razlike po polu izražene, ali i suprotan stav da one nijesu izražene. To dolazi otud što je kod njih natprosječno mnogo neodlučnih (vojni penzioneri 42,9%, domaćice 28,6%, nezaposleni 27,8%). Zbunjuje opredjeljenje domaćica kod kojih ima samo 28,6% onih koje prihvataju ocjenu da su ove razlike izražene, ali to ukazuje na jak uticaj tradicionalne patrijahalne kulture. Manje od njih su ovaj stav prihvatili samo privatni preduzetnici (25%), dok ih čak 50% prihvata stav da su te razlike malo ili nimalo izražene, što nesumnjivo ukazuje na polni sastav ove socio-profesionalne grupe. U ovom posljednjem stavu njima se pridružuju i vojna lica (66,7%) što je najviši postotak negiranja ovih razlika. U istom stepenu (50%) negiraju ovu ocjenu i đaci-studenti ali među njima je tačno trećina ispitanika koji smatraju da su te razlike izražene pa su oni jedina kategorija izdržavanih lica koja je takvu ocjenu prihvatila. Vjerovatno se ovdje radi o polnoj polarizaciji kao i kod zaposlenih u privatnom sektoru, gdje bilježimo maksimalnu prihvaćenost (39%) stava da su razlike izražene.

Hipotezu koju smo iznijeli kod domaćica na svojevrsan način potvrđuje distribucija frekvencija prema obilježju nacionalnost. Naime, samo se kod Crnogoraca bilježi natprosječna prihvaćenost stava da razlike između muškaraca i žena nijesu društveno izražene (51,5%). Nešto ispod prosjeka su Ostali (43,5%), Muslimani (41,1%) i Srbi (39,8%), a daleko ispod prosjeka Albanci (27,3%) i Hrvati (14,3%). Međutim, kod Albanaca i Hrvata nema ni jednog ispitanika koji bi prihvatio ocjenu da razlike između polova nijesu nimalo izražene pa u jednoj i u drugoj grupi prevladuje umjereno prihvatanje stava da su te razlike prilično izražene – u oba slučaja daleko ispod prosjeka – Albanci 39,4% a Hrvati čak 71,4%. Stoga stav da su te razlike izražene prihvataju najviše Albanci i Hrvati (po 51,5%), iznad prosjeka još samo Srbi (35%), a nešto ispod prosjeka su Crnogorci (29%), Muslimani 28,6% i Ostali 26,1%. U svakom slučaju, a naročito ako bi se mjerilo prosječnom ocjenom, ispitanici katoličke ali i islamske konfesije češće nego ispitanici pravoslavne konfesije procjenjuju da je društveni položaj žena lošiji. Koliko je to rezultat lošijeg položaja, a koliko modernizovane svijesti da razlike između muškaraca i žena treba da se smanje, ne možemo reći.

Prema prihodima domaćinstva korelacija je dosta složena, pa se u njeno detaljnije tumačenje nećemo upuštati. Jedino ćemo istaći tendenciju da se sa porastom prihoda smanjuje broj neodlučnih pa su na sredini a naročito na vrhu polarizacije izrazitije. Na primjer, u kategoriji prihoda od 1300–1500 DM nalazi se maksimalna prihvaćenost (57,2%) stava da su razlike izražene. Već kod sljedećeg, najvišeg prihoda (preko 1500 DM), pak, nailazi se na maksimalnu vrijednost (62,4%) stava da te razlike nije-

su izražene, a drugi maksimum ovog stava (52,7%) je kod prihoda od 1000–1300 DM. Sve ostale kategorije tog, da tako kažemo negativnog stava su oko prosjeka, u rasponu od 41,3%–49,1%. Kod pozitivnog ili kritičkog stava, po kome su te razlike izražene kao da postoji blaga zvonasta kriva u rasponu od 200–1000 DM (između 31,5–35,5%), možda zato što su žene u njima ili natprosječno zastupljene ili nešto obrazovanije, aktivnije i svjesnije razlikâ.

U regionu Centar znatno je više onih koji smatraju da razlike po polu nijesu izražene, nego onih koji misle da jesu (52,8%:22,0%). Ta se razlika znatno ublažava na Sjeveru (39,4%:33,7%), dok na Jugu dobija suprotan smjer (37,4%:41,9%).

➤ Za 1,6 puta je veći broj građana koji misle da razlika ili netrpeljivost između lokalnog stanovništva i izbjeglica nije izražena u odnosu na one koji misle da je ona izražena (43,5%:27,4%). Te razlike se, dakle, ocjenjuju kao male, mada je Crna Gora, u poređenju sa ostalim zemljama bivše Jugoslavije, i prema svom stanovništvu, primila najviše izbjeglica.

Muškarci češće nego žene (za 4,6%) ocjenjuju da te razlike nijesu izražene, a žene obrnuto (za 3%). I prema starosti razlike su male i fluktuiraju vrlo blizu prosjeka. Pedesetogodišnjaci najčešće misle da razlike nijesu izražene (45,1%), a najrjeđe da jesu (24,2%).

Počev od nivoa osnovnog obrazovanja postoji vrlo jasna pravolinijska korelacija po kojoj obrazovaniji češće nego manje obrazovani ocjenjuju da razlike i netrpeljivosti između lokalnog stanovništva i izbjeglica nijesu izražene. Kod najmanje obrazovanih je vrlo izražen neodlučan stav: OO 39,1%, BO 45,5%. Sem kod BO (samo 9,1%) sve ostale kategorije su oko prosjeka (27,4%), pa se može reći da nešto češće nego svaki četvrti ispitanik ovih kategorija, misli da su razlike izražene.

Da razlika nije izražena najrjeđe (ispod prosjeka) misle domaćice i nezaposleni (oko 43%) i zaposleni u preduzećima u transformaciji i u privatnom sektoru (oko 40%), dok su sve ostale kategorije iznad prosjeka.

Da ovakva razlika ne postoji najčešće ocjenjuju Srbi (48,2%) i Muslimani (46,4%), nešto ispod prosjeka su Crnogorci 42,6%, a izrazito ispod Ostali 37,4%, Albanci 33,3% i Hrvati 28,6%. Međutim, čak 42,8% Hrvata i 42,4% Albanaca misle da ta razlika, doduše u umjerenom obliku, postoji.

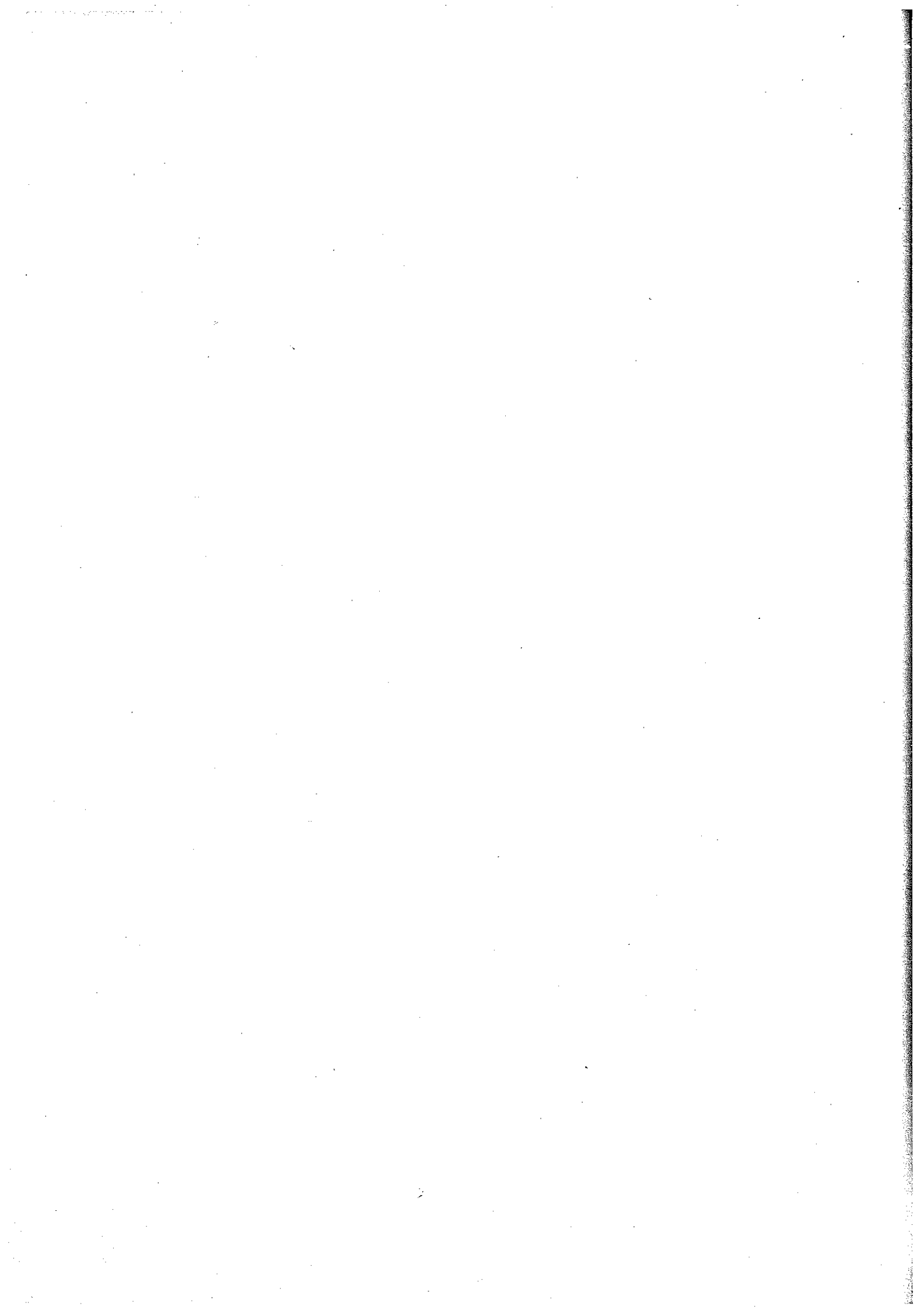
Ne postoji neka jasna povezanost između prihoda i stava prema ovoj razlici. Najviše onih koji misle da ona nije izražena (62,6%) jeste u kategoriji prihoda od preko 1500 DM, a najviše onih koji misle da je izražena u kategorijama od 800–1000 DM i od 1300–1500 DM (po 42,9%). Pri dnu ljestvice je nešto više neodlučnih.

U pogledu stava da razlike nijesu izražene nema bitnih razlika između regiona, ali one postoje kod stava da su izražene: Jug 38,7%, Centar 27%, Sjever 18,2%. U ovom posljednjem slučaju naročito zbog toga što u njemu ima natprosječno mnogo neodlučnih—36,3%.

➤ Najmanjom prosječnom ocjenom i kao najmanje, ispitanici su ocijenili razlike i netrpeljivosti *između seljaka i građana*. Za 1,7 puta je veći broj onih koji misle da razlike nijesu izražene nego onih koji misle da jesu (48,3%:27,7%). Pretpostavljamo da su ispitanici ovdje, prije svega, mislili da ne postoji netrpeljivost jer razlike između grada i sela još uvijek dakako postoje, ma kako da su mnoga sela već uveliko urbanizovana.

Iznad prosjeka misle da su ove razlike ili netrpeljivosti, malo ili nimalo izražene, stari između 41 i 60 g (oko 52%), obrazovaniji počev od nivoa SSS (oko 49%), vojna lica, đaci—studenti, domaćice, zaposleni u društvenim institucijama i privatni preduzetnici (od 66,7—52,5%), Crnogorci i Muslimani (51,1%, 50%) i lica sa porodičnim prihodom od 200—400 DM i preko 1500 DM (53,1%, 56,3%) i region Centar (52%).

Među onima koji izrazito natprosječno smatraju da takve razlike i napetosti postoje navodimo Albance (51,6%) i Hrvate (57,2%) kao i lica sa prihodom do 100 DM (41,4%) i od 1300—1500 DM (42,9%). Na Jugu se ove razlike češće ocjenjuju kao izražene (33,5%) nego u Centru (26,5%) i na Sjeveru (25,4%).

II

ODNOS PREMA POLITIČKIM INSTITUCIJAMA I AKTERIMA

1. Nakon pogleda na opšte orijentacije prema politici odnosno državi, spustićemo se u nastavku za stepenicu niže. Razmotrićemo neke stavove, neka očekivanja i procjene, koje se odnose na određene, postojeće političke ustanove u Crnoj Gori, neke percepcije i neke vrijednosne orijentacije. Iako nužno nepotpuno, pokušaćemo u stvari da iz različitih uglova pokušamo zahvatiti naš predmet. U tu svrhu poslužiće nam, najprije, distribucije odgovora na dva povezana pitanja. Jedno se ticalo poželjnog uticaja različitih aktera/institucija u političkom životu, a drugo povjerenja prema djelujućim akterima/institucijama. Druga dva pitanja konstruisana su kako bismo na drugi način došli do dubljih stavova i djelimice provjerili vjerodostojnost prethodnih iskaza. Riječ je o, prvo, odnosu prema višepartijskom sistemu, kao najdinamičnijem i središnjem momentu postojećeg sistema. Potom, o stavu prema nekoj alternativi postojećem sistemu, što bi trebalo da izrazi ne samo stav prema tom sistemu već i jedan važan aspekt političke kulture. Najзад, treći par pitanja tiče se lokalne sredine. S jedne strane, tražili smo percepcije o distribuciji moći u lokalnoj zajednici, s druge pokušali da ustanovimo spremnost građana da u istoj zajednici uzmu učešća u nekim društvenim i političkim aktivnostima. Uz ovo, razmotrićemo nivoe saglasnosti sa izvjesnim brojem „tvrdnji” /po poznatom metodološkom obrascu R.Lickerta/, koje takođe ukazuju na neke orijentacije kao i na povjerenje prema ustanovama i akterima.

Opšti pogled na distribuciju odgovora na pitanje koje je glasilo „Kakav bi uticaj, prema Vašem mišljenju, trebalo da imaju dolje navedeni akteri u političkom životu?” otkriva, i uz zavidnu mjeru komformizma /prema postojećem/, problematična mjesta koja se odnose na ulogu partija, crkve i međunarodnih organizacija.

Da bi građani trebalo da imaju veliki uticaj u političkom životu kao da je stvar opšte saglasnosti. Da treba da imaju „veoma veliki” uticaj smatra, naime, 51,00% ispitanih, da treba da imaju „priličan” 27,57% /„nikakav”-3,29%, „mali”-3,57%/ . Ne čini se da ima značajnih razlika ni prema polu, ni prema starosti /mada kod najstarijih i najmlađih raste učešće odgovora „priličan”/, ni prema zanimanju odnosno statusu /mada kod

nezaposlenih i đaka–studentata raste učešće odgovora „veoma veliki”/, ni prema prihodima, čak se ne razlikuju ni oni koji se izjašnjavaju kao Srbi od Crnogoraca i ostalih, pa se, naposljetku, ne mogu uočiti ni neke značajnije „regionalne” razlike. Od svih „aktera” u političkom životu građani su, u pogledu poželjnog uticaja, najbolje prošli. Zbir dva prvopomenuta modaliteta odgovora iznosi 78,57%. Možda je to zato što je njihov uticaj najmanje sporan ali i najmanje obavezujući.

Mislimo da je u osnovi sličan slučaj i sa *udruženjima građana – nevladinim organizacijama*. Mada je izuzetno visoko učešće onih koji „ne znaju” kakav bi uticaj ove organizacije trebalo da imaju – 25,43%, pored 4,86% onih koji nijesu odgovorili, što se može povezati i sa činjenicom da su to novi „akteri”, da su uloge, statusi i nazivlje nedovoljno ukorijenjeni – velika većina preostalih smatra da treba da imaju „priličan” /29,00%/ ili „veoma veliki” /25,29%/ uticaj. Onih koji smatraju da ove organizacije ne treba da imaju „nikakav” odnosno „mali” uticaj ima 5,57% odnosno 9,86%. Nešto više nego u slučaju građana, distribucija varira kad se dovede u vezu sa pojedinim obilježjima ispitanika, ali nikad ne mijenja osnovni smisao. Uz manje obrazovanje i više godina raste broj onih koji „ne znaju”, privatni preduzetnici i đaci–studenti prednjače među onima koji pominju „priličan” i „veoma veliki” uticaj, kao što to čine, prema obilježju nacionalnosti, Muslimani i Crnogorci, za njima Albanci, dok Srbi zaostaju.

Ni u načelnom odnosu prema *sindikatom* ne možemo naslutiti ništa sporno, ili na kakav drugi način indikativno. Za razliku od uloge građana, pa i nevladinih organizacija–bar dok se još ne razviju i možda diferenciraju–uloga i djelovanje sindikata mogu biti itekako sporni, tj. oni mogu biti u središtu važnih konflikata. Očito je da to još nijesu pa je naš skup bio prema njima benevolentan, gotovo kao prema nevladinim organizacijama: uz još visoko učešće onih koji „ne znaju” kakav bi taj uticaj trebalo da bude /19,71%/, 31,14% smatra da sindikati treba da imaju priličan uticaj, a 30,29% veoma velik /”nikakav”–6,43%, mali 7,57%/ . Mada ne donose promjenu u osnovnom smislu odgovora, javljaju se ovdje neke očekivane razlike, koje možda nagovještavaju da vrijeme ove benevolentnosti prolazi. Starosne grupe od 31–40 i od 41–50 godina, obrazovaniji generalno, zaposleni u državnim ustanovama i u preduzećima u transformaciji, privatni preduzetnici, grupe s prihodomima od 200 do 800 DM preferiraju veći uticaj sindikata. Međutim, te razlike nijesu velike, i ne prelaze 11 poena /u slučaju onih sa prihodomima od 600–800 DM/ u odnosu na prosjek. Nacionalne razlike ovdje, po svoj prilici, ne igraju ulogu, dok se, „regionalno” gledano primjećuje da ispitanici sa „Juga” možda pridaju nešto veći značaj sindikatima nego ostali /razlika od pet poena/.

Da *političke partije* treba da imaju mali uticaj smatra 17,57% ispitanih, a daljih 6,00% da ne treba da imaju nikakav uticaj. Ako se od ukupnog broja oduzme učešće onih koji se nijesu izjasnili, odnosno koji su iz-

javili da „ne znaju” /14,29+5,29%/ izlazi da između jedne četvrtine i jedne trećine ima izrazito negativan stav prema političkim partijama. Naime, svima je jasno da političke partije imaju velik, presudan uticaj u političkom životu koji bi, za ovaj dio populacije, dakle, bio nepoželjan. Ipak, ovaj podatak ne treba previše da čudi. Političke partije nigdje nijesu omiljene, a ne vidimo posebnog razloga da to budu u Crnoj Gori. Učešće onih koji smatraju da političke partije treba da imaju „priličan” odnosno „veoma veliki” uticaj iznosi 27,71% odnosno 29,14%.

Pogledajmo kako na ovu distribuciju utiču pojedina obilježja ispitanika. Čini se da pol ne utiče—značajnija razlika javlja se samo kod učešća onih koji „ne znaju”. Godine, odnosno starost, izgleda da utiču, ali nije jasno kako. Kod najmlađih ispitanika /18–30 godina/ zbir ona dva „poželjna” modaliteta /„priličan”+„veoma velik”/, koji je na nivou čitavog uzorka 56,85%, iznosi 53,53%, u grupi od 31–40 godina – 65,71%, od 41–50 godina – 54,64%, u grupi od 51–60 godina – 64,84% i kod onih od preko 60 godina – 47,97%. Ovo kretanje gore–dolje, ukoliko je statistički značajno, navodi na pomisao da ovdje sudjeluju, pored godina, i neki drugi činioci.

Ne vidimo ih jasno u obrazovanosti. Mada postoji tendencija da s porastom nivoa obrazovanja raste podrška političkim partijama /njihovoj ulozi u političkom životu/ te razlike nijesu prevelike. Tako zbir dva pomenuta modaliteta odgovora raste od 48,88% kod onih sa osnovnim obrazovanjem /ali je tu čak 34,38% onih koji su izjavili da „ne znaju”/, preko 57,05% kod onih sa srednjim, 55,13% kod onih sa višim, do 62,50% kod onih sa visokim obrazovanjem.

Jedva da su uočljivije veze ove distribucije sa zanimanjem, odnosno radnim statusom. Zaposleni u državnim ustanovama /67,37%/, đaci–studenti /62,96%, ali samo 22,22% bira „veoma veliki” uticaj”/ su grupe sa nešto većom sklonošću prema uticaju političkih partija, dok je kod privatnih preduzetnika /45,00%/ i, možda, vojnih penzionera /42,86%/ takva sklonost manja od prosječne. Ostale skupine se vrte oko prosječnih vrijednosti, sa odstupanjima koja ne izgledaju značajna.

Visina prihoda utiče na ovu distribuciju donekle kao i obrazovanost. Vidljiva je tendencija da s porastom prihoda raste podrška značajnijoj ulozi političkih partija. Tako zbir dva „poželjna” modaliteta raste sa 57,27% na nivou prihoda od 100–200 DM do 67,42% na nivou prihoda od 1000–1300 DM. No, ta razlika očito nije dramatična koliko je to ona u prihodu. Htjeli bismo da kažemo da je ovo neka blaga tendencija koja se, kao što smo uostalom primijetili i ranije kad je riječ o skali prihoda, prekida kod najviših prihoda gdje ta podrška pada na prosjek i ispod njega. Dodajmo da u nekim skupinama prema visini prihoda bilježimo—ako su naši podaci pouzdani—ekscenčna, teško objašnjiva odstupanja od opšte tendencije. Tako je u tri skupine, onih sa primanjima do 100 DM, sa primanjima od 800–1000 DM, i onih sa primanjima od 1300–1500 DM zabilježena dva do tri puta veća učestalost odgovora „nikakav” /tj. partije ne tre-

ba da imaju nikakav uticaj/ od prosjeka /17,24%–17,14%–14,29% prema prosječnih 6%/, čemu se ni izbliza ne primiče nijedna druga skupina prema bilo kojem obilježju.

Izgleda da nacionalnost kao obilježje utiče na ovu distribuciju, mada ne u nekoj odlučujućoj mjeri. Zbir dva „poželjna” modaliteta najviši je kod Crnogoraca /61,54%/, nešto niži kod Albanaca /54,54%/ i Srba /51,31%/, a najniži kod Muslimana /44,65%/ . Ako imamo u vidu da se udio onih koji nijesu odgovorili ili su odgovorili sa „ne znam” penje kod Albanaca i Muslimana na preko 30%, dok je kod Srba viši nego kod Crnogoraca za oko četiri poena, zaključićemo da ovo obilježje ipak ima ograničenu ulogu.

Zaključićemo tako ako uporedimo ove razlike sa onima koje donosi regionalna podjela. U apsolutnom izrazu one su manje, ali s obzirom na osnov one su upečatljivije. Zbir dva „poželjna” modaliteta dostiže u „Centru” 60,51%, dok je na „Sjeveru” niži za više od deset poena–50,46% /i to sa samo 16,58% učešća onih koji biraju modalitet „veoma velikog” uticaja/. „Jug” se smjestio u sredini sa 56,77%, gotovo tačno na prosjeku /ali sa znatno većim učešćem onih koji biraju „veoma velik” – 34,19%/.

Nakon političkih partija stigli smo do tri središnje političke ustanove: Vlade, Parlamenta i Predsjednika Republike. Prema ukupnim podacima razlika u poželjnom uticaju ove tri ustanove ne postoji, ili se svodi na nijanse /tako Predsjednik Republike ima za oko dva poena niži „poželjan” skor od Vlade i Parlamenta, za koliko je više učešće onih koji smatraju da ne treba da ima nikakav uticaj, ili da treba da ima mali/. Oko 70% smatra da ove ustanove, odnosno njihovi nosioci, treba da imaju velik uticaj, pri čemu je preko 40% onih koji smatraju da one treba da imaju „veoma velik” uticaj.

Da *Vlada* treba da ima „veoma veliki” uticaj smatra, dakle, 42,71% ispitanih, da treba da ima „priličan” uticaj daljih 28,00% /što zajedno daje 70,71%/ . Da ne treba da ima nikakav uticaj smatra 4,86%, da treba da ima mali uticaj – 7,14%. Nije odgovorilo 4,14%, a odgovorilo je da „ne zna” 13,14%. Kao i u prethodnim slučajevima mogu se u varijacijama ove distribucije prema pojedinim obilježjima ispitanika opaziti izvjesne tendencije. Tako s porastom obrazovnog nivoa raste broj onih koji biraju modalitete „prilično” i „vrlo velik”. Isto uglavnom važi i za skupine prema prihodu—što viši prihod to veće učešće pomenutih modaliteta ali, kao i u ranijim slučajevima, do onih najviših kada to učešće opet pada. Pol je dva, a starost na neki nejasan način, približujući grupe najmlađih i najstarijih /obje ispoljavaju manje sklonosti ka onim „poželjnim” modalitetima/, utiče na ovu distribuciju. Ponegdje se, međutim, izdvajaju pojedine skupine u jednom ili u drugom smislu. Tako skupina zaposlenih u državnim ustanovama za deset poena više od prosjeka preferira „priličan” i „veoma velik” uticaj Vlade, privatni preduzetnici za sedam poena. Suprotno od njih vojna lica, domaćice, lica sa manje od 100 DM mjesečnih prihoda /od posljednjih 17,24% smatra da uticaj treba da je „nikakav”,

10,34% da treba da je mali, 17,24% se zalaže za priličan, a 48,28% za veoma velik/ i, posebno, Srbi. Od ovih 10,99% smatra da uticaj Vlade treba da je „nikakav”, 11,52% da treba da je „mali”, 21,99% se zalaže za „priličan”, a 36,13% za „veoma velik” uticaj. U „poželjnosti” prema uticaju Vlade Crnogorci su nešto iznad prosjeka, dok su ostale nacionalne grupe uglavnom oko njega. „Regionalno”: „Centar” bi više podržao, „Sjever” manje, dok se „Jug” kreće oko prosjeka. Odstupanja od prosjeka nijesu veća od tri do pet poena.

Nije teško zamisliti objašnjenje pomenutih odstupanja. Svuda se vjerovatno reflektuje politički odnos prema *aktuelnoj* vladi. Sasvim je nezamislivo da vlada ima mali ili nikakav uticaj, ali je zamislivo da postojeća vlada, ili ljudi koji je čine, prestanu to da budu. Takav neki stav mogao bi se pripisati Srbima /ili „Srbima”/, možda i vojnim licima, dok nezaposlenima i domaćicama prije stoji nezadovoljstvo uslijed socijalno-ekonomskog položaja koji se kao takav ovdje reflektuje.

Ovakvi politički stavovi odnosno nezadovoljstva, za koje možemo naslutiti da kao stavovi i obilježja nekih skupina djeluju na ovu distribuciju, ali u ograničenoj mjeri, čine svoje i u slučaju preostale dvije ustanove-Parlamenta i Predsjednika Republike. Možda je neobično što Parlament nije prošao bolje od Vlade, bez obzira na svoj sastav, način rada i ulogu /uza sve, njegove se sjednice već godinama prenose preko televizije/. Kao da ove ustanove naš skup nedovoljno diferencira, kao da je za njih sve to jedno te isto. To što je Predsjednik Republike prošao za nijansu „lošije” može se pripisati visokoj personalizovanosti ove funkcije te refleksima odnosa prema aktuelnom predsjedniku Crne Gore. Međutim, da je taj momenat djelovao ograničeno potvrđuje upravo pomenuta razlika u vrijednosti „nijanse”.

Parlament treba da ima „veoma veliki” uticaj u političkom životu, smatra 44,71% ispitanih, „priličan” – 25,71%. Njih 4,14% smatra da ne treba da ima nikakav uticaj, daljih 6,86% da treba da ima mali uticaj. Nije odgovorilo 5,00%, odgovorilo sa „ne znam” 13,57%.

Sve što je rečeno povodom distribucije odgovora o poželjnom uticaju vlade, važi i ovdje. Pol ne utiče, osim što je onih koji „ne znaju” dva i po puta više među ženama. Starost se ponaša nejasno, pa su opet najbliži najmlađi i najstariji, i to opet s manjim entuzijazmom u odnosu na uticaj ovog tijela. Postoji blaga veza obrazovanja i visine prihoda /uz stalni izuzetak onih sa najvišim prihodima/ sa ovom distribucijom u istom smislu: kako raste obrazovni nivo odnosno prihod raste i učešće dva „poželjna” modaliteta. Na isti način se izdvaja skupina zaposlenih u državnim ustanovama i privatni preduzetnici—na jednoj, vojna lica, domaćice, lica sa prihodom manjim od 100 DM, i Srbi—na drugoj strani. Razlike su slične /s tim što bi Srbi malo više podržali Parlament nego Vladu, a ostale tri pomenute skupine još manje/, kao i njihov smisao. Regionalne razlike se takođe ponavljaju.

Što važi za Vladu važi i za Parlament, što za Parlament to i za *Predsjednika Republike*. U osnovi je tako, ali ovdje postoje i neka dodatna odstupanja. Navedimo najprije opštu distribuciju: /da uticaj treba da bude/ „veoma velik”–47,29% /najveća frekvencija ovog modaliteta, pojedinačno uzetog/, „priličan”–21,29%, „mali”–10,29%, „nikakav”–5,14%. Nije odgovorilo 4,86%, odgovorilo da „ne zna” 11,14%.

Što je tu novo jeste nestanak one blage povezanosti obrazovanja i poželjnosti uticaja. Sad su oni sa višom spremom zamalo manje raspoloženi da optiraju dva „poželjna” modaliteta od onih sa srednjom, od njih opet manje oni sa visokim obrazovanjem. Možda su te razlike statistički beznačajne, ali ona se veza izgubila. Zato je uglavnom sačuvana ona druga veza, veza sa visinom prihoda. Istina, funkcioniše manje kontinuirano, tako da „poželjnost” raste u tri umjesto u pet do sedam skupina. Pored zaposlenih u državnim ustanovama /devet poena više u odnosu na prosjek/, privatnih preduzetnika /takođe devet poena više/, još i zaposleni u privatnom sektoru biraju nešto više od prosjeka modaliteta „priličan” i „vrlo velik”. Na drugoj strani više nijesu oni sa prihodom ispod 100 DM, već nezaposleni /ukupan nivo dva pomenuta modaliteta je pet poena ispod prosjeka, ali je učešće onih koji optiraju „nikakav” i „mali” uticaj 11,11% odnosno 13,33%. Pored njih, tu su i dalje domaćice, vojna lica i, naravno, Srbi. Posljednji, vjerovatno iz razloga koji je pomenut, iskazuju još niži nivo „podrške”, u odnosu na onu iskazanu Vladi i Parlamentu /njih 13,09% smatra da Predsjednik Republike ne treba da ima nikakav uticaj, 16,75% pominje „mali”, isto toliko „priličan”, a 38,22% „veoma velik” uticaj/.

Ni u preostale tri distribucije koje govore o poželjnom uticaju pojedinih aktera u političkom životu nećemo uočiti ni veći ni drukčiji uticaj pojedinih obilježja ispitanika – koja bi trebalo da, bar u određenoj mjeri, reflektuju najvažnije podjele u crnogorskom društvu, odnosno mjesta nekih latentnih konflikata. Daleko od toga da su odgovori jednodušni – naprotiv, bar u dva od preostala tri pitanja njihova disperzija je vrlo velika. No, razloge za to možemo samo naslućivati, ne i objasniti.

Naravno da se, uz onu koja se tiče uticaja „međunarodnih organizacija”, rekordna disperzija odgovora povodom mogućeg/poželjnog uticaja crkve u političkom životu mora dovesti u vezu sa činjenicom da je politički uticaj crkve – posebno ustanovljene, tradicionalne crkve – kontroverzan, prijeporan. Ovdje je on doveo do ovakve podjele odgovora, odnosno ispitanika.

Tabela 12. – Poželjan uticaj crkve

	Ukupno u%
nikakav	26,71
mali	17,29
priličan	14,29
veoma velik	16,00
ne zna	21,43
bez odgovora	4,29

Ni pol, ni starost, ni obrazovanje, ni zanimanje–status, ni prihodi ne pokazuju jasan uticaj na ovu distribuciju. Ne možemo naslutiti opštu vezu, što ne znači da se pojedine skupine ne izdvajaju. Tako najmlađi /18–30 godina/ pokazuju za nijansu veću sklonost uticaju crkve od prosjeka, a najstariji su više nego za nijansu manje skloni tome od prosjeka. U slučaju četiri skupine opšti smisao distribucije se mijenja, tako što je više onih koji su za veoma velik i priličan uticaj crkve nego onih na drugoj strani. Tako su se izjasnili oni bez obrazovanja /zbir dva „poželjna” modaliteta 45,45%, domaćice /28,58%, ali na drugoj strani 28,57%, uz nivo „apstinencije” od 42,86%, oni sa prihodom ispod 100 DM /55,17%, i Srbi /43,98%. Grupe u kojima je broj onih koji se zalažu za „veoma velik” uticaj značajnije veći od prosjeka su: oni bez obrazovanja /36,36%, Srbi /26,18%, oni sa prihodom ispod 100 DM/37,93%, i nezaposleni /24,44%. Kod posljednjih je, međutim, veliko učešće onih koji su odlučni na drugoj strani – za „nikakav” uticaj crkve izjasnilo se 32,22%. Grupe u kojima je taj modalitet odgovora /„nikakav”/ značajno iznad prosjeka su Hrvati /57,14% – uz rezervu zbog malog učešća u uzorku/ i oni s prihodom od preko 1500 DM /43,75%, mada im se približuju đaci–studenti /33,33%, nezaposleni, Crnogorci /31,79%, dobna skupina od 41–50 godina /30,83% i oni sa visokom spremom /30,56%.

Izgleda kao da obrazovanje, ali samo u krajnjim slučajevima /formalne neobrazovanosti, odnosno visoke obrazovanosti/, na sličan način i prihodi /najsiriromašnji–najimućniji/, odnosno zanimanje–status /nezaposleni/, utiču na ovu distribuciju. No, prije će biti da je ona vezana za neke dublje činioce, na koje se naslanja i sam fenomen religioznosti i retradicionalizacije. S nivoa na kome se krećemo ne možemo uočiti neke opšte veze, već samo naslutiti što ovdje, pored ostalog, utiče. Jedini izuzetak u ovom pogledu jeste nacionalno obilježje. Pogledajmo kako ono utiče na odnos dva „nepoželjna” /„nikakav” + „mali”/ prema dva „poželjna” modaliteta /„priličan” + „veoma velik” uticaj/.

Tabela 13. – Poželjan uticaj crkve–*nacionalnost* u%

	zbir „nepoželjnih” modaliteta	zbir „poželjnih” modaliteta
Crnogorci	49,23	25,66*
Srbi	32,98	43,98
Muslimani	44,64	14,28
Albanci	36,36	33,33
Hrvati	85,71	–

* Razliku do 100% čine oni koji nijesu odgovorili ili su odgovorili da „ne znaju”. Broj takvih od skupine do skupine prilično osciluje.

Objašnjenje ovih razlika nije jednostavno, mada je jedan pravac toga objašnjenja moguće naznačiti. U slučaju Srba SPC–pretpostavljamo da su odgovarajući ispitanici imali u vidu nju – nalazi se u snažnom usponu,

igra važnu ulogu u potvrđivanju identiteta toga naroda, te najzad igra vrlo važnu ulogu u političkom životu Crne Gore, kao pouzdana braniteljica „Srpstva” i zajednice sa Srbijom. Nije jasno što su, pak, Muslimani mogli razumjeti pod „crkvom”, s obzirom na to da se u njihovoj tradiciji odnos religije i crkve veoma razlikuje od onog kod hrišćana, i da je njihova vjerska organizacija drukčija. Nije isključeno da su oni donekle imali u vidu inovjerne, prvenstveno hrišćanske crkve, a možda upravo i SPC, kao najaktivniju. Vjerovatno je i na stavove Crnogoraca morala uticati činjenica da SPC nastoji da bude jedina legitimna crkva pravoslavne vjeroispovjesti, i da pri tome tvrdo zastupa jedan određeni politički stav.

Naravno, ovo su samo natuknice za objašnjenje posredstvom šireg konteksta, i na tome se nećemo više zadržavati. Dodajmo još samo da se uočavaju i neke „regionalne” razlike. U „Centru” je polarizacija veća tako da je učešće onih koji se zalažu za „veoma veliki” uticaj crkve natprosječno /17,05%/, ali je daleko veći skok onih koji su za „nikakav” uticaj /34,09%/ pa se tako odnos dva pola mijenja u 51,70% prema 26,13%. Za uzvrat, na Sjeveru, gdje je dvostruko više „apstinenata” /33,68%/, prvi su zamalo ostali čak u manjini /„nikakav”+, „mali” 32,64%–, „priličan”+ „veoma veliki” 33,68%/. „Jug” je blizu prosjeka /40,64% prema 30,97%/.

Percepcija „crkve” nije mogla biti ista, pa niti uvijek jasna ispitanicima, što se može opravdati našom potrebom da idemo za indikacijama političke kulture, a ne za određenim političkim stavovima. Nešto slično važi i za *međunarodne organizacije*. Nije utanačeno koje i kakve, što bi onda, nespecificovano, moglo da upućuje /ne i mjeri!/ na otvorenost, ksenofobiju, povjerenje prema drugima, odnos prema „svijetu” itd. Kao i u prethodnom slučaju, i ovdje imamo veliku disperziju, s tim što je krajnji ishod sasvim neodlučan. Da međunarodne organizacije ne treba da imaju „nikakav” uticaj smatra 15,29%, odgovor „mali” bira 21,29%, „priličan” 22,14% i „veoma veliki” 14,00%. Nije odgovorilo 5,43%, izjavilo da „ne zna” 21,86%. Ako saberemo pretežno negativnu i pretežno pozitivnu stranu skale dobićemo opšti odnos 36,58% prema 36,14%.

Ne računajući obilježje nacionalnosti, ni ovdje, kao ni u prethodnom slučaju, sem izuzetno i djelimice, ne možemo da uočimo neke opšte veze. Mogli bismo navesti skupine kod kojih je skor odgovora u korist uticaja međunarodnih organizacija nešto veći od prosjeka /starosne skupine od 41–50 godina, preko 60 godina, skupina sa srednjim obrazovanjem, zaposleni u državnim ustanovama, privatni preduzetnici, obje vrste penzionera, skupine sa mjesečnim prihodom od 200–400 DM, od 400–600 DM, od 1300–1500 DM/. Jednako i one kod kojih ima obratno značenje, manju od prosjeka podršku /starosna grupa 18–30 godina, grupe sa visokim i naročito višim obrazovanjem, đaci–studenti, vojna lica, domaćice, lica s prihodima ispod 100 DM i od 100–200 DM/. Mogli bismo ukazati i na neke parcijalne i objašnjive pravilnosti: lica sa višom i visokom spremom biraju daleko najčešće modalitete „mali” i „priličan” što se može razu-

mjeti kao uporedno djelovanje jednog racionalnog i jednog političkog mjerila. Međutim, sva ta odstupanja su relativno mala i ne potvrđuju neku opštu tendenciju. Bilo bi zaista teško objasniti zašto je čak 24,07% đaka-studenata za „nikakav” uticaj međunarodnih organizacija, a 9,26% za „veoma velik”, dok je u isto vrijeme samo 8,73% penzionera /civilnih/ za prvo, a 15,87% za drugo. Morali bismo uvesti nove, specijalne pretpostavke radi objašnjavanja ovakvih razlika, za što nemamo uslova. Ostaje nam, dakle, pomenuto obilježje „nacionalnosti” koje od svih najjače utiče na gornju distribuciju, i to na očekivani način.

Tabela 14. – Poželjan uticaj međunarodnih organizacija–*nacionalnost*

	zbir „nepoželjnih” modaliteta	zbir „poželjnih” modaliteta
Crnogorci	33,33*	37,95
Srbi	53,40	25,66
Muslimani	16,07	55,36
Albanci	12,12	51,51
Hrvati	42,86	28,58**

*Razliku do 100% čine oni koji nijesu odgovorili, ili su odgovorili da „ne znaju”.

** Podatke za Hrvate treba uzeti s rezervom zbog malog učešća ove skupine u uzorku.

Sve to prevedeno na „regionalni” plan ne pokazuje značajnija odstupanja. Ne vjerujemo da bi to moglo biti neka mala brojčana prednost na „Sjeveru” u korist „poželjnosti” uticaja međunarodnih organizacija, jer je u ukupnom skorcu izrazito veće učešće umjerenijeg modaliteta.

S distribucijom odgovora na pitanje o poželjnom uticaju *profesora i akademika*, tj. neke zvanične intelektualne elite, gubimo u prethodnim slučajevima tako upečatljivo djelovanje obilježja nacionalnosti. Od opšte distribucije koja, poslije crkve i međunarodnih organizacija, opet poprima jasan smisao–„nikakav” uticaj 7,29%, „mali” 12,71%, „priličan” 32,00%, „veoma veliki” 27,43% /nije odgovorilo 4,57%, odgovorilo da „ne zna” 16,00%/ –varijacije prema nacionalnom obilježju uglavnom ne odstupaju značajno. Istina, kod Srba je znatno više onih koji su za „nikakav” uticaj ovih grupa /11,52%/, kao što je i kod Crnogoraca i kod Srba najviše onih koji su za njihov „mali” uticaj /14,10% odnosno 13,09%/, ali to ne mijenja opšti utisak. Zbir dva poželjna modaliteta je kod Crnogoraca 61,28%, kod Muslimana 60,72%, kod Albanaca 60,60% i kod Srba 52,8% /s tim što je kod njih, kao i kod Muslimana, za razliku od Crnogoraca, veće učešće onog „poželjnijeg” modaliteta/.

Vidljivija je veza ove distribucije sa obrazovanjem, zanimanjem–statusom i, možda, visinom prihoda. Samo skupina bez obrazovanja ne podržava, gledano u cjelini, uticaj „akademika i profesora” /za dva nega-

tivna modaliteta izjasnilo se 45,45% prema 27,27% za dva pozitivna/, dok takva podrška raste s rastom obrazovnog nivoa: 41,67% onih sa visokim obrazovanjem zalaže se za „priličan” uticaj „profesora i akademika”, daljih 31,94% za veoma velik. Takođe, neke grupe obrazovane prema zanimanju – statusu izražavaju znatnu podršku ovom uticaju. To su đaci–studenti /27,78%+38,89%/, zaposleni u državnim ustanovama /31,58%+36,84%/, zaposleni u privatnom sektoru /39,71%+25,74%/. Na drugoj strani su vojna lica /16,67%+16,67%/, vojni penzioneri /14,29%+28,57%/, i domaćice /23,81%+14,29%/. Primjetna je neka veza ove distribucije sa visinom prihoda. U skupinama s prihodom od 200 DM pa naviše, s visinom prihoda raste podrška uticaju „akademika i profesora” /sve do rekordnih 52,63%+31,58% kod skupine s prihodom od 1000–1300 DM/, da bi potom počela da opada tako da se kod najimućnijih približava onoj koju iskazuju najsiromašniji. Sve ove oscilacije su uglavnom objašnjive, a možda je to i sljedeća: „regionalno” posmatrano „Centar” se vidljivo izdvaja učestalošću dva pretežno negativna modaliteta /”nikakav”–10,51%, „mali”–17,61%/ pa, sljedstveno, manjom sklonošću za podršku uticaju „akademika i profesora” /ukupno za nekih pet poena/. Pomenimo da u „Centru” /Podgorica, Nikšić, Cetinje/ živi bar devet desetina „akademika i profesora”, i tamo su glavne scene njihovog političkog uticaja.

Prije nego nastavimo osvrnimo se na ove distribucije kako bismo rezimirali njihove osnovne karakteristike. Prvo: kada je riječ o poželjnosti uticaja različitih aktera u političkom životu razlikuju se tri, odnosno četiri ranga. Na vrhu su, najmanje problematični, „građani”. Za njima su, sa vrlo sličnim vrijednostima, tri središnje ustanove političkog sistema–Parlament, Vlada i Predsjednik Republike. Na trećem nivou su, opet sa vrlo sličnim vrijednostima, sindikati, „profesori i akademici”, udruženja građana – nevladine organizacije i – političke partije. S obzirom na realan uticaj političkih partija, koji znatno nadmašuje uticaj prethodno navedenih aktera, ishod upućuje na odbojnost/otpor prema njima /iskazan, uostalom, i u konkretnoj distribuciji/. Najzad, na četvrtom nivou su crkva i međunarodne organizacije. Oko poželjnosti njihovog uticaja ispitanici su podijeljeni. Drugo: u opštem smislu ishod je u skladu sa osnovnim pretpostavkama datog političkog sistema. Neki od aktera imaju više uticaja nego što bi naši ispitanici to voljeli, neki manje, ali je sigurno da bi svi navedeni trebalo da ga imaju, i to parlament više nego sindikati, a građani više nego parlament, dakle prema rangovima koji su ispitanici i uspostavili, kao što je djelovanje crkve ili međunarodnih organizacija u ovom ili onom pogledu sporno ili ograničeno. U tom smislu pomenuli smo komformizam. Naravno da nijesmo u stanju procijeniti relativnu vrijednost odnosno značenje brojki, na primjer da li je 42,71% poželjnog „veoma velikog” uticaja vlade mnogo ili malo, odnosno što znači 4,86% onih koji smatraju da vlada ne treba da ima „nikakav” uticaj – vjerovatno da je to izraz ogorčenja, razočaranja ili, čak, neznanja, no mi ne umijemo reći da

li je to mnogo ili malo, „normalno” ili ekscesivno. Za te odgovore nedostaju nam uporedni podaci, ili ponovljeno istraživanje. Treće: na opštu distribuciju odgovora djeluju činioci kao što su obrazovanost, zanimanje odnosno status, visina prihoda, i u većoj mjeri nacionalnost. Pol i starost imaju jedva mjerljiv uticaj. Ipak, s djelimičnim izuzetkom nacionalnosti, učinak tih činilaca daleko je od dramatičnog. To bi moglo da znači da je ova distribucija—ostavljajući po strani uticaj istraživačkih instrumenata — u većoj mjeri uslovljena slojem koji je ispod /kultura, vrijednosti, oblici komunikacije i sl./, ili iznad /kretanja javnog mnjenja/ ovih naših obilježja, odnosno činilaca.

2. Drugo od dva smisaono povezana pitanja ticalo se *povjerenja* u konkretne, djelujuće aktere odnosno institucije Republike Crne Gore, ali i neke koji pripadaju SRJ, čije se odluke u Crnoj Gori zvanično ne priznaju. Ispitanici su mogli izabrati jedan od četiri sljedeća modaliteta: „veoma malo”, „prilično malo”, „prilično mnogo”, „veoma mnogo”. Kako god tumačili distribucije koje ćemo odmah prikazati i analizirati pada u oči da glasovi nepovjerenja — sem u jednom od trinaest slučajeva — nadmašuju glasove povjerenja, i to obično znatno.

Takav je slučaj i s *Vladom* Crne Gore. „Veoma malo” povjerenja iskazuje 33,29%, „prilično malo” 22,14%, „prilično mnogo” 19,57%, „veoma mnogo” 13,43%. Bez odgovora je bilo 2,29%, izjavilo da „ne zna” 9,29%.

Varijacije prema obilježjima ispitanika upućuju na očekivane povezanosti. Veza s nacionalnošću najjača je do sada zabilježena. Naravno, oni koji se deklarišu kao Srbi izražavaju svoje krajnje nepovjerenje prema toj vladi: 62,83% ima veoma malo povjerenja, 21,99% prilično malo, dok samo 3,66% prilično mnogo i 2,62% veoma mnogo. Kod Muslimana je gotovo obratno /istim redom: 8,93%—14,29%—30,36%—39,29%/, pa i Albanci izražavaju znatno više povjerenja nego nepovjerenja /istim redom: 21,21%—12,12%—18,18%—36,36%/ . Crnogorci iskazuju više povjerenja od opšteg prosjeka, no je ipak i njihov iskaz za malo negativan /istim redom: 23,33%—24,10%—25,90%—13,85%/ . Sažeto, odnos pretežnog povjerenja i pretežnog nepovjerenja izgleda ovako /procenete smo zaokružili—razliku do 100 čine „apstinenti”/:

Tabela 15. — Pretežno povjerenje/nepovjerenje u Vladu Crne Gore—*nacionalnost*

Muslimani	70–23*
Albanci	55–33
Crnogorci	39–47
Srbi	6–84

* Razliku do 100% čine oni koji nijesu odgovorili, ili su odgovorili da „ne znaju”.

Proceniti su zaokruženi.

Ove su razlike vrlo velike. Sva je prilika da će se i docnije ponavljati pa ćemo ih komentarisati na kraju prikaza ovih distribucija.

Ovdje se javljaju i neke blage razlike prema obilježju pola. Kao da žene ispoljavaju nešto manje povjerenja od muškaraca. U slučaju starosti izgleda vjerovatno da s godinama raste povjerenje u ovu vladu, tako da se na kraju ispostavlja značajna razlika: odnos /poput gornjeg za nacionalnosti/ povjerenje–nepovjerenje kod skupine od 18–30 godina je 28–67, a kod skupine sa preko 60 godina 46–45. Obrazovanje, reklo bi se, djeluje posredstvom nekih drugih obilježja, kao što je zanimanje–status odnosno visina prihoda, jer dok oni s osnovnim obrazovanjem i bez obrazovanja gaje veliko nepovjerenje prema Vladi Crne Gore /posljednji u ovome skoro dostižu i same Srbe/, druge tri skupine iskazuju uglavnom slične stavove /s nešto nižim nivoom povjerenja onih sa višom spremom/. Zanimanje odnosno status utiče neposrednije i možda jače. Na jednoj strani su skupine kod kojih su glasovi povjerenja gotovo izjednačeni s glasovima nepovjerenja: zaposleni u državnim ustanovama /43–43, tačnije 43,15–43,16/ i penzioneri /„civilni”–44,44–45,24/. Na drugoj su svi ostali. Grupe koje iskazuju najmanje povjerenja u vladu su nezaposleni /22–72/, đaci–studenti /20–67/ i domaćice /28–67/. Nešto više povjerenja imaju zaposleni u preduzećima u transformaciji /33–53/, zaposleni u privatnom sektoru /32–52/ i privatni preduzetnici /30–57/.

Najuočljivija je korelacija visine prihoda i ovog povjerenja. Uz mala kolebanja nepovjerenje opada s rastom prihoda, a povjerenje raste. Dostignuta razlika je velika. Odnos povjerenje–nepovjerenje, kako smo ga računali i do sad, kod skupine sa prihodom do 100 DM je 10–84, kod one sa prihodom od 100–200 DM 25–65, kod one s prihodom od 600–800 DM 40–44, kod one s prihodom od 1000–1300 DM 63–32 /što je rekord poslije izjašnjavanja Muslimana/. Međutim, nakon ovog vrhunca, u preostale dvije skupine još viših prihoda, učestalost modaliteta nepovjerenja naglo dostiže nivoe karakteritične za skupine s nižim prihodima.

„Regionalno”, svakako i preko različite distribucije nekih od ovih obilježja /posebno nacionalnosti, prihoda i zanimanja–statusa/, javlja se sljedeća razlika: za četiri do pet poena na „Sjeveru” se ispoljava manje povjerenja prema Vladi Crne Gore.

Skupština Crne Gore, prema našim distribucijama, uživa nešto manje povjerenja nego Vlada. Opšti odnos je 30–55 /kod Vlade 33–55/. Ispitanici su se, naime, ovako izjasnili: „veoma malo” povjerenja ima 28,29%, „prilično malo” 26,29%, „prilično mnogo” 19,57% i „veoma mnogo” 10,86%. Nije odgovorilo 3,14%, izjavilo da „ne zna” 11,86%. Ipak, sumnjamo da je ta razlika statistički značajna, pored toga što su u svim varijacijama odstupanja u odnosu na one koje se tiču Vlade neznatna. Biće da su ispitanici uglavnom odgovarali prema nekom automatizmu, odnosno da su ih pokretali isti motivi pri izboru odgovora kao i kod prethodnog pitanja.

Tako su i dalje žene možda nešto kritičnije, no je sigurno da stariji ispoljavaju više povjerenja—najstariji najviše, najmlađi najmanje. U osnovi isto stoje stvari i sa zanimanjem—statusom /mada zaposleni u državnim ustanovama ovoga puta ispoljavaju više nepovjerenja, odnos je 42–46, a penzioneri više povjerenja, odnos je 45–43/, sa prihodima /mada je, na primjer, kod skupine sa prihodom od 1000–1300 DM onaj odnos od 63–32, opao na 53–26/ pa i sa nacionalnošću /mada je za razliku od Srba, kod kojih nije porastao stepen povjerenja, ono opalo kod Crnogoraca pa je prethodni odnos 39–47 postao 36–47/. Objašnjenje ovih razlika, ukoliko su statistički značajne, treba tražiti u razlici između Parlamenta i Vlade, u slici koja je o njima stvorena u javnosti, u razlici između autoriteta i moći, u nekim interesnim kalkulacijama ili njihovom odsustvu.

Stvari se donekle mijenjaju s distribucijom odgovora na pitanje koje se tiče povjerenja u *Predsjednika Crne Gore*. Možemo pretpostaviti da su, uz faktore koji su oblikovali prethodne dvije distribucije, na djelu i neki novi. No da vidimo kako to izgleda.

Opšti stepen povjerenja je znatno viši /43–46/, iako su prevagnuli glasovi nepovjerenja. Da u Predsjednika Republike ima „veoma malo” povjerenja izjasnilo se 30,86% ispitanih, „prilično malo” 15,14%, „prilično mnogo” 17,86% i „veoma mnogo” 25,57%. Kad pogledamo kako se ova distribucija ponaša ukrštena sa standardnim obilježjima ispitanih doći ćemo do pomalo neočekivanog zaključka—nijedno od tih obilježja ne utiče vidljivo na porast povjerenja u odnosu na rezultate koji se tiču Vlade i Skupštine. U svim skupinama bilježimo porast frekvencije odgovora koji znače povjerenje, i to uglavnom ravnomjerno. Čak i u krajnjim slučajevima, kao što je slučaj skupine Srba to je povjerenje, ako i za nijansu, veće /sa 6,28% u slučaju Vlade učešće dva modaliteta povjerenja se ovdje penje na 9,95%/.

Tako sad čitav niz skupina izražava više povjerenja nego nepovjerenja: starosna skupina od 41–50 godina /opšti odnos 44–43/, skupina onih sa preko 60 godina /53–38/, oni sa višom spremom /46–40/, oni sa visokom spremom /51–43/, zaposleni u preduzećima u transformaciji /45–44/, zaposleni u privatnom sektoru /44–43/, privatni preduzetnici /52–35/, Crnogorci /53–35/. Oni koji su to činili i ranije čine sad u većoj mjeri: zaposleni u državnim institucijama /57–35/, penzioneri /53–37/, grupe sa višim prihodima /od 600–800 DM 47–35, od 800–1000 DM 63–31, od 1000–1300 DM 68–26/. Oni koji su iskazivali vrlo malo povjerenja iskazuju ga sada znatno više: najmlađi—od 18 do 30 godina /38–52/, đaci—studenti /37–52/, domaćice /31–62/, pa i nezaposleni /24–64/. I „regionalno” se to potvrđuje, tako da ispitanici iz „Centra” iskazuju više povjerenja nego nepovjerenja /45–42/, ali, naravno, razlike koje smo već notirali ostaju: „Jug” nešto zaostaje za prosjekom, u smislu malo manje povjerenja, a „Sjever” se znatnije odvajaju u istom pravcu, za pet do šest poena.

Stepen povjerenja prema policiji i sudstvu Crne Gore nešto je niži od onoga koji je iskazan prema Vladi i Skupštini. U *policiju* „veoma ma-

lo" povjerenja ima 34,00%, „prilično malo” 22,00%, prilično mnogo 17,57% i „veoma mnogo” 11,29%. Nije odgovorilo 3,29%, odgovorilo da „ne zna” 11,86%. Opšti odnos /modaliteti povjerenja prema modalitetima nepovjerenja/ je, dakle, 29–56, dok je kod Skupštine 30–55, a kod Vlade 33–55. Teško da su te razlike statistički značajne i one nas ponovo navode na pomisao da se /ne/povjerenje ovdje mnogo manje iskazuje s obzirom na ulogu i performanse pojedinih institucija–organizacija, nego više u skladu sa jednim opštim stavom prema političkom sistemu, na koji svakako utiču neka od pomenutih obilježja ispitanika, ali ne samo ona.

Uticaj tih obilježja, koje možemo kontrolisati, zato je istoga pravca i uglavnom istoga intenziteta kao u distribucijama odgovora koji se tiču Vlade i Skupštine. Razlike koje pominjemo pominjemo tek ilustracije radi–nikad ove varijacije ne mogu biti identične. Veću /u odnosu na Skupštinu/ frekvenciju odgovora „veoma malo” možemo dovesti u vezu s prirodnom policije i njenog posla. Mnoge, ali ne sve, skupine biraju /opet u odnosu na Skupštinu/ češće ovaj modalitet: sve starosne grupe, sem najstarijih /najmlađi za cijelih devet poena/, sve obrazovne skupine /ali nikad za više od šest poena/, sve skupine prema zanimanju–statusu sem penzionera /kod đaka–studentata razlika je devetnaest poena!/, sve nacionalne skupine /razlika je pet do šest poena/ sem Albanaca, sve skupine obrazovane prema mjesečnom prihodu. Analogno tome opada frekvencija umjerenog nepovjerenja i one dvije kojima se izražava povjerenje. Posljednje opadaju kod svih skupina pa čak i kod onih koje su izrazile najviše nivoe nepovjerenja /Srbi, nezaposleni, oni sa prihodima manjim od 100 DM, đaci–studenti/. Tako da su jedine skupine koje izražavaju više povjerenja nego nepovjerenja penzioneri /civilni/, sa odnosom 46–41, Muslimani, sa odnosom 57–29, Albanci, sa odnosom 48–33 /kod Crnogoraca taj odnos je 35–50, kod Srba 6–81/, i možda dvije skupine sa visokim ali ne najvišim prihodima. I opet se nešto manje povjerenja /ili više nepovjerenja/ izražava na „Sjeveru”.

Sudstvo Crne Gore je prošlo poput njene policije, ili lošije. Neke razlike se mogu pripisati većem učešću onih koji nijesu odgovorili /4,14%/, ili su odgovorili da „ne znaju” /16,14%/. Koji su odgovorili i „znali” učinili su to ovako: „veoma malo” 30,57%, „prilično malo” 23,43%, „prilično mnogo” 15,57%, i „veoma mnogo” 10,14%. S druge strane, neke razlike se mogu dovesti u vezu i s tim što su sudovi–prema svojoj prirodi–manje nego policija navodili ispitanike na odlučnije varijante, u oba smisla. Sve skupine su reagovale uglavnom kao i ranije. Međutim, blagi pad povjerenja /u odnosu na policiju/ negdje je bio upadljiviji. Na primjer, broj zaposlenih u državnim ustanovama koji ga iskazuju pao je sa 34,74% /policija/ na 27,36%. Kod Crnogoraca je opao sa 33,61% na 29,49%. Kod zaposlenih u preduzećima u transformaciji opao je sa 24,73% na 20,43%. Opao je i kod đaka–studentata sa 14,81% na 11,12%, kod penzionera sa 46,03% na 39,68%, pa i kod Muslimana–sa 58,93% na 51,79%. Tako je u opštem izrazu blagi pad povjerenja u pore-

denju sa drugim ustanovama i policijom doveo do toga da se smanjio broj skupina u kojima su bile učestalije opcije povjerenja nego nepovjerenja. To su Muslimani, Albanci i jedna skupina prema prihodima /prihod od 1000–1300 DM/. Ponovo su iskazi nepovjerenja, ovog puta prema sudstvu Crne Gore, učestaliji na „Sjeveru”. Međutim, uz manje „apstinenata” na „Sjeveru” su učestaliji i iskazi povjerenja. U stvari, nešto je više povjerenja prema sudstvu na „Jugu”, dok je „Centar” blizu opšteg prosjeka, ali sa negativne strane. Riječ je, po svoj prilici, o nijansama.

Prelazimo na povjerenje u odnosu na tri institucije SRJ. Distribucije su drukčije, bar na prvi pogled. Drukčije su, naime, vrijednosti i opšti nivo povjerenja znatno je niži. Pogledajmo ga, i pogledajmo, u mjeri svojih mogućnosti, čime je to uslovljeno.

Vlada odnosno Skupština SR Jugoslavije ulivaju našim ispitanicima gotovo isto povjerenja.

Tabela 16. – Povjerenje u Vladu SRJ i u Skupštinu SRJ Ukupno u %

	Vlada SRJ	Skupština SRJ
veoma malo	41,71	43,00
prilično malo	20,86	20,29
prilično mnogo	10,14	9,57
veoma mnogo	7,43	7,14
ne zna	14,57	15,57
bez odgovora	5,29	4,43

Uticaj različitih obilježja ispitanika koje smo do sada posmatrali na ovu distribuciju primjetno je opao, ili se više ne može ni registrovati. Uzmimo kao primjer starost. U slučaju odnosa prema Skupštini Crne Gore najmlađi /18–30 godina/ i najstariji /preko 60 godina/ su se razlikovali u opštem odnosu /modaliteti povjerenja prema modalitetima nepovjerenja/ kao 22–61 prema 45–46. U slučaju Skupštine SRJ razlikuju se u istom opštem odnosu kao 18–61 prema 19–68. Ili, evo drugog primjera, đaci–studenti razlikovali su se od zaposlenih u državnim ustanovama u prvom slučaju kao 19–68 prema 42–46, a u drugom kao 20–57 prema 12–74. Ako se ove skupine, čiji su iskazi ranije bili tako različiti, sad približavaju, može se očekivati da će se većina skupina, prema raznim obilježjima, približavati nekim srednjim vrijednostima. Zaista je tako. Od tog pravila odstupaju–u smjeru „više povjerenja”–lica bez obrazovanja, domaćice i oni sa najnižim prihodima. U suprotnom smjeru–zaposleni u državnim ustanovama, privatni preduzetnici i gornji dio skale prihoda. Ali, ta odstupanja nijesu velika. U stvari, samo jedno obilježje jasno i značajno utiče na ove dvije distribucije. To je nacionalnost.

Srbi su tako jedina skupina koja, pri niskom opštem nivou, izražava povjerenje prema ovim ustanovama. Evo tabele.

Tabela 17. – Povjerenje u Vladu SRJ i Skupštinu SRJ–*nacionalnost*

	zbir modaliteta povjerenja		zbir modaliteta nepovjerenja	
	Vlada SRJ	Skupština SRJ	Vlada SRJ	Skupština SRJ
Crnogorci	9	8	71	72*
Srbi	43	41	38	38
Muslimani	2	2	87	87
Albanci	–	–	85	85
Hrvati**	–	–	71	71

* Razliku do 100% čine oni koji nijesu odgovorili ili koji su odgovorili da „ne znaju”. Procenti su zaokruženi.

** Podatke za Hrvate treba uzeti s rezervom zbog malog učešća te skupine u uzorku.

„Regionalne” razlike su nešto izrazitije nego obično. Na „Sjeveru” je više povjerenja prema ovim ustanovama /opšti odnos 28–58/, u „Centru” manje /12–65/, dok je „Jug” blizu sredine /16–63/, ali s negativnije strane.

Kao što je Predsjednik Crne Gore nekako odskočio u odnosu na Vladu i Skupštinu Crne Gore, tako je i *Predsjednik SRJ* odskočio u odnosu na Vladu i Skupštinu SRJ, istina znatno manje. Dok je ukupan odnos povjerenje/nepovjerenje kod Vlade SRJ 18–62, kod Skupštine SRJ 17–63, Predsjednik SRJ kotira se na 28–55. Pri tome detaljna distribucija izgleda ovako: „veoma malo” 3,57%, „prilično malo” 15,57%, „Prilično mnogo” 12,57%, „veoma mnogo” 15,14%. Onih koji nijesu odgovorili bilo je 3,71%, a onih koji su odgovorili da „ne znaju” 13,43%.

I opet možemo konstatovati ono što smo konstatovali u slučaju crnogorskog Predsjednika. Za ovaj porast povjerenja u odnosu na druge dvije ustanove nije zaslužno nijedno od obilježja koje možemo kontrolisati. Kod svih skupina /izuzev kod Muslimana i Albanaca gdje je nivo nepovjerenja isti ili još veći/ učestaliji su modaliteti povjerenja nego ranije—oni koji su bili „nepovjerljiviji” sada su to manje, koji su bili „povjerljiviji” sada su to još više. Svi činiooci djeluju kao i ranije, ali sa tom razlikom.

Sa starošću raste povjerenje, ali oni najstariji i oni najmlađi kao da čine jednu skupinu. No, dok je odnos prema Vladi SRJ u opštem izrazu kod najstarijih bio 19–65, a kod najmlađih 19–61, sada, u slučaju Predsjednika SRJ, iznosi kod najstarijih 28–58, a kod najmlađih 30–54. Pri tome druga skupina po starosti /51–60 godina/ bilježi promjenu od 20–58 u 34–52. Isto tako, s rastom obrazovanja blago pada povjerenje u ove ustanove tako da je kod onih sa osnovnim obrazovanjem onaj odnos prema Vladi SRJ 25–64, a kod onih sa visokim 10–72. Sad se, u slučaju Predsjednika SRJ, ti odnosi mijenjaju kod prvih u 36–53, kod drugih u 22–61. Slično se ponašaju i pojedine skupine prema zanimanju—statusu. Uzmimo dvije čiji su iskazi obično suprotni. Stepenn povjerenja đaka—studentata

prema Vladi SRJ izražen je odnosom 22–69, a stepen povjerenja zaposlenih u državnim ustanovama odnosom 14–74. U slučaju Predsjedniku SRJ kod prvih se to mijenja u 35–53, a kod drugih u 19–64. Ili, kod nezaposlenih frekvencija modaliteta povjerenja raste sa 14,45% /Vlada/ na 28,89% /Predsjednik/, kod onih sa prihodima ispod 100 DM raste sa 31,03%/Vlada/ na 51,73%. To vrijedi i za dvije najbrojnije nacionalne skupine. Dok se kod Crnogoraca onaj odnos mijenja od 9–70 /Vlada/ u 14–67 /Predsjednik/, dotle se kod Srba mijenja od 43–38 /Vlada/ u 68–18 /Predsjednik/.

„Regionalne” razlike koje su u prethodna dva slučaja bile izrazitije nego obično, kao da su još veće. Po smislu su iste—na „Sjeveru” je više povjerenja /odnos 37–51/ nego na „Jugu” /odnos 27–52/ i pogotovu u „Centru” gdje je 46,31% onih koji imaju „veoma malo” povjerenja i samo 8,52% onih koji ga imaju „veoma mnogo” / opšti odnos je 22–59/.

Među ustanovama—organizacijama SRJ *Vojska Jugoslavije*, sudeći prema našim podacima, uživa najviše povjerenja. Opšti odnos je 38–46. Učestalost mogućih odgovora je sljedeća: „veoma malo” povjerenja ima 30,71%, „prilično malo” 15,43%, „prilično mnogo” 12,86%, „veoma mnogo” 23,14%. Bez odgovora 3,43%; „ne zna” 14,43%.

Varijacije prema raznim obilježjima ispitanika ne otkrivaju nikakve nove veze već potvrđuju i donekle zamagljuju stare. Zauzvrat, neke razlike su oštrije nego ranije. Ne čini se da pol utiče. Starost po običaju—povjerenje blago raste sa godinama, do najstarije grupe, kada pada, kao što je nivo povjerenja najmlađih znatno viši nego sljedeće starosne grupe. S porastom obrazovnog nivoa uglavnom pada nivo povjerenja, ali je taj pad blag. Razlike između skupina koje obrazuje zanimanje—status očekivane su, jasne, ali ne i dramatične. Uostalom, pogledajmo: skupine sa više povjerenja su, uz vojna lica i vojne penzionere, studenti—đaci /42–35/, domaćice /48–45/ i nezaposleni /38–40/. Skupine sa manje povjerenja su: privatni preduzetnici /25–62/, zaposleni u državnim ustanovama /26–56/, penzioneri /39–44/. Mjesečni prihod očito utiče na ovu distribuciju. Načelno, što je veći, to je manje povjerenja u VJ. Međutim, pored toga što s najvišim prihodima to nije slučaj, ova korelacija nije uvijek pouzdana i, što nije manje važno, razlike nijesu velike. Tako stižemo do najmoćnijeg faktora ove distribucije. To je nacionalnost.

Kratko rečeno, Crnogorci uglavnom nemaju povjerenja u Vojsku Jugoslavije, a pogotovu ga ne osjećaju Albanci i Muslimani. Na drugoj strani, Srbi iskazuju izuzetno povjerenje prema ovoj organizaciji. U stvari, od svih ustanova i organizacija Crne Gore i SRJ Srbi daleko najviše povjerenja poklanjaju ovoj vojsci i njoj uz rame—svojoj crkvi. Odnosi su ovakvi.

Tabela 18. – Povjerenje u Vojsku Jugoslavije–*nacionalnost*

	zbir modaliteta povjerenja	zbir modaliteta nepovjerenja
Crnogorci	23	56*
Srbi	78	11
Muslimani	4	84
Albanci	–	85
Hrvati**	14	57

*Kao i ranije, razliku do 100% čine oni koji nijesu odgovorili odnosno koji su odgovorili da ne znaju. Procenti su zaokruženi.

** Podatke za Hrvate ponovo treba uzeti s rezervom zbog malog učešća u uzorku.

„Regionalne” razlike ostaju one pomenute, s tim što su, iz nama nepoznatih razloga, „Jug” i „Centar” promijenili mjesta. „Sjever” i dalje gaji više povjerenja /41–47/, „Centar” je bliže prosjeku, ali s negativne strane /34–45/, dok na „Jugu” pokazuju najmanje povjerenja prema ovoj organizaciji /33–49/.

Srpska pravoslavna crkva uživa, prema iskazima naših ispitanika, i više povjerenja od VJ. Opšti odnos je u njenom slučaju čak pozitivan, tj. učestaliji su oni pretežno pozitivni od pretežno negativnih modaliteta što je, doduše uz veliku „apstinenciju”, jedini slučaj u ovim distribucijama. Opšti odnos je, dakle, 40–36. Odgovori su raspoređeni ovako: „veoma malo” 22,14%, „prilično malo” 13,43%, „prilično mnogo” 13,00%, „veoma mnogo” 26,86%. Nije odgovorilo 5,00%, odgovorilo da „ne zna” 19,57%.

Pol ne utiče vidljivo na ovu distribuciju. Starost izgleda da utiče, ali na neki nedovoljno jasan, posredan način. Tako najviše povjerenja u SPC ima starosna grupa od 51–60 godina /zbir dva pozitivna modaliteta 49,45%/, zatim najmlađi /46,01%/, dok su joj najmanje skloni oni pd 41–50 godina /32,33%/. Kod obrazovanja se lako naslućuje veza–s porastom obrazovnog nivoa smanjuje se stepen ovog povjerenja. Tako suma dva pozitivna modaliteta pada sa 63,63% /oni bez obrazovanja/, preko 40,63% /srednja sprema/, na 30,56% /visoka sprema/.

Zanimanje–status takođe značajno utiče po crti povoljnog odnosno nepovoljnog položaja, no i po nekim drugima.

Tabela 19. – Povjerenje u SPC–*zanimanje/status*

	zbir modaliteta povjerenja	zbir modaliteta nepovjerenja
Đaci–studenti	52	24*
Zaposl. u drž. ust.	27	45
Zaposl. u pred. u tr.	46	32
Zaposl. u priv. sekt.	32	40
Pr. preduzetnici	27	40
Vojna lica	67	33
Civ. penzioneri	40	37
Vojni penzioneri	14	43
Domaćice	50	30
Nezaposleni	50	28

* Razliku do 100% čine oni koji nijesu odgovorili, ili su odgovorili da „ne znaju”. Procenti su zaokruženi.

Razvrstavanje ispitanika prema mjesečnom prihodu potvrđuje opštu tendenciju da s porastom prihoda opada povjerenje u ovu crkvu, ali na jedan osobit način. Na nivou prihoda od 200–400 DM prethodno vrlo visok nivo povjerenja /65,51% iznosi zbir dva pozitivna modaliteta kod onih s prihodom ispod 100 DM, ravno 50% kod onih sa 100–200 DM/ naglo pada /na vrijednosti dva pozitivna modaliteta od 35–37%/, da bi potom padao vrlo blago. To znači da ovaj činilac djeluje, neposredno ili posredno, snažnije na nivoima gdje se uspostavlja razlika između siromaštva, marginalnosti i bijede nego na onima gdje su razlike u prihodu više kvantitativne.

Naravno da nacionalnost u jednom ovakvom odnosu mora biti od presudnog značaja. Crnogorci su podijeljeni, većina ipak nema povjerenja u SPC, s tom većinom su gotovo svi Muslimani, Albanci i Hrvati. Oni koji se deklarišu kao Srbi iskazuju izuzetno povjerenje prema SPC. Kod njih je zbir dva pozitivna modaliteta 80,68% /s tim što je učešće onoga „veoma mnogo” 61,78%/, a onaj opšti odnos 81–8. Kod Crnogoraca je opšti odnos 28–44 /uz tri i po puta više nego među Srbima onih koji su odgovorili „ne znam”/, a zbir dva pozitivna modaliteta 28,44%. Kod Muslimana, Albanaca i Hrvata /kod posljednjih uz pomenutu rezervu/ samo poneki glas /3–3,5%/ izražava povjerenje u SPC. Uz izuzetno mnogo „apstinencija” /34–56%/ ogromna većina zapravo zazire od SPC.

„Regionalno”: na „Sjeveru” je, očekivano, više povjerenja prema SPC /opšti odnos 47–31/, „Centar” je blizu prosjeka /38–37/, ali s negativne strane, na „Jugu” je ovoga povjerenja manje /35–37/.

U odnosu na SPC *Crnogorska pravoslavna crkva* generalno posmatrano uživa manje povjerenja. Opšti odnos je 25–44. Ispitanici su se izjasnili ovako: ima „veoma malo” povjerenja u CPC 32,86%, „prilično malo” 11,14%, „prilično mnogo” 14,57%, veoma mnogo 10,86%. „Apstinencija” je u ovom slučaju bila rekordna: 7,14% nije odgovorilo, 23,43% odgovorilo je da „ne zna”.

Pol ponovo ne utiče vidljivo na ovu distribuciju. Na nju ne utiče jasno ni obrazovanje. Većina skupina ne odstupa bitno od opšteg prosjeka. Možda je samo skupina od 41–50 godina, koja je ispoljila manje povjerenja prema SPC, nešto raspoloženija prema CPC. No je prema CPC raspoloženija od prosjeka i skupina od 51–60 godina, koja je od svih starosnih skupina ispoljila najviše povjerenja prema SPC. Još manje smo kadri primijetiti neku vezu ove distribucije s obrazovanjem, što je bio slučaj u odnosu prema SPC. Možda su oni bez obrazovanja i s osnovnim obrazovanjem nešto odbojniji prema CPC, no zauzvrat oni obrazovaniji ne pokazuju neku povećanu sklonost prema toj organizaciji. Jedino se može primijetiti da u ukupnom zbiru pozitivnih odgovora, koji od grupe do grupe ne oscilira značajno, obrazovaniji češće biraju umjereni modalitet. Zanimanje–status u ovom slučaju ne proizvodi razlike na koje smo navikli. Tako su frekvencije pozitivnih odgovora kod dvije karakteristične grupe–daka–studenata i nezaposlenih–na nivou opšteg prosjeka, a nijesu daleko od njega ni penzioneri, pa ni domaćice. S druge strane, grupe koje iskazuju nešto više povjerenja u CPC, kao zaposleni u državnim ustanovama /zbir dva pozitivna modaliteta 33,69%/, zaposleni u preduzećima u transformaciji /30,10%/ ne čine to, da tako kažemo, odlučno. Učestalost pretežno negativnih odgovora ima tendenciju blago da opada, dok učestalost pretežno pozitivnih blago da raste s rastom prihoda, no zaključno sa skupinom čiji je prihod od 1000–1300 DM. Razlike po tom osnovu se, međutim, ne mogu vidjeti kao prevelike.

Tako da smo ponovo upućeni na nacionalna obilježja kao na, među onima koje kontrolišemo, glavni činilac ove distribucije. Srbi, generalno, nemaju povjerenja u CPC, Crnogorci su podijeljeni poput ostalih. Pri tome je najmanje Srba koji nijesu znali da odgovore–12,04%, dok je takvih među Crnogorcima 24,62%, među Albancima 33,33%, među Muslimanima 41,7%. Kod Srba je onaj opšti odnos 5–75, kod Crnogoraca 35–34, kod Muslimana 34–20, i kod Albanaca 24–39.

„Regionalne” razlike su najveće do sada. U „Centru” je frekvencija pozitivnih i negativnih odgovora gotovo jednaka /opšti odnos 34–35/. Najmanje je povjerenja prema CPC na „Sjeveru” /16–55/, jedva nešto više na „Jugu” /17–50/.

Na kraju ovog tipa distribucija dolazimo do dvije osobite. Tiču se političkih partija, vladajućih i opozicionih. Povjerenje u *vladajuće političke partije* od prilike je na nivou onoga koje se iskazuje glavnim političkim ustanovama u Crnoj Gori /ne računajući Predsjednika Republike/. Opšti odnos je 30–49. Ispitanici su odgovorili ovako: ima „veoma malo” povjerenja 33,00%, „prilično malo” 19,14%, „prilično mnogo” 19,14%, „veoma mnogo” 11,00%. Nije odgovorilo 4,86%, odgovorilo da „ne zna” 12,86%.

Dok pol ponovo ne utiče vidljivo, starost je u nekoj korelaciji sa ovom distribucijom. S brojem godina konstantno raste povjerenje i opada nepovjerenje u vladajuće partije.

Tabela 20. – Povjerenje u vladajuće političke partije–starost

	Zbir modaliteta povjerenja	Zbir modaliteta nepovjerenja
od 18–30 god.	23	57*
od 31–40 god.	25	54
od 41–50 god.	30	50
od 51–60 god.	36	55
preko 60 god.	45	42

* Razliku do 100% čine oni koji nijesu odgovorili, ili su odgovorili da „ne znaju”. Procenti su zaokruženi.

S obrazovanošću nije tako. Mada manje obrazovane grupe iskazuju manje povjerenja prema vladajućim partijama, pad tog nepovjerenja i rast povjerenja u obrazovanim skupinama nije ni jasan ni pravilan, te ne pokazuje značajnija odstupanja od opšteg prosjeka. To ne može biti slučaj ni u skupinama prema zanimanju–statusu, već i prema pravilnostima koje smo do sad uočili. Međutim, razlike koje iskazuju ove skupine manje su intenzivne nego u nekim ranijim slučajevima. Tako je zbir dva pozitivna modaliteta kod đaka–studenata 22,23%, kod zaposlenih u preduzećima u transformaciji 25,80%, kod domaćica 19,05%, kod nezaposlenih 15,56%. Na drugoj strani, taj zbir je kod penzionera 45,23%, kod privatnih preduzetnika 40,00%, kod zaposlenih u državnim ustanovama 38,95%. Prihodi djeluju ovako: poslije izuzetno niskog nivoa povjerenja /zbir dva pozitivna modaliteta 13,80%, onaj opšti odnos 14–79/ kod grupe sa prihodom ispod 100 DM, taj nivo konstatno raste. Zbrajamo dva pozitivna modaliteta počev od skupine sa prihodom od 100–200 DM: 22,72%–29,11%–35,10%–33,87%/ali sa za deset poena manjim učešćem negativnih modaliteta/–40,00%. Posljednji podatak odnosi se na skupinu s prihodom od 800–1000 DM. U sljedećoj, od 1000–1300 DM, onaj zbir raste na čitavih 52,63% da bi potom, u naredne dvije, pao.

I ovdje najveće razlike donosi nacionalnost. Obilježje „Srbin” povezano je, prema očekivanju, sa najvećim frekvencijama negativnih odgovora. Crnogorci su podijeljeni, no većina ipak iskazuje pretežno nepovjerenje prema ovim partijama. Tako i Albanci, dok je kod Muslimana nivo povjerenja viši. To znači da ove razlike i nijesu dramatične, sem u slučaju Srba kad su tolike–veće nego, na primjer, između visokoobrazovanih i sasvim neobrazovanih, između nezaposlenih i onih koji su u državnoj službi, između onih koji nemaju ni 100 DM i onih koji imaju deset puta više–da prosto ukazuju na drugu orijentaciju. O tome će biti još govora, a ovdje evo detaljnijih podataka.

Srbi: opšti odnos 5–82; „veoma malo” 62,83%, „prilično malo” 19,37%, „prilično mnogo” 3,14%, „veoma mnogo” 1,57%; „apstinencija” 13,08%.

Crnogorci: opšti odnos: 37–43; „veoma malo” 22,31%, „prilično malo” 20,26%, „prilično mnogo” 25,38%, „veoma mnogo” 12,05%; „apstinencija” 20,00%.

Muslimani: opšti odnos 57–23; „veoma malo” 8,93%, „prilično malo” 14,29%, „prilično mnogo” 26,79%, „veoma mnogo” 30,36%; „apstinencija” 1,64%.

Albanci: opšti odnos 48–39; „veoma malo” 21,21%, „prilično malo” 18,18%, „prilično mnogo” 21,21%, „veoma mnogo” 27,27%; „apstinencija” 12,12%.

Hrvati: /podatke treba uzeti s pominjanom rezervom/: opšti odnos 57–43; „veoma malo” 14,29%, „prilično malo” 28,57%, „prilično mnogo” 57,14%, bez odgovora „veoma mnogo”; bez apstinencije.

„Regionalno” posmatrano čini se da je na „Sjeveru” ovo povjerenje nešto malo manje, ali ta razlika ne djeluje značajno poput nekih ranijih.

Opozicione političke partije u Crnoj Gori kao da uživaju znatno manje povjerenja od vladajućih. U stvari, ovdje se pokazuje neka analogija. Skor koji su postigle vladajuće partije vrlo je sličan onome središnjih crnogorskih političkih ustanova, skor opozicionih partija vrlo je sličan onome Vlade i Skupštine–SR Jugoslavije. Opšti odnos je, naime, 17–60. Distribucija odgovora bila je ovakva: „veoma malo” povjerenja ima 30,86%, „prilično malo” 29,29%, „prilično mnogo” 10,00%, „veoma mnogo” 6,57%. Nije odgovorilo 4,29%, odgovorilo da ne zna 19,00%.

Ne vidimo da pol, pa ni starost utiču na ovu distribuciju. Ova druga utiče na neke varijacije—reklo bi se da skupine u sredini, naročito od 31–40 i od 41 do 50 godina, ispoljavaju za nijansu manje povjerenja prema ovim partijama—ali su one relativno male. Razlike koje izražavaju nivoi formalnog obrazovanja jedva da su veće ili jasnije. Kao da s porastom obrazovanosti pada povjerenje u ove partije, ali to nije sasvim sigurno. Tako je zbir pozitivnih modaliteta kod onih sa srednjom spremom 17,05%, kod onih sa višom 10,26%, no je kod onih sa visokom 13,88%. Ni zanimanje—status ne donosi neke upečatljive razlike. Samo jedna grupa izdvaja se višim nivoom podrške—domaćice, ali ni u tom slučaju razlika nije prevelika /devet poena u zbiru frekvencija dva pozitivna modaliteta/. Još su manje razlike kod grupa koje obilježava niži nivo podrške, kao što su zaposleni u državnim ustanovama ili zaposleni u privatnom sektoru /razlike u onom zbiru od dva do pet poena/. Koliko su po ovom osnovu razlike male pokazuje i ovo: kod penzionera je zbir frekvencija dva pozitivna odgovora 14,28%, a kod nezaposlenih 16,67%.

One su, međutim, veće i vjerovatno značajne između skupina koje obrazuje visina mjesečnih prihoda. S porastom prihoda povjerenje u ove partije opada. Dok je u dvije najsiromašnije skupine /do 100 i od 100–200 DM/ ono znatno iznad prosjeka, iskazuje ga više od četvrtine ispitanih /zbir učešća dva pozitivna modaliteta/, dok se u skupini onih s prihodom od 200–400 DM još drži negdje malo ispod prosjeka /oko 15%/, u narednim skupinama značajno opada /do 5% i ispod/. Međutim, u skupini sa najvišim приходima /preko 1500 DM/, raste do nevjerovatnih 43,75%.

Mada smo i ranije primijetili pomalo neočekivane iskaze u skupinama s najvišim prihodima, i pokušavali da zasnujemo bar pretpostavke nekog objašnjenja, ovaj podatak treba primiti s ozbiljnom rezervom, bar u pogledu numeričke vrijednosti, ako ne i smisla.

Nacionalnost je ponovo ono što najjasnije utiče na ovu distribuciju. Ponovo su se na jednoj strani našle sve nacionalne skupine, uključujući i većinske Crnogorce, a na drugoj Srbi. Zbir učestalosti dva pretežno pozitivna odgovora je kod Crnogoraca 10,51%, kod Muslimana 10,71%, kod Albanaca 3,03% dok je kod Srba 31,93%. Pomenimo da je opšti prosjek 16,57%. Ovakav stepen povjerenja Srbi ne iskazuju ni izbliza nijednoj od političkih ustanova Crne Gore. S druge strane, on je značajno niži i od najnižih nivoa povjerenja koje oni iskazuju prema ustanovama SR Jugoslavije /nivoi zabilježeni u slučaju Skupštine odnosno Vlade SRJ/. U isto vrijeme, Crnogorci izražavaju samo malo više povjerenja prema opozicionim partijama u Crnoj Gori nego prema pomenutim institucijama SRJ.

„Regionalno” se razlike ponovo javljaju kao značajne. Prema očekivanju, na „Sjeveru” je više povjerenja prema opozicionim partijama, ali ovoga puta znatno više, „Jug” je blizu prosjeka, ali s manje povjerenja od prosjeka, dok je taj „manjak” u „Centru” izrazitiji. Na „Sjeveru” je onaj opšti odnos /glasovi pretežnog povjerenja prema glasovima pretežnog nepovjerenja/ 24–51, na „Jugu” 15–63, a u „Centru” 12–64.

3. Što smo to mjerili, što smo dobili, i zašto? U prvom slučaju /poželjnog uticaja/ neku vrstu stava prema osnovnim ustanovama—organizacijama odnosno akterima u političkom životu. Taj stav je pretežno pozitivan, i opšta podrška ovim akterima raspoređena je na tri nivoa /o čemu smo govorili, v. s. 37/. Nazvali smo ga komformističkim jer u opštem ishodu samo 10–15% ispitanih /odnosno oko 20% u slučaju političkih partija i „profesora i akademika”/ smatra da uspostavljene ustanove, i djelujući akteri ne treba da imaju nikakav, ili treba da imaju mali uticaj u političkom životu. Ovaj komformizam može biti neka crta opšte kulture, ali je svakako ojačan činjenicom da sticaj istorijskih okolnosti, ne samo u Crnoj Gori nego i u njenom najširem okruženju, za sada ne nudi nikakvu alternativu postojećem uređenju, kao što nema nikakve ozbiljnije političke snage u Crnoj Gori koja bi ga osporavala. Drugi razlog što pominjemo komformizam jeste taj što ispitanici, percipirajući po svoj prilici politički sistem kao cjelinu zasnivaju svoje stavove u skladu s odnosom prema cjelini, ili/i u skladu sa svojim socijalnim položajem odnosno pozitivnim ili negativnim učincima političkog sistema na taj položaj. Otuda oni u svojim odgovorima ne osjećaju potrebu, ili nemaju mogućnosti da previše diferenciraju političke ustanove jednu od druge—na primjer parlament i vladu /u skladu sa, recimo, nekom pretpostavljenom sklonošću „čvršćem” vođstvu, odnosno strahu od njega/, još manje aktere kao što su sindikati i nevladine organizacije. Što su mogli oni su, u ovom okviru, i učinili. Ne-

što malo naglasili su ulogu Predsjednika Republike—što navodi na pomisao da ipak postoje sklonosti ka „čvršćem” vođstvu, kao što su—opet ne suviše uvjerljivo, izrazili rezerve prema političkim partijama. Jedno s drugim je u skladu, ali se još ne bismo usudili da na osnovu ovih blagih naznaka izvodimo bilo kakve zaključke. Moglo bi se reći da ispitanici očito pružaju načelnu, naravno verbalnu, podršku demokratiji i njenim ustanovama—ovo su njene ustanove i akteri koji djeluju u njenim okvirima.

Ozbiljnije su se podijelili samo u dva slučaja. Jedno je poželjan uticaj „crkve”. Već smo o tome natuknuli nešto, i još ćemo, povodom distribucija odgovora na naredno pitanje. Drugo su „međunarodne organizacije”. Svakako da činjenica po kojoj je polovina odgovora bila za „nikakav” ili „mali” uticaj ovih organizacija izražava i neki stepen ksenofobije, zatvorenosti, tradicionalizma. No, prije će biti da je ovakav raspored uslovljen prije svega masovnom intervencijom međunarodnih činilaca na prostorima bivše SFRJ, i protivrječnim ishodima te intervencije. Na taj osnovni doživljaj naslonile su se političke i interesne razlike, pretežno konjunkturane.

U tekstu detaljno, a u kratkom rezimeu na s. 37 načelno, naznačeno je koja obilježja ispitanika značajno utiču na distribucije odgovora na ovo pitanje. Rečeno je da je uticaj tih činilaca, sem donekle nacionalne pripadnosti, daleko od dramatičnog. Distribucije odgovora na drugo od dva prethodna pitanja samo su uvećale razlike koje su se mogle naslutiti. Sad je djelovanje svih činilaca koji su bili djelotvorni i u prvom slučaju /dakle svih, osim pola i donekle starosti/ puno jasnije, dok nacionalna pripadnost proizvodi možda baš i dramatične razlike, utičući izrazito na oblik opšte distribucije.

To nije neočekivano: ovdje smo mjerili nešto drugo. U prvom slučaju riječ je o načelnom odnosu prema apstraktno određenom akteru. U drugom slučaju riječ je o određenijem odnosu prema konkretnim akterima. Mada ispitanik vjerovatno ima pred očima iskustvo sa ovom ili onom skupštinom, pa i crnogorskom, vjerovatno je da ga vode i drugi momenti, svjesni i nesvjesni, kada odgovara na pitanje o skupštini *tout court*, i ponovo drugi kada odgovara na pitanje o Skupštini Crne Gore. Tim prije kada ga se jednom pita kakav bi načelan uticaj trebalo da ima skupština, a drugi put koliko povjerenja ima u Skupštinu Crne Gore. Povjerenje je svakako nešto mnogo obaveznije nego što je to načelni iskaz o tome da bi neki akter trebalo da ima ovakav ili onakav uticaj.

Drugim riječima, neke razlike koje postoje među ispitanicima /pa, ukoliko je uzorak reprezentativan i u cijeloj populaciji Crne Gore/ nestaće prevagom onoga što ih veže, ili će biti ublažene u distribucijama odgovora na prvo pitanje, ali će se pokazati ili zaoštriti u distribucijama odgovora na drugo pitanje.

Ipak, distribucije odgovora na ova dva pitanja se slažu. Slažu se u tom smislu što odstupanja donose ista obilježja i što ona, ne računajući

intenzitet, djeluju u istom smislu. Pri tome, nijedno odstupanje nije neočekivano, niti neobjašnjivo. Mislimo, naravno, na relativne razlike, a ne na amplitudu njihova kretanja. Kao što ne možemo reći da li je 42,71% onih koji se zalažu za „veoma veliki” uticaj vlade mnogo ili malo, ne možemo reći ni to da li je 19,57% onih koji imaju „prilično mnogo” i 13,43% onih koji imaju „veoma mnogo” povjerenja u Vladu Crne Gore mnogo ili malo. Naravno da nivo povjerenja mora biti znatno niži od nivoa „poželjnog” uticaja. Ne može se očekivati da iko ko suvislo odgovarajući smatra da „vlada” u načelu ne treba da ima uticaja u političkom životu izrazi povjerenje u Vladu Crne Gore, ali mnogi koji smatraju da „vlada” treba da ima uticaja mogu izraziti nepovjerenje prema Vladi Crne Gore. Otuda, ako na izvjestan način dovedemo u vezu podatke dobijene prema oba pitanja, možda ćemo dobiti jasniju predstavu o značenju brojki koje se odnose na povjerenje. Mislimo, naime, da pretežno negativne modalitete odgovora na pitanje o poželjnom uticaju možemo uzeti kao indikator odbacivanja postojećeg političkog sistema, marginalizovanosti i otuđenosti po bilo kom osnovu. Ukoliko zonu nesigurnosti povećamo na obje strane, pa rekavši da dvije trećine do tri četvrtine populacije podržava postojeći politički sistem, odgovarajuće institucije i aktere, možda možemo reći da je bar 10–15% protiv, odnosno marginalizovano i neaktivno. Takve, koji su optirali negativne modalitete u slučaju poželjnog uticaja središnjih demokratskih institucija i aktera treba odbrojiti na strani negativnih modaliteta pitanja o povjerenju, tj. treba odbiti 10–15% /ti su modaliteti zapravo nešto učestaliji, ali iz opreza uzimamo manji broj/ u skladu s malo čas pomenutom logikom.

Na primjer, u slučaju Vlade Crne Gore to izgleda ovako. Da „vlada” ne treba da ima nikakav ili treba da ima mali uticaj izjasnilo se ukupno 12,00%. Ako taj procenat odbijemo od modaliteta nepovjerenja Vladi Crne Gore, smanjićemo ih sa 55,43% na 43,43%. Na drugoj strani i dalje je 33% povjerenja. To bi moglo da znači da Vlada Crne Gore uživa povjerenje oko 40% stanovništva. Naglašavamo da se pitanje ticalo povjerenja u instituciju, a ne u konkretnu vladu, ali je vjerovatno da u ogromnoj većini ispitanici nijesu registrovali tu razliku. Istom operacijom dolazimo do pretpostavke da Predsjedniku Crne Gore nepovjerenje iskazuje zapravo oko 34% ispitanih, dok on uživa povjerenje 43,43%, ili oko 55% stanovništva. Za Predsjednika SRJ odgovarajući odnos je oko 43% /glasovi nepovjerenja/ prema 27,71%, odnosno moglo bi se reći da on uživa, poput Vlade Crne Gore, povjerenje oko 40% stanovništva.

Ova računica ne znači, naravno, ništa drugo do pokušaj da se, u nekom apsolutnom iznosu, odredi realni nivo izmjerene povjerenja. Sigurno je da su ovi pokazatelji u neposrednoj vezi sa političkom konjunkturom, ali je sigurno da se ne svode na nju. Niti bi vladajuće stranke vladale s 30,14% glasova, niti bi im opozicione bile neka konkurencija sa 16,57% glasova /kolika je učestalost frekvencija modaliteta povjerenja u jednom

odnosno drugom slučaju/. Naravno da za to postoji objašnjenje. Ovo su glasovi više lojalnosti, glasovi uvjerenih pristalica i klijenata ovih stranaka, a kad dođu izbori opredjeljivaće se i drugi, pa i oni koji u vladajuće ili opozicione stranke nemaju povjerenja. Isto kao što će vlada obavljati svoj posao bez obzira na rezultate našeg istraživanja—građani žive u jednom poretku, podvrgavaju se jednom mehanizmu vladanja i upravljanja ne samo zbog povjerenja koje imaju ili nemaju. Tako da se, sve i da možemo, više ne bismo bavili opštim nivoom povjerenja, već razlikama koje se tu pojavljuju između različitih institucija i različitih skupina naših ispitanika /odnosno čitave populacije/.

I ovdje smo registrovali nekoliko nivoa povjerenja. Ustanove Republike Crne Gore i njene vladajuće stranke dobile su od oko 26% do oko 33% glasova povjerenja, sa izuzetkom Predsjednika Republike koji je dobio osjetno više—43,5% ovakvih glasova. Više ovih glasova povjerenja dali su stariji nego mlađi, obrazovaniji nego oni manje obrazovani; više zaposleni u državnim ustanovama, preduzetnici i penzioneri, nego domaćice, nezaposleni i đaci odnosno studenti; više imućniji nego siromašniji; mnogo više Crnogoraca, Muslimana i Albanaca nego Srba. Oni koji se deklariraju kao Srbi iskazuju zapravo veliko, krajnje nepovjerenje u ove institucije.

Ustanove SRJ dobile su osjetno manje ovih glasova: od 17% do 27,7% /Predsjednik SRJ/. Skupine koje su u prethodnom slučaju dale više glasova sad su dale manje. Neke koje su iskazivale znatno nepovjerenje prema ustanovama Crne Gore, kao oni najsiromašniji, iskazale su svoje povjerenje prema ustanovama SRJ. Neke, kao đaci—studenti bili su i ostali „nepovjerljivi”. No, jedina skupina koja je pokazala izrazito povjerenje prema ovim ustanovama su Srbi. Za objašnjenje treba imati u vidu i sljedeće okolnosti. Republika Crna Gora osporava legitimitet ovim ustanovama. One i ne djeluju na teritoriji Crne Gore. Klijetska lojalnost koja kod nekih grupa sigurno donosi glasove povjerenja u slučaju institucija Crne Gore ovdje je uglavnom isključena. „Privrženost Jugoslaviji” odnosno zajednici sa Srbijom kao praktična alternativa—to jest kao neposredna mogućnost promjene/popravljanja socijalnog i ekonomskog položaja u stvarnosti je ograničena.

Vojska Jugoslavije pripada SRJ, no ovdje ne dijeli sudbinu njenih političkih ustanova. Stepenn izraženog povjerenja je znatno viši, i prevazilazi u tom pogledu i crnogorske političke ustanove /sem Predsjednika Republike/. Uz neke činioce o kojima možemo jedino nagađati—od pomenu te klijetske lojalnosti /VJ djeluje na teritoriji RCG/ pa do izvjesnog tradicionalnog poštovanja vojske—pominjemo ono što smo, koliko—toliko, mogli kontrolisati. Neke skupine kod kojih je stepenn nepovjerenja prema crnogorskim ustanovama veći, Vojska Jugoslavije pokrenula je na puno aktivnije izražavanje povjerenja nego što su to bile u stanju Vlada ili Skupština SRJ. Ipak, presudio je nacionalni činilac. Dok su ostale skupi-

ne u velikoj mjeri ili pretežno nepovjerljive, oni koji su se deklarirali kao Srbi listom su izrazili svoje povjerenje.

To je slučaj i s nivoom povjerenja u Srpsku pravoslavnu crkvu, koji je najviši među svim ovim distribucijama, pa zamalo prevazilazi i onaj izražen prema Predsjedniku Crne Gore. Vjerujemo da je ovaj ishod plod prije svega dvije okolnosti. S jedne strane, porast izraza povjerenja u skupinama koje bi mogle biti sklone religiji i crkvi /stariji, manje obrazovani, nezaposleni, siromašni/ nije poništen analognim padom u skupinama koje joj na isti način nijesu sklone. S druge strane, prema istom modelu ponijele su se i dvije najbrojnije nacionalne grupe—dok su Srbi, i više nego u slučaju vojske, bili jedinstveni, Crnogorci su, mada pretežno nepovjerljivi, ostali podijeljeni.

Slične tendencije, samo u obratnom smjeru, donijele su znatno manje glasova povjerenja Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi. Ne samo što su Srbi opet bili jedinstveni, a Crnogorci podijeljeni već i što druge skupine koje su joj, iz ovih ili onih razloga, mogle biti sklone, to nijesu u dovoljnoj mjeri iskazale. Naravno da je stvar u tome što ova crkva ima mnogo manje autoriteta i moći od SPC, ali i u složenosti religiozno—crkvenog pitanja odnosno u njegovoj prepletenosti sa državnim, te sa političkim podjelama u Crnoj Gori. No, sve to ostaje van naše pažnje. Ovdje je riječ samo o ovim distribucijama i onome što ih uslovljava.

Ali se po nekoj analogiji sa slučajem CPC može objašnjavati nivo povjerenja iskazan prema opozicionim partijama u Crnoj Gori, uvjerljivo najniži u svim ovim distribucijama. One ulivaju povjerenje onima koji su im već privrženi, koji te partije doživljaju kao svoje—a to su prije svega Srbi—a osim njih malo kome. Uostalom, političke partije same po sebi ne ulivaju previše povjerenja, a ove su uz to opozicione, znači bez vlasti.

S drugim pitanjem—s ovim nivoima povjerenja—više dolaze do izražaja socijalne i političke podjele u crnogorskom društvu. Povjerenje ovdje nema veze s polom, stoji u nekoj blagoj zavisnosti od starosti, s tim što najmlađa grupa pokazuje izrazito najmanje povjerenja, ali je u značajnoj vezi sa socijalno—ekonomskim položajem. Ovaj bismo mogli shvatiti kao kumulaciju sljedećih elemenata: prihodi, sigurnost, moć, ugled. Razlike koje po tim crtama registruju naši instrumenti nijesu beznačajne. Neke skupine, u povoljnijem ili bar manje nepovoljnom položaju kao što su zaposleni u državnoj upravi, penzioneri, ljudi sa visokim obrazovanjem, preduzetnici, grupe koje imaju prihode oko prosječnih pa naviše, više ili manje kompaktno izražavaju, prilično veće od prosječnog, povjerenje u ustanove Crne Gore /i prilično manje u ustanove SRJ/. Neke druge skupine, među kojima su đaci i studenti, siromašni, nezaposleni i domaćice imaju osjetno manje povjerenja u ustanove Crne Gore /a nešto više u ustanove SRJ/. Negdje sredinom kreću se dvije važne skupine — zaposleni u privatnim preduzećima /s nešto više povjerenja/, i oni koji su zaposleni u preduzećima „u transformaciji”, tj. u onima kojima predstoji privatizacija.

Sve ove podjele su očekivane, objašnjive i prirodne. Usudili bismo se reći da one nijesu prevelike. Sigurno je da utiču na funkcionisanje sistema, uostalom dinamiziraju ga, ali ne tako da bi ga ugrozile. U stvari, sve njih zasjenjuje jedna druga podjela koja se neodoljivo probija u svim ovim distribucijama. Samo na prvi pogled riječ je o nacionalnoj podjeli. U stvari, među nacionalnim grupama svojim stavovima izdvajaju se samo Srbi. Kao što se zna, nije riječ o prostoj nacionalnoj podjeli već o polarizaciji povodom crnogorskog državnog pitanja. Vjerujem da se opozicija projektu samostalne Crne Gore i deklarativna pripadnost srpskoj naciji u velikoj mjeri podudaraju. Što znači da Srbe ovdje treba shvatiti prije svega kao partiju u središnjoj političkoj kontroverzi. Samo je tako razumljiva dubina rascjepa koji se dâ naslutiti zbog čega neke naše distribucije imaju vrlo ograničenu vrijednost, skrivajući zapravo gotovo nepomirljivu različitost dvije velike grupe. S druge strane, ukoliko su Srbi ovdje neka vrsta partija—koja svoje glavne oslonce vidi ne u crnogorskim ustanovama nego u SPC i VJ—utoliko je vjerovatno da, u skladu sa prirodom političkih podjela, ta partija privlači i pripadnike raznih skupina u nepovoljnom položaju, čije nezadovoljstvo izvorno nije povezano s crnogorskim državnim pitanjem. U tom smislu će se prije kao Srbin izjasniti nezaposleni, ili siromah, ili manje obrazovan —nego čovjek u državnoj službi, čovjek s pristojnim prihodima ili obrazovan. Nemamo mogućnosti za neposrednu kontrolu ovih veza, ali ćemo u nekim kasnijim distribucijama bar pokušati da ih primijetimo.

III

POSTOJEĆI SISTEM I ALTERNATIVE

1. Možda će nam već naredna dva pitanja, odnosno odgovarajuće distribucije odgovora, pomoći u ovom smislu. Jedno pitanje se odnosi na ocjene posljedica ili učinaka višepartijskog sistema, drugo na alternativu postojećem sistemu.

Prvo pitanje polazi od pretpostavke da je višepartijski sistem središnji momenat u postkomunističkoj demokratizaciji i tranziciji. Uostalom, ona je i počela njegovim uvođenjem. Demokratska, participativna politička kultura ne svodi se na zadovoljavajuće funkcionisanje višepartijskog sistema, ali je bez toga nezamisliva. Na drugoj strani, čak i u zemljama razvijene, dugotrajne demokratije, partije i partijski sistem često izazivaju kritike, koje ponekad obnavljaju snove o alternativnom uređenju, bez partija /i političara/. Tim prije to može biti slučaj u zemlji koja je višepartijsku demokratiju tek upoznala.

Pitanje je glasilo: „Šta, po Vašem mišljenju, višepartijski sistem donosi?” Trebalo je izabrati jedan od sljedećih pet odgovora, i njihova opšta učestalost je prikazana na donjoj tabeli.

	Ukupno u %
Izbor najsposobnijih na političke funkcije	18,29
Da različiti interesi i stavovi građana dođu do izražaja	20,43
Da vlast bude podložna kritici i odgovorna	28,29
Opasne podjele i razdori u društvu	13,86
Nema bitne razlike između jednopartijskog i višepartijskog sistema	4,29
Bez odgovora/ ne zna	14,86

Kao što se vidi, prva tri modaliteta navode u osnovi pozitivne učinke višepartijskog sistema, mada s različitim naglascima. U prvom, naglasak je na kvalitetnijoj selekciji rukovodilaca, u drugom na pluralizaciji, u trećem na ograničenju i kontroli vlasti. U četvrtom je istaknut negativan učinak dezagregacije zajednice. I peti je negativan i ukazuje na predstavu o „sijanju iluzija” – ništa se ne mijenja uvođenjem višepartijskog sistema, jedna ili više partija, razlike nema. S ove tačke gledišta moglo bi se reći da je višepartijski sistem dobro prošao, da je prihvaćen. Ogromna većina

navodi njegove pozitivne učinke, ove ili one, dok su oni koji navode njegove negativne učinke ostali u manjini, i to takvoj koja se ne može nazvati značajnom.

Prije nego analiziramo „naglaske” u onom pozitivnom, sa stanovišta pojedinih obilježja ispitanika, pogledajmo ima li skupina u kojima je ovaj opšti odnos obratan. Nema nijedne. Naravno, u nekim skupinama je frekvencija negativnih modaliteta viša od prosječne, u drugima je suprotno. Skupine koje nešto više naglašavaju onu negativnu stranu višepartijskog sistema su:

- iznad svih lica bez obrazovanja / „podjele i razdori” –9,09%, „nema razlike” –36,36%/
- i Srbi / „podjele i razdori” –23,56%, „nema razlike” 7,33%/
- zatim četiri skupine s najmanjim prihodima:
 - ▶ do 100 DM 17,24% i 13,79
 - ▶ 100–200 DM 18,18% i 9,09%
 - ▶ 200–400 DM 14,08% i 3,76% i
 - ▶ 400–600 DM 16,56% i 2,65%
- zaposleni u preduzećima u transformaciji /23,66% i 2,66%/ i, možda,
- penzioneri /16,67% i 6,35%/
- i dvije starosne skupine:
 - ▶ od 41–50 godina –18,80% i 3,76%
 - ▶ od 51–60 godina –17,58% i 5,49%.

Nasuprot ovima stoje skupine u kojima je frekvencija „negativnih” modaliteta osjetno ispod prosjeka:

- đaci/studenti / „podjele i razdori” –7,14%, bez ijednog odgovora „nema razlike”/
- Muslimani /rezultat identičan prethodnom/
- Albanci /bez ijednog odgovora „podjele i razdori”, 3,03% „nema razlike/
- privatni preduzetnici /5,00% i 2,50%/
- sve gornje grupe prema prihodima:
 - ▶ od 600–800 DM 12,9% i 1,61%
 - ▶ od 800–1000 DM 5,71% i 5,71%
 - ▶ od 1000–1300 DM „podjele i razdori” 5,26%, „nema razlike” bez ijednog odgovora
 - ▶ od 1300–1500 DM „podjele i razdori” 14,29%, „nema razlike” bez ijednog odgovora
 - ▶ i preko 1500 DM 6,25% i 6,25%

- zaposleni u privatnom sektoru /8,82% i 4,41%/
- i vjerovatno, dvije najmlađe starosne grupe:
 - ▶ od 18–30 godina 11,27% i 2,35% i
 - ▶ od 31–40 godina 9,29% i 5,71%.

Opšte objašnjenje ovih preferencija ne izgleda nam previše složeno. Nešto negativniji stav pri čemu se procjenjuje ukupan efekat višepartijskog sistema, i to kao postojećeg sistema, vezuje se za obilježja nepovoljnijeg položaja, za više godina ili, u slučaju penzionera, ukoliko je razlika značajna, za konzervativnije nazore ili neke strepnje. Srbi su, čini nam se, ovdje samo djelimice ona opoziciona partija—vjerujemo da je iza toga naziva dosta onih koji su u nepovoljnom društvenom položaju. Skupine sa nešto pozitivnijim stavom su prosto komplementarne prvima, kao dvije starosne grupe, ili grupe prema приходima, ili radnici u privatnom sektoru, ili dvije nacionalne grupe /naspram trećoj, Srbima/, ili se takva orijentacija može razumjeti sama po sebi /đaci—studenti na jedan, privatni preduzetnici na drugi način/.

Pogledajmo sada „pozitivnu” stranu. Nećemo sabirati tri modaliteta. Jasno je da bi takav zbir bio manji kod skupina koje su znatnije optirale one negativne, a te su skupine navedene. Umjesto toga pogledaćemo da li pojedina obilježja utiču na frekvenciju naša tri, uslovno rečeno, pozitivna modaliteta.

Tako što jedva da je vidljivo u slučaju prvog /”izbor najsposobnijih”/. Nešto /za oko četiri poena/ manje su mu sklone žene, oni bez obrazovanja /za devet poena/ kao i najobrazovaniji /za sedam/, đaci—studenti i zaposleni u državnim ustanovama /za tri do četiri/, Srbi /za četiri/ i Albanci /za devet/, grupa s najvišim приходima i ona poslije nje /za dvanaest, i za četiri/. Obratno, više ističu taj mogući učinak višepartijskog sistema privatni preduzetnici /više za dvanaest poena/, domaćice /za pet/, Muslimani /za pet/, treća i četvrta grupa po visini prihoda računajući odozgo /za osam i za trinaest/. Objasniti ova odstupanja, ukoliko su značajna, ne bi bilo jednostavno. U svakom slučaju nijesu velika, niti navode na pomisao o nekoj opštoj korelaciji.

Drugi modalitet /”izražavanje različitih interesa i stavova”/ imao je zamalo veću opštu učestalost /20,43% prema 18,29%/, ali nju grade znatnije razlike između pojedinih skupina. Čini se, tako, da se, za razliku od pola, starost nalazi u nekoj korelaciji sa ovim izjašnjavanjem. Razlika između pojedinih grupa se penje na gotovo petnaest poena, pri čemu s porastom broja godina uglavnom opada sklonost ka ovakvom odgovoru. Nešto slično važi i za obrazovanost. Što viši nivo obrazovanja, to više ovakvih odgovora. Tako je ovo najučestaliji odgovor kod onih sa visokim obrazovanjem /33,33%/. Njegova frekvencija kod onih sa višom spremom pada na 21,79%, zatim na 20,63% kod onih sa srednjom spremom, te najzad na samo 6,25% kod onih sa osnovnim obrazovanjem /kod kojih

je, doduše, zabilježena „apstinencija” od 43,75%. I prihod stoji u nekoj vezi s ovom distribucijom. S rastom prihoda raste frekvencija ovog odgovora, da bi sa 10,34% u grupi s prihodom do 100 DM porasla na 40,32% /dvostruko više od prosjeka/ u grupi s prihodom od 600–800 DM. Potom se jasna veza gubi—frekvencija osciluje između 15 i 30%, i završava s ekscesivnih 50,00% kod onih s najvišim prihodima /preko 1500 DM/.

Grupe koje obrazuje zanimanje—status pokazuju uobičajeno šarenilo. Osjetno više od prosjeka skloni su ovom „izražavanju različitih interesa i stavova” đaci—studenti /31,48%/, vojni penzioneri /28,57%/, zaposleni u državnim ustanovama /27,37%/ i zaposleni u privatnom sektoru /25,74%/. Na drugoj strani su domaćice /4,76%/, zaposleni u preduzećima u transformaciji /11,83%/, civilni penzioneri /13,49%/ i, možda, privatni preduzetnici /17,50%/. Nacionalno posmatrano Srbi se izdvajaju, ali ne koliko i obično, nižom frekvencijom ovog odgovora /13,09%/, dok je on malo češći od prosjeka kod Crnogoraca /21,79%/, i osjetno češći kod Albanaca /24,24%/ i, naročito, Muslimana /26,79%/.

Frekvencije trećeg modaliteta /„vlast podložna kritici i odgovorna”/, koji je uopšte uzev najučestaliji /28,29%/, ponovo su smirenije i ponovo teško uočavamo neke pravilnosti. Možda tri srednje starosne grupe malo češće biraju ovaj odgovor nego najstariji i, posebno, najmlađi ali to nije sigurno niti lako objašnjivo. Ili, frekvencija ovog odgovora pravilno raste s rastom obrazovnog nivoa—osnovno obrazovanje 15,63%, srednje 28,21%, više 38,46%—da bi u slučaju onih najobrazovanijih najjednom pala /31,94%/. Očito je da oni radije biraju prethodni modalitet, kao što su vrlo sumnjičavi u pogledu „izbora najsposobnijih” kao učinka višepartijskog sistema. Ovdje ulazimo u krug specijalnih pretpostavki i relativnih veza koje su na opštem nivou neopisive. Možemo, na primjer, zamisliti da s manjom obrazovanošću pada mogućnost razumijevanja ovih modaliteta, i raste mogućnost „pogrešnog” izbora. Isto tako, razlike u starosnim grupama zapravo su generacijske razlike koje u jednom društvu kao što je crnogorsko mogu kumulirati velike razlike u obrazovanju, kulturi, iskustvu pa i društvenom položaju. Kako nijesmo u prilici da izolujemo pojedine činioce, u najboljem slučaju, bar kada je riječ o ovim razlikama, možemo naslutiti tendenciju ili vezu, što znači da ne možemo nikad do kraja biti sigurni u njeno postojanje i smisao. Ali, ovoga puta nijesmo u stanju ni da naslutimo neku vezu između visine prihoda i frekvencije ovoga odgovora. U svim skupinama, osim kod najsiromašnijih i najbogatijih gdje pada na najniže ovdje zabilježene vrijednosti /13,79% odnosno 12,50%/, ona se kreće oko prosjeka ili odstupa, za šest do osam poena, ali nepravilno.

Skupine koje obrazuju zanimanja—statusi uglavnom ne odstupaju previše od opšteg prosjeka. Izrazitije manju frekvenciju ovog odgovora bilježimo kod vojnih penzionera /14,29%/, domaćica /19,05%/, te donekle đaka—studenata /22,22%/ i nezaposlenih /22,22%/. Izrazitije veću kod privatnih preduzetnika /40,00%/, civilnih penzionera /34,13%/ i zaposle-

nih u državnim ustanovama /33,68%. Nacionalno, Srbi i Crnogorci su prvi put blizu, i to blizu opšteg prosjeka /Crnogorci malo bliže/, Muslimani su znatno ispod /21,43%, a Albanci još više iznad /54,55%.

„Regionalne” razlike su u granicama onih koje smo i ranije vidali /pet do šest poena/. Na „Sjeveru” je više onih koji se odlučuju za dva pretežno negativna odgovora /16,06% i 6,74%/ nego na „Jugu” /18,06% ali bez ijednog odgovora „nema bitne razlike”/ i u „Centru” /10,80% i 4,83%.

2. Ispitanicima je bilo postavljeno i sljedeće pitanje: „*Koje je političko uređenje za Crnu Goru najbolje?*” Mogli su izabrati jedan od pet odgovora, i njihova učestalost je data u priloženoj tabeli.

Tabela 22. – Najbolje uređenje za Crnu Goru Ukupno u %

Postojeći sistem vlasti	17,43
Vlada stručnjaka	34,14
Socijalistički sistem	6,29
Vlast vođe	16,57
Monarhija	4,29
Nešto drugo	4,57
Ne zna	16,71

Što nam otkrivaju varijacije prema pojedinim obilježjima ispitanika? Razlike u *polu*, sem uobičajeno višeg nivoa „apstinencije” kod žena, pokazuju i ovo: u pogledu postojećeg sistema vlasti i vlade stručnjaka razlika nema. Međutim, žene su između dva i tri puta manje sklone socijalističkom sistemu nego muškarci /3,28% prema 9,04/ i monarhiji/ 2,39% prema 6,03%/ i za čitavih šest i po poena sklonije „vlasti vođe” nego muškarci /20,00% prema 13,42%/.

Starost je u očitoj vezi s ovom distribucijom, ali nam njena pravilnost, ukoliko postoji, izmiče. Najvidljivije je da sa starošću uglavnom raste učestalost iskaza da je najbolje postojeće uređenje. Ipak, jedna starosna skupina odstupa od tog pravila. No, pogledajmo priloženu tabelu.

Tabela 23. – Najbolje uređenje za Crnu Goru – *starost* u %

	mod. 1*	mod. 2	mod. 3	mod. 4	mod. 5	nešto drugo	ne znam
18–30 god.	13,62	27,23	2,35	18,78	5,16	7,51	25,35
31–40 god.	17,14	42,14	2,14	12,14	5,71	6,43	14,29
41–50 god.	12,03	44,36	5,26	21,05	6,02	2,26	9,02
51–60 god.	20,88	31,87	14,29	14,29	1,10	3,30	14,29
Preko 60 god.	27,64	27,64	13,01	14,63	1,63	0,81	14,63

* Da podsjetimo na modalitete odgovora: 1–postojeći sistem vlasti, 2–vlada stručnjaka, 3–socijalistički sistem, 4–vlast vođe i 5–monarhija.

Distribucije prema stupnju *obrazovanja* navode naš na pomisao/do koje smo, istina, mogli doći i povodom nekih ranijih distribucija/ da ovdje postoje tri oštro podijeljene skupine. Prvo su neobrazovani. Drugo su svi sa nekim stepenom obrazovanja izuzev onih sa visokim obrazovanjem koji bi, dakle, činili treću grupu. Ta podjela podsjeća na onu koju smo u prvom odjeljku /s. 25–26/ ocrtali povodom iskaza pojedinih skupina prema prihodima. Naravno, uslijed prirode pojedinih pitanja i preplitanja različitih obilježja–i motivacija–uticaj ovakve podjele nije uvijek dovoljno jasan. Ovoga puta on to jeste.

Kada je riječ o postojećem sistemu kao najboljem, takvo uvjerenje opada sa rastom stepena /formalne/ obrazovanosti. Međutim, najmanje pristalica taj odgovor ima među onima bez obrazovanja–9,09%, a najviše među onima sa visokim obrazovanjem–26,39%. Slično prolazi i socijalistički sistem, pa i monarhija, ali u suprotnom smislu. „Vlast vođe” kao nešto najbolje za Crnu Goru takođe oštro odvajaju skupinu sa visokim obrazovanjem. To jedino nije slučaj sa „vladom stručnjaka” gdje je serija uzorno pravilna.

Tabela 24. – Najbolje uređenje za Crnu Goru–*nivo formalnog obrazovanja* u %

	mod. 1*	mod. 2	mod. 3	mod. 4	mod. 5	nešto drugo	ne znam
Bez obraz.	9,09	–	18,18	36,36	–	–	36,36
Osn. obraz.	25,00	14,06	6,25	18,75	3,13	6,25	26,56
SSS	16,00	32,21	7,16	17,89	4,00	4,21	18,53
VS	12,82	48,72	1,28	14,10	8,97	6,41	7,69
VSS	26,39	54,17	4,17	5,56	2,78	4,17	2,78

* Modaliteti kao u prethodnoj tabeli–V. gore.

S varijacijama ove distribucije prema skupinama koje obrazuju mjesečni prihodi opet smo u prilici da potvrdimo maločas pomenutu trodijelbu. Ipak se ovdje, u okviru „donje klase”, prilično razlikuju grupe sa prihodima ispod 100 DM, i od 100–200 DM. Dok je za one u prvoj sve bolje od postojećeg sistema /taj se javlja u samo 6,90% odgovora, dok najviše glasova ima „vlast vođe”–24,14%, a ostale tri opcije–vlada stručnjaka, socijalizam i monarhija–po 10,34%/, u drugoj su i monarhija /5,45%/ i socijalistički sistem /9,09%/ iza postojećeg /10,00/, dok se prednost daje „vlasti vođe” /23,64%–osam poena iznad prosjeka/ odnosno „vladi stručnjaka” /23,64%–deset poena ispod prosjeka/. U skupinama „srednje klase”–čini se da su to one sa prihodom od 200–800 DM ili, eventualno, 1000 DM, vladaju izvjesna uočljiva i djelujuća pravila. Opcija „postojeće kao najbolje” ima stabilnu frekvenciju i kreće se oko opšteg prosjeka /16,56%–19,72%/ . S rastom prihoda u ovom okviru /koji se ovom prilikom može proširiti i na dvije najsiromašnije skupine/ raste učestalost od-

govora „vlada stručnjaka”, sa 35,68% na 54,84%. Isto tako, pravilno opada učestalost odgovora „socijalistički sistem”, sa 5,63% na 2,86%, kao i odgovora „vlast vođe”, sa 16,43% na 8,06%, pa i monarhije, sa 3,29% na nulu. Međutim, „gornja klasa” potvrđuje svoju hirovitost. Rast prihoda ostaje pouzdano vezan samo za odbacivanje socijalističkog sistema. Nakon 2,86% u skupini s prihodom od 800–1000 DM, u skupinama s višim prihodima ne javlja se nijedan glas za taj sistem. I inače izgleda ta skupina s prihodom od 800–1000 DM neka granična. U pogledu socijalističkog sistema ona potvrđuje opadajući trend u skladu s rastom prihoda. Međutim, s njom se obrće trend jačanja opcije „vlada stručnjaka” koja potom neprestano slabi, a uz to se ponovo javljaju pristalice monarhije iznad prosječnih vrijednosti /8,57%/ . Dakle, u „gornjoj klasi” kao da se uvećava frekvencija odgovora „postojeći sistem vlasti”, a u isto vrijeme veoma opada podrška „vladi stručnjaka”, raste učestalost „vlasti vođe” te daleko nadmašuje vrijednosti svojstvene „srednjoj klasi”. Najzad, tu raste i broj onih koji optiraju monarhiju, dok socijalizam da je najbolji, ne misli niko. Govorimo ovako, bez ijedne brojke, zato što su oscilacije u dvije odnosno tri skupine sa najvišim prihodima velike i neke jasne veze nijesu vidljive. Pominjali smo, uostalom, hirovitost ove „klase”.

Zanimanje–status isključuje neposrednu mogućnost uočavanja neke opšte veze. Moraćemo zato da se zadovoljimo opisivanjem iskaza pojedinih skupina. Pri tome ćemo ih poredati prema učestalosti frekvencije odgovora po kome je najbolji sistem postojeći. Ovdje su u to najmanje uvjereni privatni preduzetnici, samo njih 5,00%. Što je za njih najbolje? U 47,50% odgovora–„vlada stručnjaka”, u 22,50% „vlast vođe”, u 7,50% socijalistički sistem, dok je samo 5,00% za monarhiju. Slijede nezaposleni, sa 11,11% ovakve podrške postojećem sistemu. I kod njih je najčešći izbor „vlada stručnjaka”–33,33%, pa „vlast vođe”–14,44%, dok socijalistički sistem i monarhija dobijaju podjednako–po 6,67%. I đaci–studenti samo u 11,11% optiraju postojeće kao najbolje. Kod njih je, kao nešto najbolje, na prvom mjestu „vlast vođe”–29,63%, malo iza nje „vlada stručnjaka”–27,78%, monarhiju je pomenulo samo 3,70%, a socijalizam niko. Tek za 15,05% zaposlenih u preduzećima u transformaciji od postojećeg sistema nema boljeg. I oni najčešće preferiraju „vladu stručnjaka”–32,26%, dosta manje ali često „vlast vođe”–20,43%, te daleko iza toga monarhiju–6,45%, i socijalizam–4,30%.

Sve naredne skupine biraju postojeće kao najbolje više od prosjeka. Tako zaposleni u privatnom sektoru /17,65% za postojeće/ uvjerljivo daju prednost „vladi stručnjaka” /36,76%/, a samo u 11,03% slučajeva „vlasti vođe”, dok su daleko od toga monarhija /4,41%/ i socijalizam /2,94%/ . Zaposleni u državnim ustanovama /17,89%/ izjašnjavaju se na sličan način s tim što je kod njih „vlada stručnjaka” dobila izuzetnih 49,47%–„vlast vođe” 11,58%, monarhija i socijalistički sistem po 4,21%. Za domaćice /23,81%/ vlast vođe je poslije postojećeg najbolja–19,05%, dok

su „vlada stručnjaka” i—socijalizam dobili podjednako glasova, 14,29%, a monarhija samo 2,38%. I penzioneri /civilni—24,60%/ preferiraju „vladu stručnjaka”—29,37%, ali dosta često pominju i „vlast vođe”—18,25%, pa i socijalizam—12,70%, dok monarhiju samo u 1,59% odgovora.

Tako smo stigli i do nacionalnosti i postupaćemo kao u prethodnom slučaju. Tim prije što razlike ovdje prevazilaze sve do sad viđene. One se potvrđuju u svakom pogledu sem, možda, kada je riječ o „vladi stručnjaka”. Prije svega se vide u učestalosti opcije postojećeg kao najboljeg i kreću se od 4,19% kod Srba do 48,21% kod Muslimana. No se mogu vidjeti i drugdje—u slučaju odgovora „monarhija” /od 0 do 10,34%/, ili „vlast vođe” /od 6,06% do 26,70%/.

Crnogorci su nešto više od prosjeka za postojeće kao najbolje /19,23%/, ali se izrazito izjašnjavaju u korist „vlade stručnjaka” /38,46%/ „Vlast vođe” uživa među njima podršku osjetno ispod prosjeka /13,59%/, što važi i za monarhiju /2,31%/ i nešto manje za socijalizam /5,64%/.

Srbi imaju različitu orijentaciju. Samo, dakle, 4,19% misli da je postojeće najbolje. Svi ostali podijelili su se na pristalice „vlasti vođe”—26,70%, „vlade stručnjaka”—26,18%, monarhije—10,47% i socijalizma—7,85%.

Muslimani kao niko drugi izražavaju stav da je postojeći sistem vlasti za Crnu Goru najbolji. Tako misli njih 48,21%. Ostatak čine pretežno pristalice „vlade stručnjaka”—26,79%. „Vlast vođe” dobila je samo 8,93%, ipak puno više od socijalističkog sistema—3,57%, i monarhije—1,79%.

Albanci samo u 12,12% slučajeva u postojećem vide ono najbolje. Umjesto toga, u pretežnoj većini biraju „vladu stručnjaka” /48,48%/, dok 12,12% daje prednost socijalističkom sistemu, a 6,06% „vlasti vođe”. Glasovi za monarhiju kod Albanaca nijesu registrovani.

Ostaju nam „regionalne” razlike. One pokazuju uobičajene vrijednosti, u pretežno uobičajenom smjeru. Ovo „pretežno” posljedica je činjenice da na „Sjeveru” /uz nešto manju „apstinenciju”/ ima gotovo za četiri poena više od prosjeka onih koji optiraju odgovor da je postojeće najbolje /21,24%/, što je, možda, posljedica pomenutog izjašnjavanja Muslimana. Isto tako, na „Sjeveru” je nešto više onih koji su za „vlast vođe” i za monarhiju, a nešto manje onih koji su za socijalistički sistem. Na „Jugu” su vrijednosti uglavnom oko opšteg prosjeka, uz nešto manje glasova za „vladu stručnjaka” i „vlast vođe”, a nešto više za socijalistički sistem. U „Centru” je nešto manje glasova za postojeće kao najbolje /15,34%/, i za monarhiju /2,84%/, dok je vlada stručnjaka tu dobila najveću podršku /36,93%—pet do šest poena više u odnosu na „Jug” i „Sjever”/.

3. Opšti komentar distribucija na ova dva pitanja poći će od njihove povezanosti. Ako smo mogli konstatovati da uvjerljiva većina prihvata višepartijski sistem, onda u svjetlosti druge distribucije tu konstataciju

moramo staviti u jedan okvir: prihvata, ali kao nuždu ili nužno zlo. Znači, prihvata u nedostatku boljeg.

Razlike koje se ovdje pojavljuju, i koje smo u gornjem tekstu detaljno opisali, uopšte uzev nijesu prevelike. Neke od njih su, prema onome što smo do sad doznali o ovim skupinama, očekivane i objašnjive. Na primjer, to što u nešto manjoj mjeri višepartijski sistem prihvataju penzioneri, uopšte stariji, posebno oni koji se deklarišu kao Srbi i, naravno, siromašniji, tačnije najsiromašnije skupine—naglašavajući njegov negativan učinak /"opasne podjele i razdori u društvu"/, odnosno izjavljujući da nema bitne razlike između jednopartijskog i višepartijskog sistema /što treba, uglavnom, shvatiti kao odsustvo razlike u njihovom položaju ili mogućnostima uticaja/. Naime, sva ova obilježja, odnosno činoci koje ona integrišu ili izražavaju, utiču na povećanje distance prema postojećem političkom sistemu i njegovim ustanovama, posebno prema višepartijskom sistemu /što bi mogao biti slučaj inače pretežno lojalistički raspoloženih penzionera/. Neke druge razlike, pak, koje znače razlike u naglasku na ovom ili onom pretežno pozitivnom učinku višepartijskog sistema možemo odgonetati samo od slučaja do slučaja. Tako osjetne oscilacije u frekvenciji odgovora koji naglašava pluralizaciju /mogućnost da različiti interesi i stavovi dođu do izražaja/ možemo dovesti u vezu sa stepenom obrazovanja i kulture—ovaj modalitet pretežno „pozitivnog” odgovora očito je apstraktniji i manje shvatljiv, ali i „moderniji” nego druga dva, pa otuda značajne razlike između obrazovanih i manje obrazovanih, starijih i mlađih. Ovdje se, tako, može naslutiti jedno važno intergeneracijsko pomjeranje u razvoju političke kulture. Neke druge oscilacije u ovoj frekvenciji vjerovatno su povezane sa osobitom percepcijom pojedinih skupina. Tako je, prirodno, pomenuti modalitet odgovora znatno bliži nacionalnim skupinama koje su u manjini /Muslimanima, Albancima, Hrvatima/ nego onima kod kojih dominira jedno, da tako kažemo, većinsko osjećanje, kao što su Srbi.

Vrijedi zabilježiti još nešto, zanimljivo. Bez obzira na relativne razlike naš skup je poredao pretežno pozitivne učinke višepartijskog sistema u skladu sa onim što se o njemu može znati na osnovu naučnih studija. Zaista je ograničavanje vlasti /naravno, u odnosu na jednopartijski sistem/ najupečatljiviji njegov efekat, zaista za tim slijedi mogućnost da različiti interesi i stavovi dođu do izražaja, pa tek onda—kao najmanje nesporno — „izbor najsposobnijih na političke funkcije”. Treba primijetiti i ovo: frekvencija najslabije rangiranog upravo navedenog „pozitivnog” modaliteta još uvijek, u opštem izrazu, nadmašuje frekvenciju /"negativnog"/ modaliteta „opasnih podjela i razdora u društvu”. Moramo priznati da nas je to pomalo iznenadilo. Zato što se podjele u crnogorskom društvu, prije svega one vezane za crnogorsko državno pitanje, često smatraju dubokim pa i opasnim, što na svoj način /v.s. 28/, potvrđuju i naši ispitanici. Možda oni baš tako i ne misle /odgovarajuće pitanje, kako smo vidjeli, ne pomi-

nje opasne i duboke podjele, već razlike i netrpeljivost između pojedinih društvenih grupa/, ili te podjele ne pripisuju višepartijskom sistemu koji ih, uostalom, i ne proizvodi već izražava i preraduje. Bilo kako mu drago, vratimo se „nužnom zlu”.

Odnos prema višepartijskom sistemu nije isto što i odnos prema „postojećem sistemu vlasti”. Mada je višepartijski sistem vitalan i najupečatljiviji dio postojećeg sistema, posljednji je svakako širi i složeniji, pa su i odgovori ispitanika bili motivisani nekom širom percepcijom, nekim opštijim odnosom.

Što, tada, znači podatak da se njih samo 17,43% izjasnilo da je postojeći sistem vlasti najbolji za Crnu Goru? Kao ni u ranijim slučajevima, u nedostatku uporednih podataka ne možemo jednostavno kvalifikovati taj podatak kao „mnogo” ili „malo”. Ipak, čak i u prisustvu uporednih podataka, neka skrupulozna ocjena morala bi povesti računa, pored ostalog, i o tri povezana momenta. „Postojeći sistem vlasti” u bilo kom društvu ljudi procjenjuju s obzirom /pored tako očitih stvari kao što je ukorijenjenost toga „sistema vlasti”—stanovnici Crne Gore u postojećem žive tek jednu deceniju/ i na /1/ opšte društveno odnosno stanje, /2/ stanje onoga koji procjenjuje i /3/ moguće alternative.

Kada je riječ o prvom, jasno je da ljudi prosječno sude o političkom sistemu ne prema ljepoti njegove arhitekture ili skladu njegovih ustanova, i sve manje prema nekim tradicionalnim ideološkim mjerilima, već u skladu sa njegovim učincima u društvu: koliko slobode, koliko jednakosti /jednakih šansi/, koliki životni standard, koliko sigurnosti i spokoja, kakve perspektive za mladež i sl. osigurava, odnosno koliko tim vrijednostima doprinosi. Sasvim je svejedno što na niz okolnosti taj sistem ili aparat ne može uticati, ili može vrlo ograničeno, što to nije prost upravljački aparat, već sistem sa svojim zakonitostima i ograničenjima—zvali to ljudi ovako ili onako /država, vlast, vlada, „političari/, znali o tome malo ili mnogo, uvijek znaju tome da pripišu volju i odgovornost. Crna Gora ima izuzetno ograničen uticaj na okruženje, sticajem okolnosti prošla je bolje nego njeni neposredni susjedi u raspadu komunističke vladavine i SFRJ, ali preko toga njeni građani nemaju mnogo razloga za zadovoljstvo. Može se očekivati da će oni „postojećem sistemu vlasti” zamjerati za takvo stanje više nego što je taj sistem objektivno odgovoran za to.

Drugo ne treba posebno objašnjavati. Međutim, htjeli bismo da naglasimo dvije stvari, jednu načelnu i drugu konkretnu. Svačija procjena zavisi od njegovog ali i od opšteg stanja. Čovjek u materijalnoj oskudici, ili diskriminisan, imaće jednu percepciju i orijentaciju ako većina ne trpi oskudicu ili diskriminaciju, nego ako je to slučaj samo s manjinom. To vrijedi i za imućna čovjeka. Ako je većina siromašna biće prinuđen na težak napor legitimiranja svog bogatstva, odnosno biće na mucu zbog latentnog ili manifestnog pada sigurnosti, itd. Druga, konkretna stvar, su distance, ovdje izmjerene. Ostavimo li po strani ekstremne vrijednosti, ra-

sponi se kreću od 10 do 30 /procenti učešća odgovora „postojeće kao najbolje”/. Prva vrijednost je karakteristična za najniže, ali ne i marginalizovane, skupine, gornja za najpovlašćenije, ali ne i elitne. To znači da ne bismo mogli očekivati znatno više od 30% ovakvih glasova kad bi se i ostale skupine približile kvalitetu života najpovlašćenijih.

Treće treba objasniti. Odnos prema postojećem zavisi od postojanja i privlačnosti neke alternative. Ljudi koji žive ili su živjeli u starim, zatvorenim političkim sistemima uopšte i ne uspostavljaju odnos prihvatanja/neprihvatanja ili zadovoljstva/nezadovoljstva „postojećim sistemom vlasti”. Ono se javlja tek sa uvozom drugog političkog ili kulturnog obrasca. Tek s tom pretpostavkom može se reći da alternative uvijek postoje u glavama ljudi, a moderna demokratija dopušta da one budu izražene i van tih glava, u političkom životu. Pitanje je, međutim, koliko su one dohvatljive, koliko ih ta ista demokratija osujećuje i marginalizuje. Ovdje su bile formulisane dvije hipotetičke i dvije već viđene, dakle tradicionalne, istina, svaka na svoj način. Dvije posljednje dobile su uglavnom malo glasova. Dvije prve uglavnom mnogo. Jedna je gotovo stigla „postojeći sistem vlasti”, a druga ga je daleko nadmašila.

Prva je, u obliku modaliteta odgovora, formulisana kao „vlast vođe”. Svejedno što to *sve* može da znači, *uvijek* znači potrebu za snažnim autoritetom i zaštitom, za autoritativnim vođom i sudijom. Nećemo se upustiti u tumačenja koja mogu vući ka tradiciji—kao što su veze ovakve orijentacije sa tradicionalnim patrijarhalnim modelima i autoritarnošću, niti u ona koja bi je vezivala za slabosti aktuelnog političkog vođstva, za nedostatak perspektive, neku vrstu ciklične krize i sl. Prosto nemamo uslova za to i to, uostalom, i nije naš posao. Možemo prosto konstatovati da ovdje probija potreba za snažnim, bespogovornim političkim autoritetom, koja je vjerovatno ukorijenjena u tradiciji.

Druga je formulisana kao „vlada stručnjaka”. Naravno da nigdje ne postoji „vlada stručnjaka” *stricto sensu*, niti je jasno kako bi postojala. Međutim, još od Platonovih „filozofa—vladara” ona, u protivnosti prema svijetu realne politike, postulira ideal racionalne, nepristrasne, staložene i mudre vladavine. Dakle, u ovakvoj orijentaciji dolazi do izražaja potreba za objektivnim i neosporivim autoritetom, konkretno nauke i stručnosti, naspram legendarnih crta predstavničke demokratije kao što su prevrtljivost, nepouzdanost i lakomost njenih glavnih aktera /v. niže podatke koji se tiču slike političara/. Bez obzira na to što smo pomenuli Platona—ili upravo zato—ova je orijentacija svakako modernija ili naprednija od prethodne. Ona stavlja naglasak na jednu racionalnost, dok kod druge dolaze do izražaja više iracionalni momenti, potreba da neko drugi preuzme odgovornost, ili kod jedne dolazi do izražaja potreba da se vlast uljudi i oplemeni, dovede u vezu s nekim racionalnim načelom, a kod druge potreba da se učini jasnom i moćnom. Naravno, ako je prva možda modernija i naprednija druga je obično bliža stvarnosti.

Ovakvo izjašnjavanje našeg skupa možemo donekle tumačiti i kao pokazatelj nekih preferencija *unutar* postojećeg sistema. Drugim riječima, vjerovatno je da bi jače političko vodstvo, a pogotovu više nepristrasnosti i stručnosti u okviru postojećeg demokratskog sistema, bili podržani od onih koji su se ovako izjašnjavali o „najboljem političkom uređenju za Crnu Goru”. To pokazuje, uostalom, i znatno bolje kotiranje Predsjednika Crne Gore, pa i Predsjednika SRJ, u odnosu na druge dvije središnje ustanove političkog sistema Crne Gore odnosno SRJ. Međutim, ostaje nesumnjivo da je pretežni dio ovih glasova izraz distance u odnosu na novouvedene demokratske ustanove s pozicija jedne tradicionalne političke kulture odnosno jedne apolitične utopije. Pri tome je poučno to što su glasovi dati iskušanim oblicima koji se na neki način bliže jednom ili drugom /monarhija odnosno socijalizam/ ostali su relativno malobrojni. To se može dovesti u vezu s poznatom izrekom po kojoj moderna demokratija nije najbolje nego najmanje loše uređenje, odnosno da sve nevolje sa njom imaju smisao „nužnog zla” koje je ipak manje od pravog zla.

Varijacije koje smo registrovali i opisali, od obilježja pola pa do regionalne distribucije, uglavnom su značajne, uglavnom očekivane i uglavnom objašnjive. Neke su veće od očekivanih i njihovo objašnjenje nije jednostavno. To što se, na primjer, đaci—studenti gotovo dvostruko više od prosjeka izjašnjavaju za „vlast vođe”, a manje od prosjeka za „vlast stručnjaka”, ili to—komplementarno prethodnom—što su stariji privrženiji nego mlađi sistemu vlasti koji postoji deset godina. Naravno, ništa od toga nije ni neshvatljivo ni neobjašnjivo, samo zahtijeva pretpostavke koje ne možemo provjeriti, pa ih nećemo ovdje ni razvijati. S druge strane, nije daleko objašnjenje različitih distanci u odnosu na postojeći sistem skupina koje imaju različit društveni položaj, što je najjasnije kod obilježja mjesečnih prihoda. Što pojedine optiraju ovu ili onu idealnu alternativu možemo pripisati većem ili manjem uticaju ove ili one vrijednosne matrice, njenoj prevlasti u dotičnoj grupi.

Linija podjele /„rascjepa”/ prema prihodima nije tako duboka kao ona prema nacionalnom obilježju. Izdvojili su se, ponovo, oni koji se deklariraju kao Srbi. Njihova, uslovno rečeno, tradicionalistička orijentacija, navodi na pretpostavku, ranije već iznijetu, da se pod ovim imenom krije ne samo jedna specifična „partija” koja—u odgovorima na pitanje koje sadrži gornje alternative—iskazuje krajnju odbojnost prema „postojećem sistemu vlasti”, što se god pod tim podrazumijevalo, već i jedan važan pol okupljanja tradicionalistički orijentisanih društvenih elemenata, ili onih koji na taj način vide mogućnosti svoga ili društvenog probitka. Mislimo, naime, da se ovdje, jasnije nego u ranijim slučajevima, može naslutiti takva korelacija koju, na žalost, ne možemo staviti pod kontrolu. Pretpostavljamo, dakle, da ovdje „Srbin” nije samo nacionalno, ni samo političko obilježje već i kulturno odnosno političko—kulturno.

Na kraju: što smo mjerili, što smo dobili, i što smo dobili to što smo dobili? Vjerujemo da smo mjerili odnos prema višepartijskom sistemu i percepcije toga sistema. Kao rezultat, dobili smo uglavnom pozitivan odnos. Potom smo mjerili odnos prema postojećem sistemu vlasti na osobit način, u poređenju sa zamišljenim ili iskušanim alternativama. Rezultat koji smo dobili navodi nas na pretpostavku da je višepartijski sistem prihvaćen bez oduševljenja, kao jedna nova ali i nepromjenljiva stvarnost. Naime, ogromna većina smatra da je najbolje nešto drugo, a ne ono čiji je središnji dio višepartijski sistem. Iskušane alternative su, međutim, uglavnom odbačene. One najčešće pominjane su u magli. Dobili smo i ovo: više od utiska većinskog nezadovoljstva na ovaj ishod utiče velika distanca značajnih skupina od postojećeg sistema. Zašto smo dobili to što smo dobili vjerujemo da je, u mjeri naših mogućnosti, već rečeno.

IV VRIJEDNOSNE PRETPOSTAVKE DEMOKRATIZACIJE

1. U literaturi se navode pojedine pretpostavke modernog demokratskog društva na kojima počiva i podjela na civilno društvo i političku državu. U njihovom nedostatku dolazi do tzv. nepotpune, djelimične ili defektne modernizacije društva u tranziciji, sa neizbježnim deformacijama ovog procesa (tzv. modernizacija bez modernosti). Ovim istraživanjem željeli smo da utvrdimo koliko su one važne za građane Crne Gore i u kakvoj se vrijednosnoj hijerarhizaciji pojavljuju.

Tabela 25. – Vrijednosna hijerarhija pretpostavki za razvoj demokratskog društva

<i>Pretpostavka</i>	<i>Prosječna ocjena raspon od 1–5</i>	<i>(+) važne u %</i>	<i>(–) nevažne u %</i>	<i>(0) u %</i>
1. Osiguranje životnog standarda građana	4,53	90,3	1,8	5,7
2. Zagarantovana ljudska prava i slobode	4,46	87,2	1,6	7,7
3. Razvijena kultura i obrazovanje	4,40	87,1	1,7	7,5
4. Slobodno informisanje	4,28	82,9	3,6	9,3
5. Crkva odvojena od države	3,88	68,1	10,0	17,3
6. Nezavisni sindikat	3,64	60,8	12,2	21,9
7. Privatna preduzeća	3,40	58,6	19,2	17,6

Iz tabele 25 je jasno vidljivo da su prve četiri pretpostavke prihvaćene u visokom, a posljednje tri u osrednjem stepenu.

➤ *Osiguranje životnog standarda* kao pretpostavka za razvoj demokratskog društva najčešće je prihvaćena vrijednost među ispitanicima,

u odnosu na sve ostale koje su bile ponuđene. Ovo je sasvim logično ako se zna da tranziciona društva zakonito upadaju u transformacionu krizu i da je pažnja građana fokusirana na životni standard kao neku vrstu sintetičke ocjene uspješnosti razvoja društva.

U pogledu prihvaćenosti ove tvrdnje među polovima gotovo da i ne postoji razlika što, međutim, nije slučaj sa starosnim grupama. Najizrazitije je prihvataju sredovječni (pedesetogodišnjaci 4,70, tridesetogodišnjaci 4,65, četrdesetogodišnjaci 4,51), pa mlađi od 30 godina (4,48) i na kraju stariji od 60 godina (4,39). Najizrazitije, dakle, pri kraju radne karijere a onda u njenom usponu, kada je važnost prihoda i standarda za porodicu najočiglednija.

Težnja ka osiguranju životnog standarda nešto je izraženija kod obrazovanijih, što je sasvim razumljivo: visoka stručna sprema 4,60, srednja stručna sprema 4,56, viša sprema 4,50, bez osnovnog obrazovanja 4,45 i osnovno obrazovanje 4,34.

Iako razlike u pogledu zanimanja ne izgledaju naročito velike jer je ovaj stav kod svih kategorija prihvaćen u visokom stepenu, redosljed ili rang prihvaćenosti je veoma zanimljiv i u tijesnoj je vezi sa socio-profesionalnim aspiracijama. Iznad prosjeka ga prihvataju zaposleni u državnim institucijama (4,69), vojna lica (4,67), privatni preduzetnici (4,63), vojni penzioneri i nezaposleni (4,57), civilni penzioneri i zaposleni u privatnom sektoru (4,56), na nivou prosjeka su domaćice (4,53) a, što iznenađuje ispod prosjeka zaposleni u preduzećima u transformaciji (4,45) i učenici i studenti (4,32). Čak 11,1% učenika-studenata ne prihvata stav da je osiguranje životnog standarda važna pretpostavka za razvoj demokratskog društva. Ovo, vjerovatno, stoga što u preduzećima u transformaciji i među srednjoškolcima ima natprosječno više ispitanika sa osnovnom školom. Ako se ovim kategorijama pridodaju i domaćice, koje su na nivou prosjeka, onda se vidi da je riječ i o izdržavanim licima. Ili, može biti, najmlađi ispitanici još u toku školovanja, najavljuju postmodernu doba u kome nematerijalne vrijednosti odnose prevagu nad materijalnim?

I kad je riječ o prihodima, u osnovi postoji očekivana korelacija: sa porastom prihoda povećava se stepen prihvaćenosti ovog stava—od svega 4,28 od onih čiji je prihod do 100 DM pa do onih sa prihodom od 1300 do 1500 DM sa 4,86 (svih 100% ispitanika ove posljednje kategorije prihvatilo je ovu tvrdnju). Nešto izrazitija modifikacija postoji na vrhu ljestvice prihoda: 10,5% ispitanika sa prihodom od 1000 do 1300 DM nije odgovorilo na ovo pitanje (a čak 19% onih koji su izjavili da ne znaju svoje prihode ima neodlučan stav) dok 12,6% ispitanika sa najvišim prihodima (preko 1500 DM) ne prihvata ovaj stav, što je ili postmodernu ili cinično.

U pogledu nacionalnosti može se reći da su nešto iznad prosjeka Hrvati (4,71), nešto ispod prosjeka Muslimani (4,61), Srbi (4,60) i Crnogor-

ci (4,55) a značajnije ispod prosjeka „ostali” (4,13) i Albanci (4,03). Međutim, kod Albanaca je najviše ispitanika sa neodlučnim stavom (12,1%) kao i onih bez odgovora na ovo pitanje (6,1%) a nema ni jednog ispitanika koji se nije složio sa ovim stavom, dok je u grupi „ostali”, uz 8,7% neodlučnih i 4,4% bez odgovora, bilo i 8,8% onih koji nijesu prihvatili stav, što je značajno češće nego kod drugih.

Kada je o regijama riječ, nešto iznad prosjeka je Centar (4,63), nešto ispod Jug (4,46) a značajnije ispod Sjever (4,15). U ovom posljednjem slučaju natprosječno je više neodlučnih ali i manje onih koji prihvataju stav, dok u pogledu neprihvatanja stava nema razlika među regijama. Ovdje, svakako, dolaze do izražaja izrazitije urbane karakteristike centralne regije.

➤ *Zagarantovana ljudska prava i slobode*, kao politička i pravna pretpostavka demokratskog društva, takođe je prihvaćena u vrlo visokom stepenu, iako je ponuđena u upitniku tek kao sedmi, posljednji modalitet.

Ovu pretpostavku prihvataju nešto češće muškarci, dok je među ženama nešto više neodlučnih (10,5%). I u pogledu starosti nema značajnijih razlika, jer su sve starosne grupe iznad prosjeka osim najstarije (preko 60 god.) koja je znatno ispod prosjeka (3,90). I u ovom slučaju riječ je o neodlučnim (čak 16,3%).

U pogledu obrazovanja postoji vrlo pravilna pravolinijska korelacija – češće se prihvata na višim nego na nižim obrazovnim stupnjevima – od 4,67 VSS do 4,12 kod osnovnog i 3,91 bez osnovnog obrazovanja.

Kod osnovnog obrazovanja riječ je, prije svega, o neodlučnima (28,1%), dok kod onih koji nemaju ni osnovno obrazovanje uz 18,2% neodlučnih ima i 9,1% onih koji odbacuju stav.

Među zanimanjima najčešće ga prihvataju vojna lica (5,00 a to znači svih 100% ispitanika u ekstremno pozitivnom modalitetu), privatni preduzetnici (4,85) i zaposleni u državnim institucijama (4,72) a najmanje domaćice (4,12) i civilni penzioneri (4,30) dok su ostali oko prosjeka. Ali i ovdje nije riječ o negiranju stava, nego o neodlučnosti – 19,1% kod domaćica, 14,3% kod vojnih i 12,7% kod civilnih penzionera i iznenađujućih 11,1% kod učenika – studenata.

Slično obrazovanju i kod prihoda postoji vrlo izrazita pravolinijska korelacija – od 3,21 kod onih do 100 DM, pa do 4,88 kod onih sa preko 1500 DM, ili od 51,7% onih koji ga prihvataju u ekstremno pozitivnom obliku kod prvih, do čak 93,8% kod drugih.

Sa prosječnom ocjenom 4,86 Muslimani i Hrvati su znatnije iznad prosjeka, oko prosjeka su grupe ostalih nacionalnosti sa 4,48 i Crnogorci i Srbi sa po 4,42, a značajno ispod prosjeka Albanci, sa 4,21. Međutim, i u ovom slučaju, niko od Albanaca nije odbacio ovu pretpostavku, već se

radi o 12,1% neodlučnih, 6,1% bez odgovora i nešto umjerenije izraženim pozitivnim stavom. Nešto izraženiji neodlučan stav postoji i kod Srba—11%.

Nešto iznad prosjeka je, u pogledu prihvatanja pomenute pretpostavke, centralna regija (4,54) a nešto ispod prosjeka južna (4,40) i sjeverna regija (4,38), sa nešto izraženijim postotkom neodlučnih (12,4%) u posljednjem slučaju.

➤ *Razvijena kultura i obrazovanje* je, po mnogim autorima, nezaobilazan uslov modernizacije a naročito demokratizacije društva. Kao što se iz tabele 1. vidi, ova pretpostavka je tek za nijansu rjeđe prihvatana od pretpostavke o zagaranтовanim ljudskim pravima i slobodama, pri čemu ne treba izgubiti iz vida pomenuto precjenjivanje uzorka u korist obrazovanih, što je ovdje svakako moralo doći do izražaja.

Po polu i starosti postoje male razlike, pri čemu je zanimljivo da je žene (4,44) nešto više prihvataju nego muškarci (4,35). Kod starosnih grupa izraženije odstupa od prosjeka samo najstarija (preko 60 godina) sa 4,21, sa natprosječnim brojem neodlučnih (17,1%) i sa izrazito malim prihvatanjem ekstremno pozitivnog stava—samo 48,8%.

Kao što se i moglo očekivati, obrazovaniji značajno češće prihvataju ovaj stav—VSS i VS po 4,54, SSS 4,41, osnovno obrazovanje 3,99, bez osnovnog obrazovanja 4,00. Razlike se još plastičnije vide kad se uporedi prihvatanje ekstremno pozitivnog stava—VS 78,2%, VSS 72,2%, pa SSS 67,4% a OO i BO samo po 37,5% i 36,4%. I opet kod najmanje obrazovanih nije riječ o negativnom nego o neodlučnom stavu (VOO 36,4%, OO 26,6%), uz već pomenuto blaže prihvatanje pozitivnog stava.

U pogledu socio—profesionalnog statusa jasno se izdvajaju tri grupacije: iznad prosjeka su, uz zaposlene u društvenim institucijama (4,63) i vojna lica ovoga puta i đaci—studenti (po 4,50) i nezaposleni (4,48) blizu prosjeka (4,40) su zaposleni u preduzećima u transformaciji (4,37), privatni preduzetnici (4,35) i zaposleni u privatnom sektoru (4,34), dok su nešto više ispod prosjeka vojni i civilni penzioneri (4,29 i 4,28) i domaćice (4,17). Ovakav raspored je vrlo logičan ali bi svakako bilo bolje da se u grupacijama oko privatnog sektora (zbog inovacija!) pridaje veći značaj kulturi i obrazovanju.

I u pogledu prihoda se jasno izdvajaju tri grupacije. Ispod prosjeka su oni sa prihodima do 400 DM—kod ispitanika do 100 DM samo 3,86, kod kojih, osim blaže izraženog stava postoji i primjetno izražen stav—13,8%. Ispitanici sa prihodom od 400—1000 DM su tek nešto iznad prosjeka (4,50—4,58), dok je grupacija iznad 1000 DM izrazito heterogena. Naime, dok su oni sa prihodima između 1300—1500 DM u 100% slučajeva prihvatili ekstremno pozitivan stav, grupe sa prihodom preko 1500 DM (4,32) i između 1000—1300 DM (4,16) su čak značajno ispod prosje-

ka. U ovoj posljednjoj grupi uz 10,5% ispitanika bez odgovora ima i 5,3% onih sa ekstremno negativnim stavom. Vjerovatno je riječ o onima koji su mnogo više okrenuti biznisu nego kulturi i obrazovanju.

Značajnije iznad prosjeka su Hrvati – 4,71 (svi ispitanici ove nacionalnosti su iskazali pozitivan stav, nešto ispod prosjeka su Muslimani (4,45), Crnogorci i Srbi (po 4,41) pa i grupa ostalih nacionalnosti (4,37), dok su Albanci (4,12) izrazitije ispod prosjeka i to bez negativnog stava ali sa umjerenijim prihvatanjem pozitivnog stava i natprosječnim brojem ispitanika sa neodlučnim stavom (12,1%) i modalitetom bez odgovora (1,6%).

Nešto iznad prosjeka je centralna regija (4,47), nešto ispod prosjeka južna (4,39), a znatnije ispod sjeverna regija (4,26), zbog umjerenije pozitivnog i izraženije neodlučnog stava. Dakle, kod ovog modaliteta (razvijena kultura i obrazovanje) i prethodnog (zagarantovana ljudska prava i slobode) postoji upadljiva sličnost u redoslijedu ispitanika prema obilježjima nacionalna i regionalna pripadnost.

➤ *Slobodno informisanje* je posljednja, četvrta po redu od ukupno sedam pretpostavki za razvoj modernog demokratskog društva, koju su ispitanici prihvatili u visokom stepenu (4,28), što i nije bilo teško pretpostaviti. Naime, u modernom društvu nema demokratske političke javnosti bez slobodnog informisanja.

Prema polu razlika je zanemarljivo mala u korist muškaraca (4,30:4,26) ali je prema starosti izražena i to u krivolinijskoj korelaciji. Najrazličitije je stav prihvaćen kod tridesetogodišnjaka (4,53), pa kod pedesetogodišnjaka (4,31), a oni su nešto manje zastupljeni u uzorku. Da ih je bilo nešto više ovaj bi modalitet bio češće prihvaćen. Onda slijede najmlađi (18–30 g. sa 4,23) pa u gotovo pojedinačnoj i najnižoj mjeri oni preko šezdeset godina (4,13) i četrdesetogodišnjaci (4,12).

Obrazovaniji češće prihvataju ovaj stav mada ne u mjeri u kojoj bi se to moglo očekivati – VSS 4,54, oko prosjeka VS – 4,40, ispod prosjeka SSS – 4,27, tek nešto manje oni bez osnovnog obrazovanja – 4,19 i sa osnovnim obrazovanjem 3,98. U posljednjoj grupi, opet zahvaljujući neodlučnom stavu (čak 32,8%), a ne njegovom odbacivanju.

I ovdje se, kao kod kulture i obrazovanja, kao pretpostavke demokratskog društva, jasno izdvajaju pomenute grupacije, ali nešto drugačije raspoređene. Slobodno informisanje najviše prihvataju zaposleni u društvenim institucijama (4,61), pa vojna lica i nezaposleni (po 4,50) ali ova puta ne i đaci – studenti (4,23), isto toliko i zaposleni u preduzećima u transformaciji, što je rjeđe nego kod vojnih penzionera (4,29). Posljednju grupaciju čine zaposleni u privatnom sektoru (4,16%), privatni preduzetnici (4,13), civilni penzioneri (4,15) i domaćice (4,10). Kod đaka – studenata (9,3%) i zaposlenih u preduzećima u transformaciji (8,6%) čak po-

stoji i primjetan negativan stav. Kod grupacije oko privatnog sektora vjerovatno je ponovo riječ o zaokupljenosti poslom a ne politikom, što se, bar dijelom, odnosi i na đake–studente. Iz komunikoloških istraživanja nam je poznato da je kod mladih više izražena zabavna nego informativna funkcija u praćenju masovnih medija.

U odnosu na prihode, značaj slobodnog informisanja je najizraženiji na sredini ljestvice (od 200 do 1000 DM), sa maksimumom kod prihoda od 600 do 800 DM—čak 4,63, pa kod imućnijih i onda kod najsiromašnijih. Kod kategorije od 1300 do 1500 DM čak je primjetno izražen umjerno negativan stav (14,3%) a kod jedne kategorije ispod (1000 do 1300 DM) ima čak 15,8% ispitanika bez odgovora, uz 5,3% neodlučnih. Kod najsiromašnijih (do 100 DM) manje od polovine ispitanika (48,3%) prihvata ovaj stav u ekstremno pozitivnom obliku, uz prilično neodlučnih (17,3%) pa i onih sa negativnim stavom (7%).

I distribucija frekvencija kod nacionalnosti u pogledu slobodnog informisanja je slična kao i kod kulture i obrazovanja. Ovaj modalitet je najizraženiji kod Hrvata (4,71), pa kod Muslimana (4,50), Crnogoraca (4,34) i Srba (4,26), kod grupe ostale nacionalnosti (4,22) i Albanaca (svega 3,67). Kod Albanaca se mnogo manje prihvata ekstremno pozitivni stav (39,4%) uz mnogo onih bez odgovora (15,2%) i neodlučnih (12,1%) ali bez ijednog ispitanika sa negativnim stavom. Značajnija je neodlučnost izražena i kod Srba (13,1%) a negativan stav je kod grupe ostalih nacionalnosti (8,7%).

Centralna regija je i ovdje nešto iznad prosjeka (4,34) ali oko prosjeka je ovoga puta sjeverna regija (4,24), a ispod prosjeka južna regija (4,15) ali razlike nijesu velike ni strukturalno značajne za komentarisanje.

Pretpostavke civilnog društva. – Da bi se bolje razumio smisao pretpostavki za razvoj demokratskog društva, koje su ovdje formulisane i ponuđene kao modaliteti odgovora (vidjeti tabelu 25) ali i način na koji su ih ispitanici vjerovatno protumačili, ističemo da se uobličilo mišljenje da se demokratija može shvatiti u užem i širem smislu. U užem shvatanju, demokratija je vladavina naroda i ovaj pojam treba ograničiti na političku sferu, a po širem shvatanju, ona je način društvenog življenja i odnosi se na cijelu sferu društvenih odnosa. Dakle, jedni naglašavaju političku, drugi društvenu stranu demokratije koje su u tijesnoj međuzavisnosti¹.

Sve se više uviđa da razvoj demokratskog društva podrazumijeva ne samo reformu državne vlasti već i restrukturiranje civilnog društva². Da bi demokratski izabrana vlast uspješno funkcionisala neophodno je postojanje autonomnog civilnog društva koje je jasno razgraničeno i nezavisno

¹ Enciklopedija političke kulture (ured. M. Matić), Beograd, 1993, s. 199.

² Isto, s. 227–228.

od političke države ali i s njom tijesno povezano. U suprotnom, modernizacija ostaje djelimična, nepotpuna, defektna („modernizacija bez modernosti”), a to izaziva patologiju izvedenih promjena i deformacije društvenog razvitka.

Iz tabele 25 se jasno vidi da su ponuđene pretpostavke za razvoj demokratskog društva prihvaćene u različitom stepenu. Za prve četiri pretpostavke se može reći da su prihvaćene u visokom stepenu (prosječna ocjena preko 4 ili preko 80% ispitanika koji su ih prihvatili), dok su posljednje tri prihvaćene u osrednjoj mjeri (prosječna ocjena ispod 4 ili oko 60% ispitanika). Važno je istaći da redosljed ponuđenih pretpostavki nije uticao na rang njihove prihvaćenosti. Modalitet „privatna preduzeća” je u upitniku bio na 2. a u rangu prihvaćenosti na posljednjem, 7. mjestu, „nezavisni sindikati” na 3. a po rangu je na pretposljednem, 6. mjestu i „crkva odvojena od države” na 6, a po rangu je na 5. mjestu.

Stoga možemo zaključiti da su po mnjenju nekih ispitanika, ove tri pretpostavke demokratskog razvoja društva, u hijerarhizaciji vrednovanja manje važne jer su prihvaćene u osrednjem a prve četiri u visokom stepenu.

➤ *Odvajanje crkve od države* je tekovina građanskih a ne, kako se ponekad misli, tek ateističkih, socijalističkih revolucija što, naravno, ne znači da one tome nijesu na svojevrsan način doprinijele. S druge strane, u novije vrijeme i, naročito, u postkomunističkim društvima intenzivira se proces desekularizacije ili religijske obnove. Stoga će biti zanimljivo da pogledamo kako građani Crne Gore gledaju na ovu pretpostavku.

Da je odvajanje crkve od države veoma ili prilično važna pretpostavka za razvoj demokratskog društva prihvata više od 2/3 ispitanika, svaki deseti ispitanik misli da je ona potpuno ili prilično nevažna, a skoro svaki šesti (17,3%) je neodlučan. Dominira odgovor da je to veoma važna pretpostavka jer ga prihvata tačno polovina ispitanika (50,1%).

Muškarci češće prihvataju ovaj stav nego žene (mjereno prosječnom ocjenom 3,94:3,81 a po oba modaliteta prihvatanja 70,2%:62,6%) dok je među ženama više neodlučnih (23,3%:11,8%) i tek za nijansu više onih koje ne prihvataju stav (10,2%:9,9%).

Mlađe i starije generacije ovaj stav prihvataju tek nešto malo ispod prosjeka (3,88), dok su iznad prosjeka četrdesetogodišnjaci (3,90) i, pogotovu, pedesetogodišnjaci (4,12) čime prelaze granicu koju smo predložili da označava visoko prihvatanje. Izgleda da je na ove dvije sredovječne generacije ili desetogodišta snažnije uticao prvi poslijeratni period ateizacije.

Kao i kod mnogih drugih stavova, obrazovanje je obilježje ispitanika koje najviše utiče na njihovo opredjeljenje. U oba modaliteta prihvatanja, ovaj stav je izražen kod samo 36,4% ispitanika bez formalnog obra-

zovanja, a kod onih sa visokom školskom spremom čak kod 83,3% (prosječna ocjena 4,28), što je već visok stepen prihvatanja. Veza je naročito jasno vidljiva i izrazito pravolinijska kod ekstremnog prihvatanja (modalitet veoma važna) u odnosu na stepen obrazovanja jer ga do nivoa osnovnog obrazovanja prihvata nešto više od trećine ispitanika, na nivou srednjeg i višeg obrazovanja oko polovine, a na nivou visokog obrazovanja čak 70,8% ispitanika. Obrnuta pravolinijska korelacija postoji kod neodlučnih—samo 2,8% kod VSS, do preko polovine (54,6%) ispitanika bez osnovnog obrazovanja. Takva obrnuta pravolinijska korelacija postoji i kod potpunog odbacivanja stava ali na niskom nivou, sa malim razlikama i sa odstupanjem kod osnovnog obrazovanja (samo 3,1%, što je najniža vrijednost), dok kod umjerenog prihvatanja i umjerenog odbacivanja postoje mnoge razlike i nepravolinijske veze.

I u odnosu na zanimanje su vrlo uočljive razlike. Znatnije iznad prosjeka, a to ovdje znači u visokom stepenu, ovaj stav prihvataju vojni penzioneri (prosječna ocjena 4,14), nezaposleni (4,11), zaposleni u društvenim institucijama (4,05) i preduzećima u transformaciji (4,02), još uvijek iznad prosjeka civilni penzioneri (3,96) i privatni preduzetnici (3,93), dok su značajno ispod prosjeka đaci i studenti (3,70), domaćice (3,62), zaposleni u privatnom sektoru (3,55) i vojna lica (3,50). Ovdje treba konkretno prokomentarisati ona upozorenja na koja smo skrenuli pažnju u metodološkim napomenama. Na vrhu prihvaćenosti su vojni penzioneri jer od ukupno 7 ispitanika ni jedan nije bio bez odgovora niti je ekstremno odbacio stav što je u velikoj mjeri uticalo na visoku prosječnu ocjenu. S druge strane, na dnu ljestvice su vojna lica, jer su dva od ukupno šest ispitanika odbacili stav (po jedan u ekstremnom i umjerenom obliku), a to čini daleko najveći postotak odbacivanja—čak 33,4%, što je preko tri puta više od prosjeka. Očigledno, kada je mali broj ispitanika, slučajne ili situacione okolnosti imaju veliki uticaj, a one se u istraživanju ovakvog, anketnog tipa ne mogu kontrolisati. Međutim, upravo kod vojnih penzionera i vojnih lica, ali i na svim nivoima prihvaćenosti, kao da postoji neka vrlo složena, višeslojna pravilnost da izdržavane osobe češće prihvataju ovaj stav nego one koje su ekonomski aktivne (nezaposleni više nego bilo koja vrsta zaposlenih, civilni penzioneri više nego privatni preduzetnici, đaci i studenti i domaćice više nego zaposleni u privatnom sektoru i vojna lica). Ovo je tim čudnije ako se pođe od pretpostavke da među izdržavanima treba očekivati srazmjerno manje obrazovanijih nego među aktivnima. Nezaposleni, za koje se zna da među njima ima srazmjerno mnogo obrazovanih, kao da upozoravaju da se i među drugim ekonomski neaktivnim licima nalaze obrazovaniji u odnosu na neka aktivna lica iz pojedinih sektora vlasništva i ekonomske djelatnosti. Da li tu djeluje ovaj ili neki drugi, složeni determinizam nijesmo u stanju da valjano analiziramo.

I korelacija prema prihodima domaćinstva je zanimljiva jer ima oblik zvonaste krive. Naime, stav se najizrazitije prihvata na sredini ljestvi-

ce—između 400 i 1000 DM prosječna ocjena je preko 4 što bi značilo da su ga srednji slojevi prihvatili u visokom stepenu. Najizrazitije je prihvaćen u intervalu od 600—800 DM (čak 4,26) što bi moglo da znači da se u ovoj kategoriji prihoda nalazi najviše onih sa visokom školskom spremom (prosječna ocjena 4,28). S druge strane, stav je daleko najmanje prihvaćen kod prihoda od preko 1500 DM (samo 3,25) jer ga u ekstremno pozitivnom obliku prihvata samo 37,5% ispitanika (približno isto je toliko i onih koji „ne znaju” svoje prihode, 37,9%, a koje nijesmo posebno analizirali), a baš isto toliko je i ispitanika koji ga ekstremno odbacuju (37,5%), što znači da smatraju da je odvajanje crkve od države potpuno nevažno za razvoj demokratskog društva). To bi značilo da je proces sekularizacije ili ateizacije izraženiji kod srednjih slojeva, dok je desekularizacija ili religijska obnova izraženija kod imućnijih i siromašnijih, što nije bez značaja za razumijevanje političke kulture i političke socijalizacije.

U vrlo visokom stepenu stav o odvojenosti crkve od države prihvataju Hrvati (srednja ocjena 4,58 jer je stav prihvatilo svih 100% ispitanika ove nacionalnosti i to 57,1% u ekstremnom i 42,9% u umjerenom obliku), još uvijek znatnije iznad prosjeka i u vrlo visokom stepenu Muslimani (3,84), nešto iznad prosjeka su Crnogorci (3,92) i nešto ispod Srbi (3,84) a znatno ispod prosjeka Albanci (3,67) i ostale nacionalnosti (3,22). Iz ovih podataka bi se moglo zaključiti da tip konfesionalnosti i religijske kulture ne djeluje jednoznačno na prihvatanje ove tvrdnje ali i da nije bez uticaja (sličan nivo prihvaćenosti kod pravoslavnih—Crnogorci i Srbi).

Mjeren prosječnom ocjenom, stepen prihvaćenosti po regionima je sljedeći—nešto iznad prosjeka Jug (3,95), tačno na nivou prosjeka Sjever (3,88), i nešto ispod prosjeka Centar (3,85). Dakle, razlike nijesu značajne pa ih nećemo ni komentarisati.

➤ *Nezavisni sindikati* imaju veoma važnu ulogu u autonomnoj civilnoj sferi ali se oni u crnogorskom društvu, bar sudeći po odgovorima naših ispitanika, još nijesu dovoljno afirmisali. Stav o njihovom značaju za razvoj demokratskog društva prihvata tek 3/5 ispitanika (60,8%), svaki osmi ispitanik (12,2%) odbacuje ovaj stav, a čak svaki peti (21,8%) je neodlučan.

I ovaj stav je među muškarcima nešto prihvaćeniji nego među ženama (prosječna ocjena 3,68:3,62), u oba pozitivnija oblika češće ga prihvataju muškarci nego žene (64,9%:56,4%), dok je kod neodlučnih obrnuto (žena je 27,8% a muškaraca 16,4%). Ovakva polarizacija se mogla pretpostaviti, ali je ona mnogo blaža nego što bi se teorijski očekivalo jer su muškarci u prosjeku obrazovaniji, ekonomski aktivniji i politički angažovaniji. Pošto ovo nije slučaj moglo bi se i na ovaj, posredan način zaključiti da nezavisni sindikati još nijesu dovoljno djelatni i afirmisani akteri civilnog društva.

I utvrđene generacijske razlike su teorijski očekivane ali nijesu izraženije nego polne, što bi se moglo pretpostaviti. Najpozitivniji stav prema nezavisnim sindikatima kao važnim akterima demokratskog društva imaju tridesetogodišnjaci (67,9%) i četrdesetogodišnjaci (66,2%), a to znači sredovječne generacije koje su u punom radnom zamahu, pa onda starije generacije (oko 60%), koje iza sebe već imaju izvjesno „sindikalno iskustvo”, a na kraju najmlađa generacija (18–30 g.)—samo 53,6% koja još uvijek nema dovoljno tog iskustva.

Tabela 26. – Važnost nezavisnih sindikata za razvoj demokratskog društva

<i>Obrazovanje</i>	<i>prosječna ocjena</i>	<i>nevažni u %</i>	<i>neodlučni u %</i>	<i>važni u %</i>
Bez osn. obrazovanja	3,30	9,1	63,6	28,1
Osnovno obrazovanje	3,42	11,0	43,8	43,7
SSS	3,66	12,2	20,8	61,9
VS	3,67	14,1	14,1	65,4
VSS	3,82	11,2	11,1	69,5

Pogled na tabele 26 pokazuje da je korelacija sa nivoom obrazovanja kod prosječne ocjene i prihvaćenosti stava izrazito pozitivna i pravolinijska, kod neodlučnih je negativna ili obrnuta, takođe pravolinijska i još izrazitija, dok kod odbacivanja stava razlike gotovo da i ne postoje. Vidi se, zapravo, da stepen odbacivanja ni kod jedne obrazovne skupine nije veliki ali da je kod manje obrazovanih izraženije neodlučan nego pozitivan stav – kod najmanje obrazovanih za preko dva puta, kod osnovnog obrazovanja je poravnat, kod SSS je pozitivan stav izraženiji od neodlučnog za tri puta, kod VS za preko 4,5 puta, a kod VSS za više nego šest puta.

Kada je o socio–profesionalnom statusu riječ, najpozitivniji stav prema značaju nezavisnih sindikata imaju zaposleni u preduzećima u transformaciji (68,9%), zaposleni u državnim institucijama (68,4%) i nezaposleni (63,3%) što ukazuje na njihovo stvarno i potencijalno polje djelovanja. Iznenađuje, međutim, da zaposleni u privatnom sektoru iskazuju pozitivan stav samo u 58,1% slučajeva, što je slabije izraženo nego kod privatnih preduzetnika (62,5%), pa čak i civilnih penzionera (62,0%), a tek za nijansu izraženije nego kod vojnih penzionera (57,2%) i domaćica (54,8%). To ukazuje da se sindikalne borbe još nijesu afirmisale u privatnom sektoru i da, u ovom pogledu, politička kultura još nije dovoljno razvijena. To se još više odnosi na đake i studente koji u još manjoj mjeri prihvataju ovaj stav (40,7%) i vojna lica (samo 33,3%, 73,5% neodlučnih), što je povezano sa prirodom ovog poziva. Štoviše, u ove dvije posljednje kategorije ima po 16,7% onih koji odbacuju stav, što je iznad prosjeka. Još više je odbijajući stav izražen kod privatnih preduzetnika

(22,5%) što pokazuje da jedan njihov dio ima latentno izraženo nepovjerenje prema uspostavljanju partnerskih odnosa između nezavisnih sindikata, poslodavaca i države kao pregovarača u slučaju radnih sporova i drugih oblasti sindikalne borbe.

Što se porodičnih prihoda tiče, najpozitivniji stav prema nezavisnim sindikatima kao potencijalnim akterima demokratskog društva bilježimo na sredini ljestvice (između 400 i 1300 DM, sa 60–70% ispitanika sa pozitivnim stavom), dok su niže i više kategorije na vrlo sličnom i nešto nižem nivou (55–57%). Negativan stav je najmanje izražen kod najsiromašnijih (do 100 DM, samo 10,3%) a najizraženiji kod imućnijih (od 1300–1500 DM, čak 28,6%) što posredno, upućuje na povezanost ove kategorije sa privatnim preduzetnicima (22,5%).

Hrvati (prosječna ocjena 4,29) i Muslimani (4,00) prihvataju ovaj stav u visokom stepenu, Srbi (3,62) i Crnogorci (3,61) su tek nešto ispod prosjeka (3,64), dok su znatno ispod prosjeka grupa Ostali (3,39) i Albanci (3,37). Međutim, ni kod njih nije izražen negativan nego neodlučan i apstinentan stav: kod Albanaca je samo 3,0% ispitanika sa negativnim stavom, 18,2% sa neodlučnim a 15,2% ispitanika nije odgovorilo. Odgovarajuće brojke za grupu Ostali su: 8,7%, čak 34,8% i 8,7%.

Regionalno gledano, prema zbirnom indeksu izraženom u prosječnoj ocjeni, najpozitivnije se na ulogu sindikata gleda na Sjeveru (3,73), Jug je gotovo na nivou prosjeka (3,65), a Centar ispod njega (3,58).

Potkrijepićemo naše anketiranje o značaju nezavisnih sindikata kao potencijalnih aktera za razvoj demokratskog društva ukazivanjem na nekoliko argumenata iz relevantne literature³. U modernom društvu se klasični radnički pokret transformiše u sindikalni pokret kao svojevrsni novi društveni pokret. Ovakav pokret nije više pod tutorstvom političkih partija i ne predstavlja njihovu transmisiju ali u sindikalnim borbama može i sa njima saradivati, vršeći pritisak na odluke parlamenta i vlade. U takvim sindikatima jača samosvijest o vlastitoj snazi kao političkog (ali ne i stranačkog) aktera. Čak je i saradnja sa sindikalnim centralama fleksibilnija i autonomnija nego ranije. Glavne sindikalne akcije više nijesu usmjerene na borbu za veće najamnine i goli opstanak nego na partnersko pregovaranje sa kapitalom i vladom o uvođenju novih tehnologija, kreiranju ekonomske politike, programiranju strategije ekonomskog razvoja, trajnijem rješavanju problema strukturne nezaposlenosti, zaštite čovjekove okoline itd.

➤ *Privatna preduzeća* su glavni akteri tržišne privrede. Među ekonomistima postoji gotovo opšta saglasnost da je privatna svojina daleko racionalnija (efikasnija, uspješnija) nego kolektivna (državna, društve-

³ A. Touraine, *Le Mouvement ouvrier*, Paris, 1984; Sindikat i društvo u tranziciji (urednik Č. Pavlović), Beograd, 1995.

na) svojina i zato preporučuju neizostavnu, radikalnu privatizaciju. Između političke demokratije, u kojoj građani biraju vlast na slobodnim izborima, i tržišne privrede, u kojoj se potrošači opredjeljuju za najpovoljnije cijene proizvoda i usluga, postoji strukturalna korespondencija. Riječ je o konkurenciji koja motiviše aktere na inicijativu i odgovornost za donijete odluke i njihovoj provjeri na slobodnim izborima i tržištu, na kojima jedni uspijevaju a drugi propadaju. Politička demokratija podrazumijeva tržišnu privredu kao autonomnu sferu i obje su, kao komplementarne, neizostavne u modernom društvu.

Međutim, moguće je i jedno drugačije rezonovanje. Sa stanovišta tzv. participativne demokratije, ona nije ništa drugo nego učešće građana u donošenju društveno važnih odluka. Njoj strukturalno korespondira ekonomska demokratija koja se sastoji u učešću proizvođača u donošenju privrednih odluka. Po jednom gledištu ekonomska demokratija se utemeljuje tek na društvenoj ili državnoj svojini, a po drugima ona podrazumijeva partnersko odlučivanje rada (sindikata), kapitala i države.

Stoga će biti zanimljivo da vidimo kako se građani Crne Gore opredjeljuju u odnosu na ove modele razmišljanja koji su od značaja za razvoj demokratskog društva.

Da su privatna preduzeća važna pretpostavka za razvoj demokratskog društva misli nešto manje od 3/5 ispitanika (58,6%), svaki peti (19,3%) misli da su nevažna, a skoro svaki šesti (17,6%) se koleba. Naravno, to je još uvijek pristojna većina ali je ovaj stav najniži u rangu osrednje prihvaćenih i najrjeđe prihvatani među sedam ponuđenih pretpostavki.

Prema polu razlike su male—muškarci tek nešto više prihvataju ovaj stav (prosječna ocjena 3,44:3,38) i to prije svega jer među ženama ima više neodlučnih (22,1%:13,4%, a to su, kao što ćemo vidjeti, pretežno domaćice) i onih koji umjerenije prihvataju pretpostavku („prilično važna” 37,6%:33,7%).

Među starosnim grupama, natprosječno ovaj stav prihvataju tridesetogodišnjaci (pros. ocjena 3,64 ili 70,0%) i četrdesetogodišnjaci (3,41 ili 60,9%), dok su ostale grupe tek nešto ispod prosjeka. Među tridesetogodišnjacima je najmanje onih koji odbacuju stav (12,1%), a najviše onih koji ga umjerenije prihvataju (42,9%). Kao što se moglo pretpostaviti, a ubrzo ćemo i vidjeti, riječ je o ekonomski aktivnim sredovječnim generacijama. Među najstarijima (preko 60 god.) je dvostruko više neodlučnih (30,1%) u odnosu na druge grupe.

Kod obrazovanja postoji vrlo jasna razlika između tri nivoa obrazovanja. Prosječna ocjena je najniža kod najmanje obrazovanih—bez osnovnog obrazovanja 3,37, sa osnovnim obrazovanjem 3,20, kod SSS je ta ocjena za nijansu iznad prosjeka—3,41, a kod VS značajno i najviše iznad prosjeka (3,66, sa 70,5% prihvaćenosti). Iznenadujuće je da je prosječna ocjena kod VSS ispod prosjeka (3,36) iako čak 63,9% ispitanika prihvata

pretpostavku, što je iznad prosjeka (58,6%). Ovo stoga što među njima ima najviše onih koji ne prihvataju navedenu pretpostavku (27,8%), dok je neodlučnih bilo samo 2,8%. S druge strane, niža prosječna ocjena kod dvije najmanje obrazovane grupe „duguje” se neodlučnim, kojih je kod ispitanika bez osnovnog obrazovanja bilo 36,7%, što je tek nešto manje od onih koji prihvataju stav—45,5%, dok ih je kod osnovnog obrazovanja čak i više—40,6%:34,4%. Kao što ćemo uskoro vidjeti, ti najobrazovaniji ispitanici koji smatraju da je ova pretpostavka nevažna pripadaju, najvjerojatnije, krugu ekonomski neaktivnih lica.

Izuzetno je zanimljiva distribucija frekvencija kod obilježja socio-profesionalnog statusa. Ovu pretpostavku natprosječno prihvata radno sposobno, ekonomski aktivno, zaposleno i nezaposleno stanovništvo: zaposleno u društvenim institucijama 3,71, privatni preduzetnici 3,63, zaposleni u privatnom sektoru 3,63, ali i nezaposleni 3,49 i domaćice 3,46, dok su nešto ispod prosjeka vojna lica 3,33 i zaposleni u preduzećima u transformaciji 3,30, znatnije ispod prosjeka su đaci i studenti 3,24, vojni (3,15) i civilni penzioneri (2,98). Kao „veoma važnu” ovu pretpostavku prihvata čak 47,5% privatnih preduzetnika (više od dva puta iznad prosjeka) i samo 9,3% đaka i studenata (tačno isto toliko ih je koji smatraju da je „potpuno nevažno”). Među domaćicama i vojnim penzionerima ima po 42,9% neodlučnih, a među onima koji odbacuju stav ima natprosječno mnogo vojnih (28,6%) i civilnih penzionera (27,1%), đaka i studenata (23,0%) i nezaposlenih (21,1%). Distribucija frekvencija prema prihodima domaćinstva ima oblik izuzetno pravilne zvonaste krive, blago uzdignute ka višim prihodima ali sa potpuno identičnom modifikacijom kod ekstremno niskog i ekstremno visokog prihoda. Naime, znatnije iznad prosjeka stav se prihvata na sredini ljestvice prihoda (od 400–600 DM 3,55, od 600–800 DM 3,58, sa maksimumom kod prihoda od 800–1000 DM 3,63), po dvije kategorije prihoda iznad i ispod ove grupacije su ispod prosjeka (nešto bliže prosjeku su one sa višim nego sa nižim prihodima), sa izuzetkom najniže i najviše kategorije prihoda koje su sa istom prosječnom ocjenom (3,44) nešto iznad prosjeka.

Izuzetno su velike razlike po nacionalnosti ali one nijesu, čini se iz analize, rezultat neke bitno različite etničke ili vjerske političke kulture nego, prije, različitog broja ispitanika pojedinih nacionalnosti i njihovih strukturnih demografskih obilježja u uzorku, a koja su, vidjeli smo, na jedan vrlo složen način raspoređene u odnosu na ovo pitanje. Ako se pogledaju prosječne ocjene onda se vidi da su Muslimani ovaj stav prihvatili daleko iznad prosjeka, u već vrlo visokom stepenu—4,08, značajno iznad prosjeka i na gotovo istom nivou su Hrvati sa 3,58 i Albanci sa 3,57, na nivou prosjeka su Crnogorci sa 3,41 a značajno ispod prosjeka su Srbi sa 3,20 i ostali sa samo 2,74. Nešto je drugačiji raspored ako se razlože elementi ove skupne, zbirne ocjene. Pomenutu pretpostavku najčešće prihvataju, na nivou od oko 3/4, opet Muslimani (78,5%), ali sada i Albanci

(72,7%), iznad polovine i prosjeka Crnogorci a oko polovine i ispod prosjeka Srbi (50,2%), a manje od polovine i znatnije ispod prosjeka su grupa ostalih nacionalnosti (47,8%), ali sada i Hrvati (samo 42,9%). U umjerenom obliku najčešće prihvataju stav Albanci (48,5%) što je dvostruko više u odnosu na ekstremno prihvatanje stava (24,3%), dok među neodlučnima ima daleko najviše Hrvata—čak 42,9% ali kod njih je tačno obrnut odnos pomenutog intenziteta prihvatanja stava u odnosu na Albance („veoma važna” 28,6%, „umjerenom važna” 14,3%). Niko od Muslimana, Albanaca i Hrvata nije prihvatio stav da je ova pretpostavka „potpuno nevažna” dok je to učinilo 17,4% ostalih, 15,7% Srba i 8,2% Crnogoraca.

Ovako komplikovana distribucija frekvencija po prethodno analiziranim obilježjima se ovoga puta reflektuje i na regionalnom planu. Sjever je značajno iznad prosjeka, sa 3,57, Jug baš na nivou prosjeka sa 3,40, a Centar je znatno ispod prosjeka sa 3,29. Ove razlike potiču, između ostalog, zbog natprosječnog prihvatanja ekstremno pozitivnog stava na Sjeveru (25,4%) i natprosječno ekstremno odbacujućeg stava u Centru (3,14%).

➤ Preko ponuđene tvrdnje „*nijesam za to da se država pretjerano miješa u privredu*” pokušali smo da saznamo kakav stav građani Crne Gore imaju prema državnom intervencionizmu. Klasično liberalističko shvatanje, po kome država ne treba uopšte da se miješa u privredni život, jer je slobodno djelovanje tržišnih zakonitosti najbolji regulator privrednih aktivnosti (tzv. laissez faire teorija), odavno je napušteno i u ekonomskoj teoriji i u ekonomskoj praksi. To se isto tako desilo i sa ekstremnim državnim intervencionizmom u socijalističkoj planskoj privredi, po kome državno planiranje i njena potpuna kontrola ekonomskih tokova i aktivnosti treba kao regulator da zamijeni slobodno djelovanje tržišta, jer se takav sistem privređivanja pokazao kao krajnje neefikasan, nerentabilan i nestimulativan pa se zato istorijski urušio. Najprimjerenijem i najprihvatljivijim se pokazao umjereni intervencionizam, koji poštuje autonomiju ekonomske sfere u odnosu na političku, i koji bi se, pojednostavljeno rečeno, mogao iskazati u obliku pomenute tvrdnje.

Tvrdnju prihvata 45,0%, neodlučno je 30,1%, a ne prihvata je 22,4% ispitanika. Češće se prihvata u umjerenom nego u ekstremnom obliku („uglavnom se slažem” 25,6%, „potpuno se slažem” 19,4%), a na isti se način i odbacuje („uglavnom se ne slažem” 14,0%, „uopšte se ne slažem” 8,4%). Bez odgovora je bilo 2,4% ispitanika. Dakle, broj onih koji prihvataju tvrdnju je tačno dvostruko veći nego onih koji je odbacuju ali to još uvijek nije ni 50% (što nas je, moramo priznati, pomalo iznenadilo), dok je postotak neodlučnih neuobičajeno veliki, veći od postotka onih koji odbacuju stav. Sve to govori da se ovaj segment poželjne demokratske političke kulture (u sferi ekonomske politike) nije još uvijek dovoljno uobličio i iskristalisao. Biće zanimljivo da otkrijemo koje su to kategorije

stanovništva po raznim obilježjima koji se opredeljuju za prihvatajući, neodlučan ili odbacujući stav.

Prema polu je razlika u odbacujućem stavu mala (muškarci 23,0%, žene 21,8%), ali je vrlo izražena kod prihvatajućeg stava (za 19,3% više muškaraca, 54,3:35,0%) i neodlučnog stava (za 20% više žena, 40,6:20,6%). Ovaj podatak kao da najavljuje još ekstremnije razlike kod nekih drugih obilježja. Takvo izjašnjavanje polova je teorijski očekivano i može se objasniti manjom uključenošću žena u ekonomski aktivno stanovništvo.

Istom ovom logikom ekonomske aktivnosti može se objasniti i distribucija frekvencija prema starosti. Kod prihvatajućeg stava postoji vrlo simetrična korelacija izražena u obliku gotovo idealne zvonaste krive: maksimum je kod četrdesetogodišnjaka sa 53,4%, pa opada prema mlađim uzrastima—47,9% kod tridesetogodišnjaka i 38,9% kod najmlađih, ali isto tako i prema starijima, doduše za nijansu na višem nivou—49,5% kod pedesetogodišnjaka, 39,8% kod starijih od 60 godina. Isti takav ali spljošteni oblik (manje razlike) ima ovakva zvonasta kriva i kod odbijajućeg stava, s tim što je ovaj stav za nijansu izraženiji kod mlađih nego kod starijih. Maksimum je takođe kod četrdesetogodišnjaka—24,8% ali je minimum, što je logično, u starijoj, ali ne u najstarijoj, nego odmah u sljedećoj starosnoj grupi—kod pedesetogodišnjaka, sa 17,6%. Isto je tako logično da, nasuprot prihvatajućeg i odbacivajućeg stava, neodlučan stav ima oblik krive latiničnog slova U čije se dno (minimum) nalazi opet kod četrdesetogodišnjaka—21,5%, a dva maksimuma na krajevima, nešto viši kod najstarijih (preko 60 g.) sa 37,4% i kod najmlađih (do 30 g.), sa 32,4%. Dakle, ekonomski najaktivnije sredovječne generacije češće i prihvataju i odbacuju ovaj stav, a stariji od mlađih za nijansu više prihvataju ili su neodlučniji i malo manje odbacuju stav.

Generalno gledano, najobrazovaniji natprosječno prihvataju stav, oko prosjeka ga odbacuju, dok je neodlučan stav potprosječno izražen. Manje obrazovani ga oko prosjeka prihvataju, potprosječno odbacuju a neodlučan stav je jednak ili, čak, izraženiji nego pozitivan tako da za njih postaje dominantan. Ispitanici sa VS i VSS u oko 52% slučajeva prihvataju stav da država ne treba da se mnogo miješa u privredu, a oko prosjeka (45%) su ispitanici sa srednjom ali i oni bez školske spreme, dok ga oni sa osnovnim obrazovanjem prihvataju u samo 29,7% slučajeva. Oko prosjeka ili za nijansu više ga odbacuju VSS, VS ali i SSS, oni sa osnovnom školom u 14,1% slučajeva, a u grupi onih bez nje ne odbacuje ga niko. Kod VSS ima samo 18,1% neodlučnih pa se, po obrnutoj pravolinijskoj korelaciji, njihov broj povećava sa smanjenom školskom spremom—kod VS 23,1%, SSS 29,7% da bi se kod lica bez formalnog obrazovanja izjednačio sa brojem onih koji prihvataju stav (po 45,5%), uz potpuno odsustvo odbacujućeg stava. Maksimum (čak 53,1%) neodlučnih je kod osnovnog obrazovanja što je gotovo dva (1,8) puta više nego kod prihvatajućeg i 3,8 puta više nego kod odbacujućeg stava u petoj grupi školske spreme.

Ekonomski aktivno stanovništvo u užem smislu natprosječno prihvatna stav da država ne treba mnogo da se miješa u privredu—vojna lica 66,7% (što bi moglo značiti da među njima ima natprosječno mnogo obrazovanih), privatni preduzetnici 57,5% (što je vrlo razumljivo), zaposleni u sva tri sektora (u državnim institucijama 52,6%, u preduzećima u transformaciji 48,3%, u privatnom sektoru 45,6%) kojima se pridružuje i dio penzionera (civilnih) sa 42,2%, kao lica sa ličnim prihodom, pa se može reći da je ovaj stav dominantan kod ekonomski aktivnog stanovništva u širem smislu. Ispod prosjeka su izdržavana lica—đaci i studenti 44,4%, nezaposleni 33,3% i domaćice kojima se pridružuju i vojni penzioneri sa samo 14,3% pa bi se moglo reći da je to karakteristično za izdržavano stanovništvo u širem smislu (bez civilnih penzionera). Neodlučan stav dominira kod vojnih penzionera i domaćica (čak 71,4% i 54,8%), a još uvijek znatno iznad prosjeka je zastupljen i kod đaka—studentata, sa 37,0%. U ove tri grupe je i najrjeđe zastupljen odbijajući stav—vojni penzioneri i domaćice po 14,3%, đaci—studenti 18,6% (njima se pridružuju i vojna lica sa 16,7%). Nešto ispod prosjeka su zaposleni u sva tri sektora a nešto iznad prosjeka privatni preduzetnici 22,5%, civilni penzioneri 24,7% i nezaposleni 28,9%.

Ovo izjašnjavanje u posljednje tri kategorije zaslužuje poseban komentar. Njihovo natprosječno odbacivanje tvrdnje zapravo izražava očekivanje da se država više umiješa u privredni život. Vjerovatno je da privatni preduzetnici očekuju stvaranje boljih sistemskih uslova za sigurnije privređivanje, penzioneri da država više zahvata iz privrede za penzije i socijalna davanja uopšte, a nezaposleni veću socijalnu sigurnost i otvaranje novih radnih mjesta. Ovdje samo napominjemo da mjesto socijalne intervencije države, nikako ne bi smjelo biti preduzeće koje propada, što je loše iskustvo autoritarne socijalne države u socijalizmu, koja je sanirala gubitaše i time ih podsticala na netržišno poslovanje, sem ako postoje profitabilno obećavajući sanacioni programi. Razvijenija, demokratska društva socijalnu sigurnost obezbjeđuju, i to na vrlo visokom nivou, izvan privrede (tzv. država blagostanja ili *welfare state*) a privredna preduzeća prepuštaju tržišnoj konkurenciji. Što se tiče otvaranja novih radnih mjesta, država može raznim indirektnim mjerama monetarne, fiskalne i kreditne politike da ih podstiče.

Što se nacionalnosti tiče izdvojili bismo po dvije grupacije kod svakog načina iskazivanja stava. Što se prihvatanja tiče iznad prosjeka su Muslimani 50%, Crnogorci 47,2% i za nijansu ispod prosjeka Srbi 43,4%, dok su Ostali 34,7% i Albanci 30,3% nešto ispod, a Hrvati sa 14,3% znatno ispod prosjeka. Kod neodlučnog stava su natprosječno zastupljene upravo ove tri grupe—Hrvati, sa čak 57,1%, Albanci sa 48,9%, Ostali sa 39,1%, a njima se ovoga puta pridružuju i Muslimani sa 33,9% ali daleko od njih nijesu i potprosječno zastupljeni Srbi sa 29,8% i Crnogorci 27,2%. Prointervencionistički stav je najizraženiji kod Hrvata

28,6%, oko prosjeka su Srbi 23,5%, Crnogorci 23,3% pa i ostali 21,7%, dok su Albanci 18,2% i Muslimani 14,3% nešto više ispod prosjeka. Ali kod ovog načina iskazivanja stava razlike, očigledno, nijesu tako velike kao kod druga dva načina.

Što se prihoda tiče antiintervencionistički stav (preko 50%) nešto iznad prosjeka se prostire duž cijele skale, s izuzetkom najnižih i najviših prihoda i drugačije od 200 do 400 DM sa minimumom od 37,1%, dok se maksimum nalazi u grupi od 1000 do 1300 DM (čak 71,4%, u kojoj, zasigurno, ima dosta preduzetnika). Negdje na nivou srednjih slojeva od 800 do 1000 DM nalazi se najizraženiji prointervencionistički stav (31,4%), kao i najmanje izražen neodlučan stav (17,4%). Kod neodlučnog stava u osnovi postoji U kriva, dok je kod odbijajućeg stava korelacija jako iskripljena i nepravilna, sa malim razlikama i sa izuzetkom grupe od 1300 DM u kojoj nije zabilježen ni jedan odbijajući slučaj.

U pogledu antiintervencionističkog stava Centar je iznad (49,7%), Jug oko (45,2%), a Sjever ispod prosjeka.

2. Vrijednosne pretpostavke demokratskog društva na ličnom planu.

U prethodnom tekstu ovog poglavlja ispitivali smo prihvaćenost nekih vrijednosnih pretpostavki demokratskog društva i njihovu hijerarhizaciju na opštem a sada ćemo to učiniti na ličnom planu. Kao što se iz priložene tabele vidi modaliteti odgovora su se odnosili na ekonomsku, političko-pravnu i ekološku oblast društvenog života.

Tabela 27. – „Koliko su za Vas lično, važne sljedeće vrijednosti?”

	Važne %	prosječ. ocjena	potpuno nevažne	prilično nevažne	nezatno	prilično važne	veoma važne	bez odgovora
1. Visok životni standard	95,4	4,70	0,0	0,4	2,3	15,0	80,4	1,8
2. Razvijena privreda	94,0	4,67	0,0	0,7	2,6	12,0	82,0	2,7
3. Poštovanje zakona	93,1	4,69	0,1	0,4	2,7	11,0	83,1	2,6
4. Demokratizacija	89,4	4,45	0,7	1,0	4,7	18,7	70,7	4,1
5. Politička prava i slobode	88,5	4,41	1,1	0,4	5,4	19,4	69,1	4,4
6. Jaka država	87,1	4,41	1,3	3,7	4,0	15,0	72,1	3,8
7. Čvrst poredak	80,0	4,12	3,1	3,4	7,7	20,1	59,9	5,7
8. Ekologija—zaštita okoline	84,9	4,23	1,1	2,6	6,1	26,3	58,6	5,3
9. Zaštita manjina	78,6	3,87	3,7	3,3	9,7	25,0	53,6	4,7

➤ *Visok životni standard kao cilj i razvijena privreda* kao način da se to postigne prihvatljivi su za građane Crne Gore u vrlo visokoj, toliko visokoj mjeri da se može reći da su gotovo opšte prihvaćeni i nesporni. Oni sa lakoćom prepoznaju da je moderno društvo u ekonomskom pogledu visoko razvijeno društvo. Ali, kao što smo upravo vidjeli, na jednom konkretnijem planu, kada je riječ o neophodnosti autonomije civilne i ekonomske sfere u odnosu na političku, to prepoznavanje nije ni izbliza tako jasno izraženo. Pretpostavka o postojanju privatnih preduzeća kao nužnom uslovu za razvoj demokratskog društva prihvaćena je u osrednjoj, natpolovičnoj mjeri a tvrdnja o potrebi da državni intervencionizam u privredi bude umjeren i ograničen u tek potpolovičnoj mjeri.

Da su visok životni standard i razvijena privreda opšte prihvaćene vrijednosti u crnogorskom društvu, vidi se i iz podatka da nijedan od ukupno 704 ispitanika u cijelom uzorku nije prihvatio stav da su one za njega potpuno nevažne. Tek poneko je odgovorio da su prilično nevažne, da ne zna ili je bio bez odgovora a to se, onda, u najmalobrojnijim analitičkim grupama ispitanika izražava čak i kao dvocifren procenat. Na primjer, jedan od ukupno 7 vojnih penzionera u uzorku je izabrao odgovor „ne znam” a to čini čak 14,3% ispitanika ove vrste. Analiza ovih odgovora prije ukazuje na slučajne ili situacione okolnosti nego na neki trend pa smo odustali od njenog prikazivanja. Za komentar se učinio vrijednim samo jedan trend. U regionu Jug veća važnost se pridaje razvijenoj privredi nego životnom standardu, jer je za 9% češće biran prvi nego drugi modalitet u ekstremno pozitivnom obliku. To može da znači niži nivo aspiracije u pogledu životnog standarda, ali i stavljanje naglasaka na prioritet privrednog razvoja, jer samo on obezbjeđuje životni standard. Kod ekstremnog prihvatanja stava, žene (81,8%) više stavljaju naglasak na životni standard nego muškarci (79,2%), dok je kod razvijene privrede obrnuto: muškarci 85,8% a žene 77,9%. Kod ovog intenziteta stava za oba modaliteta najmlađi i najstariji su ispod, a sredovječni iznad prosjeka. U pogledu obrazovanja, ispod prosjeka su lica sa osnovnim obrazovanjem i višom spremom. Kod socio-profesionalnog statusa, ispod prosjeka su domaćice, đaci i studenti i vojni penzioneri. Ali, dok domaćice češće preferiraju životni standard, ove druge dvije kategorije više preferiraju razvijenu privredu. I civilni penzioneri intenzivnije preferiraju proizvodnju. Nezaposleni su kod oba modaliteta iznad prosjeka, ali su kod ekstremno pozitivnog stava, visok životni standard izabrali u 86,7%, a razvijenu privredu u 90% slučajeva. I zaposleni u preduzećima u transformaciji češće preferiraju razvijenu privredu, a zaposleni u privatnom sektoru i državnim institucijama obrnuto, dok je kod preduzetnika to izraženo u podjednakoj mjeri. Ako usvojimo Vornerovu klasifikaciju slojeva na gornje, srednje i donje i u okviru svakog od njih opet podjelu na gornje i donje, onda se može objasniti na prvi pogled nerazumljiva cik-cak korelacija na ljestvicama prihoda. Naime, donji slojevi više preferiraju proizvodnju, a gornji potro-

šnju. Tako se u najnižoj kategoriji (do 100 DM) proizvodnja preferira za 10,3% više nego potrošnja. Taj trend se zadržava i u sljedećoj kategoriji, nešto ublažen, da bi se u narednoj kategoriji preferirala potrošnja. Slično je i kod srednjih slojeva. Na nivou od 400–600 DM više se za 10% preferira proizvodnja a odmah iznad (600–800 DM) je obrnuto—za 10% se više preferira potrošnja itd. Kod nacionalnosti razvijenu privredu iznad prosjeka kao veoma važnu biraju Srbi, Muslimani i Crnogorci, a ispod prosjeka Albanci, Hrvati i ostali. Ali proizvodnju više preferiraju samo Srbi i Muslimani, kod Hrvata je podjednak broj jednih i drugih, a kod ostalih je preferirana potrošnja. Najzad, u Centru se preferira potrošnja, a na Jugu i Sjeveru proizvodnja.

Sve ovo pokazuje da je politička kultura u širem smislu veoma složena, višeslojna i nijansirana pojava. Zato smo se trudili da makar nazremo neke moguće determinističke uticaje. Ekonomski aktivnije i siromašnije stanovništvo veći naglasak stavlja na proizvodnju nego na potrošnju (standard). U sferi vrijednosnih aspiracija u ovu aktivnost treba uključiti i one koji se za nju pripremaju (đaci i studenti, oni koji traže zaposlenje), kao i one koji su iz nje izašli (penzioneri). U okviru istog, donji slojevi su više orijentisani na proizvodnju, a gornji na potrošnju.

➤ U okviru vrijednosti koje se neposredno odnose na *politički i pravni sistem*, najcjenjenije je *poštovanje zakona*. Iz posljednje tabele se može vidjeti da ona jedva da nešto zaostaje za visokim životnim standardom i razvijenom privredom u pogledu ukupne prihvaćenosti, dok je na prvom mjestu između svih devet ponuđenih vrijednosti kada je riječ o ekstremnom obliku prihvatanja. Ovo je razumljivo ako se ima u vidu da omogućava pravnu sigurnost i da predstavlja jednu od glavnih karakteristika vladavine prava ili pravne države a, u svakom slučaju, za građane najvidljiviju. Ispod prosjeka, kada je riječ o potpunom prihvatanju njene vrijednosti jesu: žene, mlađi od 30 i stariji od 60 godina, lica bez osnovnog obrazovanja, đaci—studenti, privatni preduzetnici, vojni penzioneri, domaćice, Muslimani, Albanci i Ostali, neke kategorije prihoda (do 100, 200–400, 1300–1500 i preko 1500 DM), Jug i Sjever. Veoma je mali broj ispitanika koji su odabrali modalitet da je poštovanje zakona za njih lično nevažna vrijednost (potpuno i prilično nevažna). Riječ je o 1,9% mladih od 18–30 godina, 0,8% ispitanika sa srednjom stručnom spremom, 1,9% đaka—studenata, 2,2% zaposlenih u privatnom sektoru, 1,7% onih koji ne znaju svoje porodične prihode, 6,3% onih sa prihodom od preko 1500 DM ili, recimo, 10,3% neodlučnih sa prihodom do 100 DM. Ovi podaci su, na prvi pogled, statistički skoro beznačajni ali su u teorijskom smislu indikativni. Iako su anketni rezultati na ovakvo pitanje to slabo registrovali, radi se o svojevrsnoj normativnoj subkulturi u kojoj se ne poštuju pravni nego grupni moralni propisi (maloljetna delinkvencija, korupcija, privredni i organizovani kriminal). Da se pitanje odnosilo na rasprostra-

njenost nepoštovanja zakona u društvu u tranziciji (u kome je kriminalizacija društva zakonita pojava) ili na konkretno, slobodno društvo rezultati bi, zasigurno, bili drugačiji. Ovdje oni samo ohrabrujuće znače da su građani Crne Gore vrijednosno, potencijalno spremni da daju lični doprinos u borbi za poštovanje zakona u društvu.

Stičemo utisak da su na vrijednosnom planu za građane Crne Gore privredni razvoj (pokretanje proizvodnje) u ekonomskoj i poštovanje zakona u političko-pravnoj sferi najvidljiviji znaci, najsigurniji pokazatelji i najsintetičkije ocjene promjena koje se izvode u pravcu modernizacije društva.

➤ U hijerarhizaciji vrijednosti na ličnom planu, na samoj granici vrlo visoko prihvaćenih vrijednosti kao što su visok životni standard, razvijena privreda i poštovanje zakona, tj. odmah iza njih po ukupnoj prihvaćenosti jeste *demokratizacija* (vidjeti posljednju tabelu). Ako se sintetička prosječna ocjena razloži na svoje sastavne elemente, onda se vidi da je intenzivna, ekstremna prihvaćenost („veoma važna”) u osjetnom padu (70,7%) dok su sve ostale njene komponente u blagom porastu. To, zapravo, znači da je intenzitet prihvatanja ove vrijednosti osjetno slabiji nego prethodne tri vrijednosti, što se na nivou ukupne prihvaćenosti ne vidi dovoljno.

Kod muškaraca je ova vrijednost kod ukupne prihvaćenosti veća za 5,5%, kod intenzivne prihvaćenosti za 6,3%, dok je neodlučnih među ženama za 6,5% više. Da je demokratizacija za njih lično veoma važna vrijednost prihvata osjetno manje najmlađih (od 18–30 g.), svega 66,7%, i najstarijih (preko 60 g. u približno istoj mjeri 65%), dok su sredovječni iznad prosjeka od 70,7% (kod tridesetogodišnjaka je maksimalna vrijednost ovog pokazatelja, 77,9%). Kod neodlučnog stava je obrnuto—kod najstarijih 7,3%, najmlađih 5,6%, tridesetogodišnjaka 2,1%. Već na osnovu analize po polu i starosti uočavamo pravilnost, da građani koji su manje uključeni u politički život u užem i širem smislu riječi, manje cijene demokratizaciju kao društvenu vrijednost. (Pod politikom u užem smislu podrazumijevamo uticaj na donošenje odluka u djelovanju državne vlasti i političkih partija, a u širem na sve oblasti društvenog života gdje se javno odlučuje).

Ovo se na svojevrsan i još upečatljiviji način vidi kod socio-profesionalnog statusa. Da je demokratizacija za njega lično veoma važna, prihvata samo 57,4% đaka—studenata, prilično važna je za 25,9%, prilično nevažna za 1,9%, neodlučno je i bez odgovora po 7,4%. Za domaćice: veoma važno tačno 50%, prilično važno 28,6%, prilično nevažno 7,4% i neodlučno („ne znam”), 14,3%. Vojna lica: 33,3% veoma važno, 66,7% prilično važno. Još izrazitije vojni penzioneri: 28,6% veoma važno, 42,9% prilično važno, 28,6% neodlučno. (Ovdje se, očigledno, radi i o svojevrsnoj prirodi vojne organizacije). Tom logikom se otvara i jedan

drugi niz uticajnosti i vrijednosne opredjeljenosti: da je demokratizacija za njih lično veoma važna izjavilo je 81,1% zaposlenih u državnim institucijama, 75% privatnih preduzetnika, 72% zaposlenih u preduzećima u transformaciji, 71,3% zaposlenih u privatnom sektoru i 70,6% civilnih penzionera, što je na nivou prosjeka. Demokratizacija je lično veoma važna za 80% nezaposlenih, što je za skoro 10% iznad prosjeka. Mislimo da ovaj podatak treba interpretirati ovako: za nezaposlene je demokratizacija proces koji će doprinijeti bržem rješavanju njihovog lošeg, marginalnog društvenog položaja, koji proizlazi iz neradnog statusa, i zato se natprosječno opredjeljuju za nju kao društvenu vrijednost.

Tabela 28. – Prihvatanje demokratizacije

<i>Obrazovanje</i>	<i>Ukupna prihvaćenost (prilično važno + veoma važno)</i>	<i>Samo veoma važno u%</i>
BO	90,9	81,8
OO	82,8	54,7
SSS	89,5	72,4
VS	91,0	71,8
VSS	93,0	70,8

Iz priložene analitičke tabele se vidi da sa porastom obrazovnog nivoa blago raste ukupna prihvaćenost demokratizacije kao lične vrijednosti, dok kod intenzivnog oblika prihvatanja postoji takođe blaga ali obrnuta korelacija. To znači da demokratizaciju na ličnom planu obrazovani prihvataju u većem obimu i umjerenijem obliku, a manje obrazovani u manjem obimu ali intenzivnijem obliku. Manje obrazovani kao da očekuju da će intenzivnija demokratizacija društva ubrzati poboljšanje njihovog lošijeg društvenog položaja. Odstupanje kod osnovnog obrazovanja bi se moglo objasniti natprosječnim učešćem srednjoškolaca, domaćica i penzionera u ovoj kategoriji, a kod grupe bez formalnog obrazovanja malobrojnošću grupe u uzorku ali i natprosječnim učešćem neke od kategorija sa visokom prihvaćenošću (na primjer, nezaposlenih).

Na sličan način bi se moglo objasniti zašto među Muslimanima, Albancima, Hrvatima i Ostalima u uzorku nema uopšte onih za koje bi demokratizacija kao vrijednost na ličnom planu bila potpuno ili prilično nevažna dok ih među Srbima ima 4,6%, a među Crnogorcima 0,8%. Uz mogućan uticaj malobrojnosti grupa ovdje se, vjerovatno, radi o očekivanju da će proces demokratizacije voditi ka poboljšanju položaja nacionalnih manjina.

Kada je riječ o ljestvici prihoda na njenom vrhu (1300–1500 DM i preko toga) postoji 100% prihvaćenost demokratizacije kao lične vrijednosti, na sredini ljestvice (600–100 DM) je ova prihvaćenost oko 95%, a

na njenom dnu (do 100 DM) ona iznosi samo 79,3%. Iznad prihoda od 800 DM nema onih za koje je demokratizacija potpuno ili prilično nevažna, pa čak ni neodlučnih. S druge strane, kod najnižeg prihoda ima čak 10,4% onih za koje je demokratizacija nevažna, a po neki procenat takvih se sreće sve do nivoa od 800 DM. Pretpostavljamo da je riječ o onima kojima se sa promjenama pogoršao društveni položaj, pa zato demokratizaciju odbacuju ili su prema njoj indiferentni. Kod najintenzivnijeg prihvatanja takođe postoji već pomenuta cik-cak korelacija pa se u njeno objašnjavanje nećemo upuštati. Samo ističemo da je ona u skladu sa ovdje objašnjenom opštom tendencijom—donji dijelovi stratuma manje prihvataju intenzivniji modalitet vrijednosti.

Ukupna prihvaćenost je natprosječna na Sjeveru, na nivou prosjeka je u Centru a ispod prosjeka je na Jugu, dok je u pogledu intenzivnog prihvatanja Centar iznad, a Sjever i Jug su ispod prosjeka ali su kod oba pokazatelja razlike male.

➤ Ljudska prava i slobode suštinska su karakteristika vladavine prava. Među njima su *politička prava i slobode* ne samo temeljna odrednica moderne, demokratske pravne države već i izuzetno važan segment političke kulture u užem smislu riječi. Građani Crne Gore ne samo da su je sa lakoćom prepoznali kao poželjnu vrijednost nego su je u visokom stepenu prihvatili i kao element, da tako kažemo, lične kulture. Ona je, u odnosu na demokratizaciju, tek za nijansu manje prihvaćena, gledano preko pokazatelja prosječna ocjena, ukupna i intenzivna prihvaćenost, ali je u umjerenom obliku čak i više prihvaćena a manje odbacivana. Potpuno odbijajući, neodlučni i apstinentni stavovi su takođe u ovom slučaju za malo izraženiji. Isto tako, isti su i osnovni trendovi kao i kod demokratizacije, sa manjim odstupanjima, pa ih zato nećemo analizirati.

Kod starosti, intenzivno prihvatanje isto tako ima oblik zvonaste krive, sa nešto nižim maksimumom, a neodlučan stav takođe oblik *U* krive. Glavna promjena je u ukupnoj prihvaćenosti jer se sada tridesetogodišnjaci, iako i dalje sa najvećom vrijednošću kod intenzivnog stava, u minimumu kod ukupne prihvaćenosti. Razlike među generacijama su nešto manje i ukupna prihvaćenost vrlo ujednačena, s tim što se intenzivna prihvaćenost blago povećava kod najmlađih (za 1,8%). Kod đaka i studenata je ukupna prihvaćenost veća za 9,2%, a intenzivna za 9,3%. Kod zaposlenih u sva tri sektora, privatnih preduzetnika i nezaposlenih intenzivna prihvaćenost je manja nego kod demokratizacije, kod civilnih penzionera je ostala ista, dok se kod domaćica nešto a kod vojnih lica i vojnih penzionera čak za dva puta povećala. Kod obrazovanja je ukupna prihvaćenost zadržala oblik *U* krive, jer je maksimalna prihvaćenost gotovo ista kod najmanje (91,7%) i najviše obrazovanih (91,6%), ali blago deformisane, do čega je došlo zbog toga što VS ima za 9% manje, a VSS za 8,4% više

ispitanika kod intenzivne prihvaćenosti političkih prava i sloboda nego kod demokratičnosti.

Kod prihoda su trendovi isti ali su maksimalne vrijednosti kod srednjeg i minimalne kod najnižeg prihoda sada nešto niže. Regionalno gledano, razlike su se smanjile tako da se u sva tri regiona intenzivna prihvaćenost nalazi na nivou od 69%.

Ipak, najzanimljivije i za našu dalju analizu najznačajnija promjena, iako vrlo malog obima, dogodila se prema nacionalnoj strukturi stanovništva. Ukupna prihvaćenost kod političkih prava i sloboda, u odnosu na demokratizaciju, jedino se smanjila kod Crnogoraca, doduše za samo 3,1%. Kod Hrvata (100%) i Ostalih (73,9%) je ostala ista, kod Muslimana se povećala samo za 0,1%, a kod Albanaca i Srba za po 3,1%. Ukupno neprihvatanje (potpuno i prilično nevažna) se kod Crnogoraca povećalo za 1,2%, a kod Srba se smanjilo za 3,1%.

➤ Naredna dva modaliteta odgovora iz oblasti političke i pravne kulture, koja su bila ponuđena na pitanje o ličnoj prihvaćenosti pojedinih vrijednosti, nazvani su *jaka država i čvrst poredak*. Mogućna su dva opozitna načina asociranja na ove sintagme. Po prvom, koje ima u vidu kontekst prethodnih modaliteta i inerciju odgovaranja, za poštovanje zakona i ostvarenje demokratizacije i političkih prava i sloboda neophodni su jaka država i čvrst poredak. U tom smislu bi adekvatniji i nedvosmisleniji termini bili pravna država i demokratski poredak. Ali, može se rezonovati i tako, jaka država i čvrst poredak su opoziti pravnoj državi i demokratskom poretku jer neodoljivo asociraju na poredak čvrste ruke, autoritarne, totalitarne režime i svemoćnu državu.

Iz ranije navedene tabele se vidi da se kod modaliteta „*jaka država*” u odnosu na prethodni modalitet „politička prava i slobode” nešto povećao postotak odbacujućeg stava i nešto smanjilo umjereno prihvatanje ali ne i intenzivno prihvatanje, koje se čak i povećalo, tako da se ukupna prihvaćenost neznatno smanjila, dok je indeksna ocjena ostala ista. Kako se nešto smanjio i broj neodlučnih i apstinentnih odgovora, treba očekivati veću polarizaciju među ispitanicima do koje je došlo, pretpostavljamo, zbog mogućnog opozitnog načina asociranja.

Kod žena je za nijansu više izražen prihvatajući stav nego kod muškaraca (87,7:86,5%) a kod muškaraca nešto više odbacujući (6,1:3,9%). I prema starosti razlike su minimalne. Kod ukupnog odbacivanja sve se grupacije nalaze na nivou od 5%, sem najstarije (3,3%), ali kod nje ima najviše neodlučnih (8,1%). Intenzivno prihvatanje ima oblik zvonaste krive, sa vrijednošću od oko 2/3 ispitanika na krajevima krive (kod najmlađih i najstarijih) i oko 3/4 kod preostale tri sredovječne generacije. Na vrhu zvonaste krive nalaze se četrdesetogodišnjaci sa 76,7% intenzivne prihvaćenosti, ali su na dnu *U* krive umjerene prihvaćenosti, sa 9% ispitanika.

Očekivana polarizacija se najčistije ispoljila kod obrazovanja i zato su korelacije izuzetno pravolinijske. Sa porastom obrazovanja raste i ukupan odbijajući stav: bez odbacivanja kod onih bez škole i sa osnovnom školom, 4,5% kod SSS, 5,2% kod VS, 13,9% kod VSS. Ukupan prihvatajući stav, pak, opada sa porastom nivoa obrazovanja: BO 90,9%, OO 89,1%, SSS 88,7%, VS 88,4%, VSS 73,7%. Još drastičnije je opadanje kod intenzivnog prihvatanja: BO 90,9%, OO 68,8%, SSS 75%, VS 69,2%, VSS 56,9%. Izuzetak je, opet, osnovno obrazovanje gdje je najveća umjerena prihvaćenost (20,3%) ali i neodlučan stav (10,9%). Zanimljivo je da kod VSS, kada je riječ o odbacivanju, dominira umjereno odbacivanje—12,5%.

Evo i pregleda ukupno prihvatajućeg i, u zagradama, ukupno odbacujućeg stava prema socio-profesionalnom statusu. Svih 100% vojnih lica u uzorku prihvatilo je ovaj stav. Slijede grupacije ekonomski aktivnog stanovništva u širem smislu, tek nešto iznad prosjeka: civilni penzioneri 90,5% (3,2%), zaposleni u privatnom sektoru 89,7% (3,7%), zaposleni u preduzećima u transformaciji 88,1% (1,1%), privatni preduzetnici 87,5% (5%) i zaposleni u društvenim institucijama 87,4% (7,81%). Na nivou prosjeka su đaci—studenti sa 87,1% (5,6%), a ispod prosjeka su domaćice 85,8% (—), nezaposleni 82,2% (10%) i vojni penzioneri 57,2% (28,6%).

I po prihodima je visoka koncentracija oko prosjeka, pa navodimo samo ekstremne vrijednosti. Najveću ukupnu prihvaćenost imaju ispitanici sa prihodom od 1300—1500 DM (svih 100%), najnižu oni sa najnižim prihodima, do 100 DM 75,9% (sa trećim po rangu odbacujućim stavom 7%, uz 13,8% neodlučnih). Drugi minimum je na sredini ljestvice (600—800 DM)—80,7%, sa drugim po rangu odbacujućim stavom od 11,6%, dok je najveću vrijednost odbacujući stav dostigao kod grupe od preko 1500 DM—12,5%.

Prema nacionalnosti, ovaj stav o jakoj državi najviše prihvataju Srbi 92,2% i Crnogorci 87,2%, a ispod prosjeka Albanci 86,9%, Hrvati 85,8%, Muslimani 80,3% i Ostali 65,2%. Odbacujući stav je najnaglašeniji kod Muslimana i Hrvata, po 14,3%, pa kod grupe Ostali 13,1%, dok su ispod prosjeka Crnogorci 4,6%, Albanci 3% i Srbi 2,2%.

Centar je po prihvaćenosti iznad prosjeka (91,5%), a po odbačenosti stava ispod prosjeka (2,8%), dok su Sjever i Jug u prvom slučaju ispod (82,9%, 82,6%), a u drugom iznad prosjeka (7,3%, 7,2%).

➤ Tačno 4/5 građana Crne Gore prihvata *čvrst poredak* kao vrijednost od ličnog značaja za njih, što je za oko 7% manje u odnosu na jaku državu. U odnosu na nju nešto je prihvaćeniji samo u umjerenom ali ne i u ekstremnom intenzitetu, a nešto je više i neodlučnih i apstinentnih stavova.

Prema polu razlike su male. Muškarci ga za nijansu više i prihvataju i odbacuju, a među ženama je više neodlučnih. Prema starosti, najviše ga

odbacuju četrdesetogodišnjaci i pedesetogodišnjaci, oko 9%, a najmanje ga prihvataju najmlađi (74,6%, uz 10,8% neodlučnih) i opet četrdesetogodišnjaci (77,4%), dok su ostale grupe nešto iznad prosjeka (najviše kod tridesetogodišnjaka, 87,1%).

Prema obrazovanju postoje jasnije i izraženije pravolinijske korelacije, u odnosu na modalitet jaka država. Evo kako izgleda tendencija opađanja ukupne prihvaćenosti sa porastom obrazovnog nivoa i pozitivna korelacija ukupne odbaćenosti:

Tabela 29. – Odnos prema „čvrstom poretku“

<i>Obrazovanje</i>	<i>Ukupna prihvaćenost u %</i>	<i>Ukupna odbaćenost u %</i>
Bez obrazovanja	100,0	–
Osn. obrazovanje	82,1	1,6
SSS	81,1	5,5
VS	80,8	10,3
VSS	66,7	15,2

Ispod prosjeka stav prihvataju opet vojni penzioneri 71,5%, đaci i studenti 70,4%, nezaposleni 77,7%, zaposleni u državnim institucijama 79%, dok su ostali nešto iznad prosjeka a najviše, i ovoga puta, vojna lica–100% ispitanika. Najviše ga odbacuju vojni penzioneri sa 14,3%, pa zaposleni u državnim institucijama 10,6%, na nivou od oko 7% civilni penzioneri, nezaposleni i privatni preduzetnici.

Kod prihoda je još veća zgusnutost oko prosjeka nego u slučaju jake države. Maksimalna prihvaćenost je kod prihoda od 1300–1500 DM, 85,7%, sa potpunim odsustvom odbacujućeg stava, u sredini ljestvice (400–600 DM) je podprosječna prihvaćenost (oko 78%) i natprosječna odbaćenost (oko 9%), dok je na samom dnu ljestvice minimum prihvaćenosti (72,4%) i natprosječna odbaćenost (oko 10%). Maksimalna odbaćenost (18,8%) je kod lica sa prihodom od preko 1500 DM.

I ovoga puta stav da je čvrst poredak važan za njih lično najviše i jedino iznad prosjeka prihvataju Srbi 85,9%, pa za nijansu ispod prosjeka Crnogorci 79,3%, a znatnije ispod prosjeka su Muslimani 75%, Albanci 72,7%, Hrvati 71,5% i Ostali 69,6%. Najviše je odbacujući stav zastupljen kod Muslimana 16% i Hrvata 14,3%, a slijede Crnogorci 6,2%, Srbi 5,7% i Albanci 3,3%, dok ovaj stav nijesu imali Ostali.

Iznad prosjeka po prihvaćenosti su Sjever 87,2% i Centar 82,7%, dok je Jug ispod prosjeka (82,7%). Na Sjeveru je odbaćenost 11,9%, na Jugu 7,8% a u Centru 3,1%.

➤ *Ekologija–zaštita okoline* pripada najnovijoj generaciji ljudskih prava. Trebalo bi očekivati da je ona visoko vrednovana, s obzirom da je

Crna Gora proglašena ekološkom državom, i da će biti ujednačenije prihvaćena jer ne dotiče aktuelne političke podjele. I doista, ova vrijednost i ljudsko pravo prihvaćena je u visokom stepenu (84,9%), što je tek nešto manje od prihvaćenosti političkih prava i sloboda (88,5%). U odnosu na njih međutim, ona je prihvaćena u umjerenijem obliku i sa znatno manjim intenzitetom.

I ovoga puta, muškarci je češće prihvataju (86,3:83,6%), ali i odbacuju (5,0:2,4%) nego žene, dok je među ženama više neodlučnih (9,0:3,7%).

Poznato je da je ekološka svijest razvijenija kod mladih i obrazovnijih generacija, a to se pokazalo i u ovom istraživanju.

Tabela 30. – Ekologija – zaštita okoline

Starost	Ukupna prihvaćenost %	Veoma važna %	Nevažna %	Ne znam %	Bez odgovora %
Od 18–30 g.	85,5	60,6	3,7	4,2	6,6
31–40 g.	90,7	65,0	2,8	2,9	3,6
41–50 g.	82,7	59,4	4,6	4,5	8,3
51–60 g.	84,6	58,2	2,2	8,8	4,4
preko 60 g.	79,7	47,1	4,5	13,1	2,4

Mlađe generacije su naklonjenije ekologiji od starijih, što se vidi i iz ukupne i iz intenzivne prihvaćenosti, korelacija je obrnuto pravolinijska sa starošću, ali razlike nijesu velike, dok je odbačenost minimalna. Ipak, maksimalna prihvaćenost nije kod najmlađih nego kod tridesetogodišnjaka što je, vjerovatno, povezano i sa njihovim većim stepenom aktivnosti i uključenosti u društveni život.

Sa porastom obrazovnog nivoa pravolinijski raste i ukupna prihvaćenost ekologije, odnosno značaja zaštite životne okoline na ličnom planu: BO 63,7%, OO 70,3%, SSS 86,1%, VS 87,2% i VSS 90,3%. Međutim, maksimum intenzivne prihvaćenosti dostignut je kod SSS (62,7%) i VS (60,3%), a ne kod najobrazovnijih–VSS (50%), ali je kod njih najizrazitija umjerena prihvaćenost (40,3%), a odmah iza njih slijede ispitanici bez školske spreme (36,4%) dok su preostali stupnjevi između njih na nivou ispod 30%. Dakle, intenzivna prihvaćenost ima oblik zvonaste, a umjerena oblik *U* krive. Neprihvatanje je najizrazitije kod najneobrazovnijih (9,1%), što se može dovesti u vezu i sa njihovim slabijim materijalnim statusom, dok se kod ostalih, iako na niskom nivou i sa malim razlikama, kreće u pozitivnoj korelaciji sa porastom obrazovanja (od 3,1% kod OO do 4,2% kod VSS), što pomalo iznenađuje.

Sa stanovišta države koja preferira ekološki održivi razvoj veoma je važno saznati kako se u pogledu ekološke vrijednosne orijentacije opredjeljuju pojedini sektori djelatnosti i socio-profesionalni statusi. Zaštitu okoline kao važnu vrijednost natprosječno prihvataju: vojna lica, 100%, zaposleni u društvenim institucijama 92,7%, privatni preduzetnici 92,5%, zaposleni u privatnom sektoru 86%, nezaposleni 85,6% i đaci-studenti 85,2%. Sve su to aktivna lica ili ona koja su za aktivnost spremna (nezaposleni) ili se za nju pripremaju (đaci-studenti). Ali u pogledu ekološke vrijednosne opredijeljenosti između đaka-studenata i vojnih lica s jedne, i ostalih pomenutih kategorija s druge, postoji strukturna razlika. Da je zaštita okoline sa njih lično važna opredjeljuje se tek natpolovičan broj đaka-studenata (5,6%), i tačno 1/3 vojnih lica, dok je za preostale 2/3 ovih lica ona tek prilično (umjereno) važna. Kod ostale četiri navedene kategorije, pak, oko 2/3 ispitanika opredjeljuje se za zaštitu okoline kao veoma važnu vrijednost. Recimo i to da u visokom obimu i intenzivno izražena ekološka opredijeljenost nezaposlenih istovremeno iznenađuje i ohrabruje, ali i da se i na ovaj način pokazuje da je ovdje riječ o obrazovanijem (kvalifikovanijem) stanovništvu, dok 6,6% nezaposlenih za koje je ekologija kao vrijednost nevažna, vjerovatno, pripada krugu manje obrazovnih i materijalno, ili čak egzistentno, loše stojećih lica.

Potprosječno ovu vrijednost prihvataju: civilni penzioneri-83,4% i zaposleni u preduzećima u transformaciji-81,8%, što je još uvijek visoka prihvaćenost, i na kraju, ali ne sa beznačajnom nego dvotrećinskom i natpolovičnom većinom, domaćice-69% i vojni penzioneri -57,2%. Pa ipak, samo 35,7% domaćica prihvata zaštitu okoline kao veoma važnu, 27,4% ih je neodlučno, a za njih 7,2% to je nevažna vrijednost. Odgovarajući pokazatelji kod vojnih penzionera su još nepovoljniji-po 28,6% prihvata je kao veoma važnu, prilično važnu ili je neodlučno a za njih 14,3% je nevažna. Ni za ove posljednje dvije socio-profesionalne grupe ne bismo, međutim, mogli reći da imaju antiekološku orijentaciju nego, prije, da je riječ o u manjem obimu i intenzitetu izraženom proekološkom ili, pak samo indiferentnom stavu. Potprosječna ali još uvijek u visokom stepenu mada ne i intenzitetu izražena ekološka vrijednosna orijentacija zaposlenih u preduzećima u transformaciji izraz je i pokazatelj njihovih teškoća u finansijskom poslovanju i tržišnom prilagođavanju, a njihov loš materijalni položaj se reflektuje kako u nižim ekološkim standardima proizvoda i usluga, tako i u nerazvijenijoj ekološkoj kulturi i nižem kvalitetu života i životne okoline. S druge strane, visok obim i intenzitet ekološke vrijednosne orijentacije privatnih preduzetnika i zaposlenih u privatnom sektoru svjedoči da su u svojoj djelatnosti usmjereni i, vjerovatno, podsticani na opredijeljenost za ekološke standarde u svojoj djelatnosti i da, u tom pogledu, predstavljaju udarni modernizatorski sektor. Među zaposlenima u državnim ustanovama i među intelektualnom omladinom bilo je još u prethodnom tipu društva zapaženih i, čak, udarnih pojedinačnih i kolek-

tivnih ekoloških aktera. U tranzicionom društvu taj ekološki omladinski entuzijazam i aktivizam kao da jenjava—skoro svaki treći đak—student ima umjerenu ekološku vrijednosnu orijentaciju, a skoro svaki sedmi je indiferentan ili neekološki orijentisan a to je skoro polovina (44,4%) intelektualne omladine.

U analizi ukupnog obima proekološki vrijednosno orijentisanih ispitanika primjećujemo minimum od 79,1% kod prihoda od 100–200 DM, drugi maksimum od 92% kod prihoda od 600–800 DM i apsolutni maksimum od 100% ispitanika sa prihodom od 1300–1500 DM. Međutim, ova pozitivna pravolinijska korelacija važi samo za pomenute ekstreme, dok ostale grupe prihoda sa malim razlikama fluktuiraju oko prosjeka i to od 82,1% kod grupe od 200–400 DM pa do 88,8% već u sljedećoj grupi od 400–600 DM. Ovdje je, vjerovatno, riječ o djelovanju posebnih situacionih konstelacija, na primjer, kod minimuma o kombinaciji siromašni, manje obrazovani, nekvalifikovani, domaćice, na sredini obrazovaniji, zaposleni u državnim ustanovama, a na vrhu ljestvice prihoda preduzetnici, zaposleni u bolje stojećim preduzećima. Ali izgleda da se razotkriva i jedna tendencija. Naime, nešto drugačiji ili još specifikovaniji zaključak se može izvesti ako se analizira intenzivno prihvatanje stava. Ekološku vrijednosnu orijentaciju najintenzivnije prihvataju građani na sredini ljestvice prihoda od 400–1300 DM (raspon 56,45–65,6%), pa sloj pri dnu ljestvice (od 100–400 DM) u rasponu od 53,5–58,2% i tek onda kod dvije najimućnije kategorije (preko 1300 DM), od 42,9–43,8%. Izgleda da samo srednje imućni slojevi prihvataju proekološku orijentaciju u visokom obimu i jačem intenzitetu, siromašniji, u odnosu na njih, i u nešto manjem obimu i slabijem intenzitetu, a najimućniji u najvišem obimu ali sa znatno umjerenijim intenzitetom. Na primjer, kod „prvoplasirane” grupe od 1300–1500 DM dominiraju oni za koje je ekologija umjereno važna (57,2%). Na samom dnu ljestvice (do 100 DM) intenzitet je sasvim blizu maksimuma (62,1%), ali je ta grupa izuzetno polarizovana jer se tu sreće i najizraženiji neodlučni stav (10,3%) i najizraženija neekološka orijentacija (za 7% ispitanika zaštita okoline nije važna). Intenzivnije su je, vjerovatno, prihvatili neki obrazovaniji nezaposleni a s druge strane, možda, domaćice i NKV radnici iz preduzeća u transformaciji.

U pogledu ekološke vrijednosne orijentacije, redosljed po ukupnoj prihvaćenosti po nacionalnosti je sljedeći: Hrvati 100%, Muslimani 92,9%, Albanci 87,9%, Crnogorci 85,6% a već ispod prosjeka Srbi 81,2% i Ostali 73,9%. Kod ove tri posljednje nacionalnosti se jedino pojavljuje, da tako kažemo, neekološka orijentacija—3,1% Crnogoraca, 6,4% Srba i 8,8% Ostalih. Kod njih je i najviše neodlučnih—respektivno 5,9%, 7,9%, 8,7%. Kod Hrvata, pak, za 1,6 puta natprosječno veća je zastupljenost umjerenog prihvatanja (42,9%) pa se može reći da oni, u odnosu na ostale nacionalnosti u Crnoj Gori, imaju viši obim ali i niži intenzitet ekološke vrijednosne orijentacije.

Tabela 31. – Zaštita okoline

Region	Prosječna ocjena	Ukupna prihvaćenost (veoma i prilično nevažna)	Intenzivna prihvaćenost (veoma važna)	Ukupno odbijanje (potpuno i prilično nevažna)	Neodlučan (ne znam)	Bez odgovora
Centar	4,32	86,4	65,9	2,8	5,4	5,4
Jug	4,15	83,2	55,5	3,9	6,5	6,5
Sjever	4,13	83,5	47,7	5,2	7,3	4,2

Ni po jednom pokazatelju koji ovdje analiziramo regionalne razlike nijesu velike. Prosječna ocjena i ukupna prihvaćenost opadaju idući od Centra prema Jugu i Sjeveru, a istu tendenciju pokazuje i intenzivna prihvaćenost koja ih, u osnovi, određuje. Ukupno odbijanje i neodlučan stav, pak, imaju suprotan smjer. Najveće su razlike u intenzivnoj prihvaćenosti i one proizlaze iz urbanijih karakteristika Centra.

➤ Jedno od pitanja u upitniku je glasilo: „Da li biste i koliko bili spremni da odvojite od svojih prihoda za zaštitu životne sredine?” Ponuđeni modaliteti i frekvencija odgovora bili su sljedeći: nimalo 18,7%, jedan odsto od ličnih prihoda 31,9%, pet odsto od ličnih prihoda 9,7%, koliko god treba pod uslovom da bude sproveden projekat Crne Gore kao ekološke države 22,4%, ne znam i bez odgovora 17,3%.

Nas će ovdje zanimati, s obzirom na predmet istraživanja, koliko je načelno opredjeljenje za zaštitu životne sredine kao ličnu vrijednost praćeno konkretnom spremnošću na finansijsku podršku i kakve su, u pogledu te spremnosti, razlike među ispitanicima po pojedinim obilježjima.

To načelno opredjeljenje iznosilo je 84,9% (jer je toliko ispitanika izjavilo da je ta vrijednost za njih veoma ili prilično važna), dok je spremnost za ličnu podršku na finansijskom planu (u sva tri ponuđena modaliteta) bila samo 64%. Dakle, ona je manja za 1/5. Zato mi insistiramo da u ekološku kulturu, shvaćenu kao način života, treba uključiti ne samo ekološku svijest nego i ekološko ponašanje jer razlika između njih, kao u ovom slučaju, može da bude i vrlo izražena.

Ako analiziramo ukupnu spremnost da se od svojih prihoda odvaja za zaštitu životne sredine (u sva tri modaliteta) primjećuje se da je razmak varijacije (raspon ili razlika između najveće i najmanje spremnosti) najmanje izražen prema regionalnoj pripadnosti (8,6%), polu (14,6%) i

starosti (16,7%), nešto izraženiji po prihodima (35,7%) i nacionalnosti (36,6%) a najizraženiji po zanimanju (49,1%) i, naročito, obrazovanju (70,1%).

U sva tri modaliteta odvajanja ima natprosječno više muškaraca tako da njihova spremnost za odvajanje dostiže 71%, dok je među neodlučnima i onima koji ne bi ništa odvajali više žena, pa je ta spremnost za odvajanje kod njih samo 57,6%. Prema starosti se opet pojavljuje zvonasta kriva jer je spremnost za odvajanje najizraženija kod sredovječnih generacija—tridesetogodišnjaci i četrdesetogodišnjaci po 70%. Najmlađi i pedesetogodišnjaci po 62%, a najstariji (preko 60 g.) tek 54%. Iako je spremnost za odvajanje kod obje pomenute sredovječne generacije podjednaka, ona je nešto intenzivnije izražena kod četrdesetogodišnjaka nego kod pedesetogodišnjaka—prvi dominiraju u grupi onih koji bi odvajali koliko god treba, a drugi su najzastupljeniji među onima koji bi odvajali 1% prihoda. Veću spremnost za odvajanje kod muškaraca i sredovječnih generacija povezujemo sa njihovom većom ekonomskom aktivnošću.

Prema obrazovanju, raspon razlika u spremnosti za odvajanje je izuzetno velik i pozitivna korelacija izrazito pravolinijska, ali sa tendencijom da se te razlike smanjuju idući od dna ka vrhu obrazovne ljestvice: BO 9,1%, OO 39,1%, SSS 64,9%, VS 75,6%, VSS 79,2%. Čak 63,6% onih bez osnovnog obrazovanja ne bi ništa odvajalo. Obrazovanje je, očigledno, faktor koji najizrazitije oblikuje ekološku kulturu, ne samo na nivou vrijednosne orijentacije nego i na nivou konkretne spremnosti da se ona materijalizuje. Pomenuto ublažavanje razlika ka vrhu obrazovne ljestvice potiče otud što VS a ne VSS dominira među onima koji bi odvajali 1% a najmanje ih je među onima koji ne bi ništa odvajali.

Najveću spremnost za odvajanje pokazuju zaposleni u državnim institucijama—80%, pa đaci—studenti—70,4%, slijede na nivou od oko 2/3 oni oko privatnog sektora—zaposleni u preduzećima u transformaciji—68,8%, privatni preduzetnici—67,5% i zaposleni u privatnom sektoru—66,9%, a ovoj cijeloj grupaciji ekonomski aktivnih ili potencijalno aktivnih se približavaju još samo civilni penzioneri—62,7%, pa, još uvijek natpolovično nezaposleni—52,3% i vojna lica—50%. Najmanje bi odvajali vojni penzioneri (42,8%) i domaćice (30,9%). Među domaćicama čak 42,9% ne bi ništa odvajale, među onima koji bi odvojili po 1% dominiraju zaposleni u državnim institucijama—44,2%, zaposleni u preduzećima u transformaciji—38,7% i civilni penzioneri—37,3%, dok među onima koji bi odvajali 5% pa i više dominiraju đaci—studenti sa 55,6%, što veoma ohrabruje i raduje. Slučaj vojnih lica je sasvim specifičan: tačno 50% bi odvajalo koliko god treba, a 50% ne zna ili nije odgovorilo.

Najviše onih koji su spremni da odvoje „ekološku marku” je među Hrvatima 71,4%, Albancima 69,7%, Crnogorcima 68,2% i Muslimanima 66,1%, a ispod prosjeka ali još uvijek natpolovično su Srbi 57%, dok ih je među Ostalima samo 34,8%. Među onima koji su neodlučni i bez odgo-

vora izrazito dominiraju Ostali 43,5%, među onima koji bi odvajali 1% Hrvati 42,9% i Albanci 42,4% (Hrvati su najzastupljeniji i kod kategorije od 5%, ali ih uopšte nema ni među onima koji ne bi ništa odvajali ni među onima koji bi izdvajali najviše), a među onima koji bi odvojili koliko god treba su Crnogorci 27,7% i Muslimani 25%. Dakle, Ostali nijesu neekološki orijentisani nego neodlučni, najveća ukupna spremnost Hrvata i Albanaca praćena je dominantnim opredjeljenjem za najniže odvajanje, dok je nešto umjerenija spremnost na odvajanje Crnogoraca i Muslimana praćena nešto većom spremnošću za najviše odvajanje.

Na ljestvici prihoda ponovo se pojavljuje zvonasta a ne pravolinijska kriva. Najviše su na ekološka odvajanja od sopstvenog prihoda spremni građani u intervalu između 400–1300 DM (preko 70%), a u vrlo sličnoj mjeri oni ispod toga (41,4–63,4%) i iznad toga (44,9–68,7%), ako ovoj grupi priključimo i one koji „ne znaju” prihode (44,9%) jer mislimo da se preko ovog obilježja, posredno, ova grupa upravo ovdje najbolje strukturalno razotkriva. Najmanje onih koji ne bi nimalo odvajali je kod kategorije od 1000–1300 DM, a pravolinijski ih je sve više do najnižeg nivoa (do 100 DM)–31%. Grupacije koje bi najviše odvajale imaju dva vrha, strukturalno različita. Jedni bi odvajali, najčešće, samo po 1% (100–1300 DM 47,4%, 800–1000 DM 40%, a maksimum spremnosti odvajanja je baš u ovoj posljednjoj grupi i iznosi 77,1%), dok su grupacije od 400–800 DM najspremnije za najviše odvajanje (njih oko 31%).

Kod regionalne pripadnosti ćemo zabilježiti još samo tendenciju da najveće izdvajanje opada od Centra prema Jugu i Sjeveru, a kod izdvajanja od 5% postoji suprotan trend, mada na niskom nivou i sa malim razlikama. Ipak, kod ukupne spremnosti za odvajanje maksimum nije u Centru nego na Jugu (67,2%).

➤ Za politička prava i slobode kao važnu vrijednost izjasnilo se 88,5%, a za zaštitu manjina kao važnu vrijednost 78,6% ispitanika. I ovdje, dakle, opet uočavamo razliku između načelnog ili deklarativnog prihvatanja neke vrijednosti i nekog konkretnijeg oblika u kojem se ona ispoljava a koja ovdje iznosi 10%.

Kod muškaraca je više onih kojima je zaštita manjina važna (81,9:74,9%). Među ženama je više neodlučnih (12,8:6,9%) i onih kojima ona nije važna (7,5:6,6%).

Na žalost, generacijski gledano, među onima kojima je zaštita manjina važna vrijednost najmanje je najmlađih (od 18–30)–73,7% i najviše onih kojima to nije važna vrijednost–12,3%. U balkanskim međunacionalnim sukobima kao da se nazire proces političke socijalizacije u kome etnička netolerancija postaje generacijski sindrom kod jednog ne baš tako malog broja mladih. Među onima kojima je ova zaštita važna najviše je

tridesetogodišnjaka (85%), pa najstarijih (82,1%) i tek onda četrdesetogodišnjaka (78,2%) i pedesetogodišnjaka (75,9%).

Prema obrazovnom obilježju, onih kojima je zaštita manjina važna najmanje ima među onima koji su završili osnovnu školu—jedva 2/3 ispitanika (66,5%). Pošto su svi srednjoškolci u uzorku završili osnovnu školu, to indirektno upućuje na hipotezu da je srednjoškolska omladina manje etnički tolerantna nego druge vrste omladine. Slijedi kategorija BO sa 72,8% (uz 9,1% onih kojima ova zaštita nije važna) i sa malim razlikama SSS 79,8%, VS 80,8% i VSS 83,4% (kod posljednjih uz 11,1% onih kojima zaštita manjina nije važna što je, takođe, iznenađujuće i zabrinjavajuće). Najviše onih kojima zaštita manjina nije važna je među vojnim licima (čak 33,3%), a među onima kojima je važna najmanje je njih i domaćica (po 66,7%). Najviše neodlučnih je među domaćicama (23,8%) i vojnim penzionerima (28,6%), a daleko najmanji broj među onima kojima je veoma važna ima đaka—studentata, svega 37% (kod privatnih preduzetnika ih je skoro dvostruko više, 67,5%, a oni su i u kategoriji ukupne važnosti na prvom mjestu sa 90%). Odmah iza njih, po ukupnoj važnosti su: zaposleni u državnim institucijama—83,2%, zaposleni u privatnom sektoru—82,3% i civilni penzioneri—81,%. Ispod prosjeka (78,6%) su nezaposleni—73,3%, vojni penzioneri—71,5%, đaci—studenti—70,3% i sa dvotrećinskim iznosom vojna lica i domaćice. Među nezaposlenima je i dva puta iznad prosjeka zastupljena i kategorija onih kojima pomenuta zaštita nije važna (14,5%). Kod najmanje obrazovanih nezaposlenih se, po prilici, radi o tipičnom i u teoriji poznatom pomjeranju socijalne na etničku distancu.

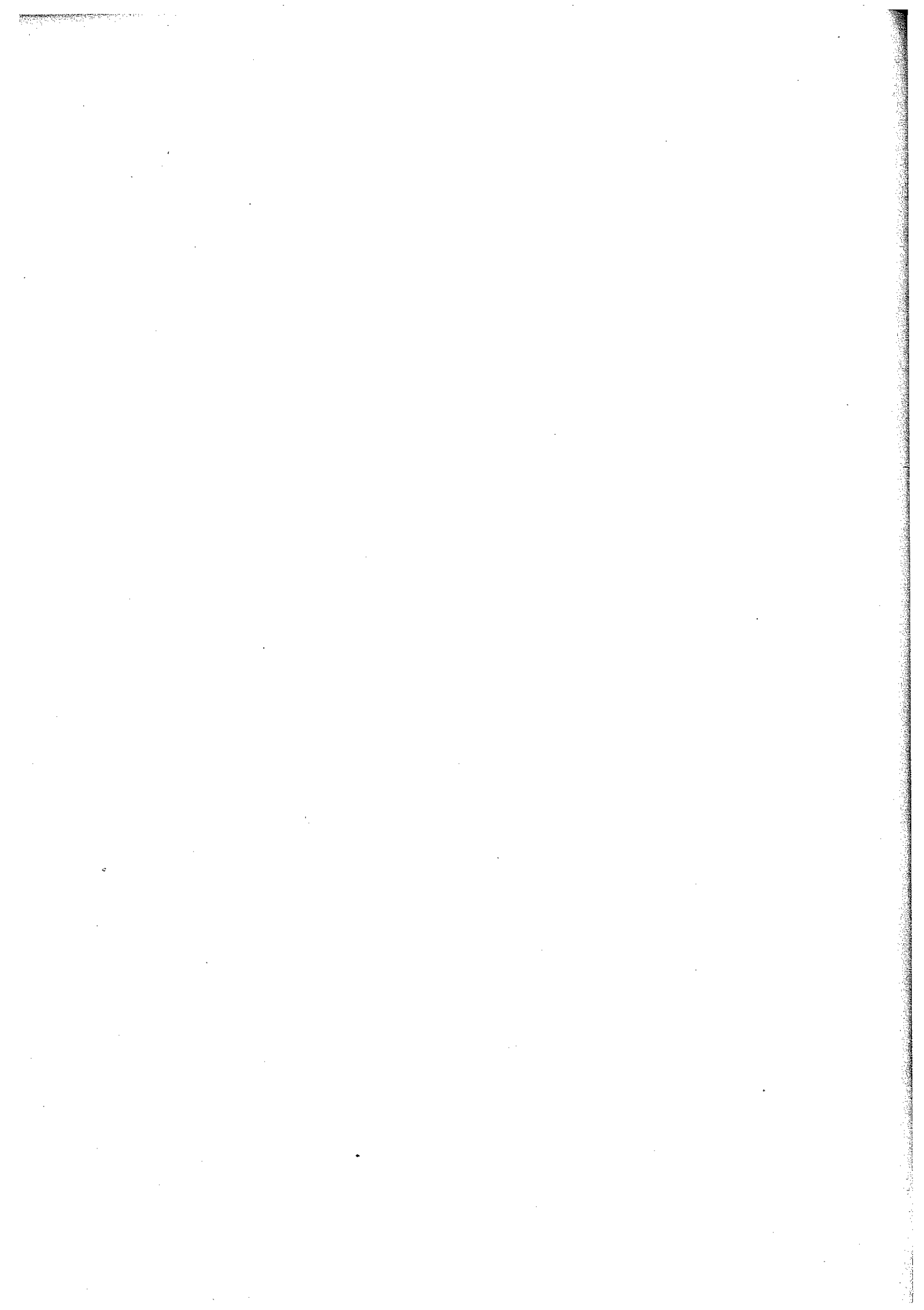
Na ljestvici prihoda uočava se jedna, da tako kažemo, intervalna pravilnost. Na njenom donjem dijelu, do prihoda od 400 DM ukupna važnost je od 74,6—75,9%, čemu se priključuje i kategorija od 1000—1300 DM sa 73,7%. Sve ostale kategorije, i na sredini i na vrhu ljestvice, nalaze se u rasponu od 82,2—87,6%. U pomenutoj, odstupajućoj kategoriji od 1000—1300 DM ima i najmanje onih kojima je zaštita manjina veoma važna 47,4% i najviše neodlučnih i bez odgovora—21%. Iznad prosjeka se nevažnost ove zaštite koncentriše na tri kategorije, po jedna na dnu, u sredini i vrhu ljestvice—do 100 DM 17,3%, 600—800 DM 11,3% i preko 1500 DM 12,5%.

Na sličan način, ali u još manjem rasponu grupišu se i regioni—najniža je zastupljenost ukupne važnosti (75,9%) u Centru (uz najviše onih kojima ova zaštita nije važna—8,9%, i najmanju intenzivnu važnost—52,3%) na Jugu 80% i na Sjeveru 82,4%, s tim što je tu umjerenija važnost nešto izraženija (29%).

Tabela 32. – Zaštita manjina kao lična vrijednost

Nacionalnost	Ukupna važnost (pril. i veoma važna)	Veoma važna	Nevažna	Ne znam	Bez odgovora
		u%			
Hrvati	100,0	71,4	–	–	–
Muslimani	96,4	85,7	–	–	1,8
Crnogorci	88,7	53,1	6,6	9,7	4,9
Albanci	87,9	71,4	–	–	9,1
Srbi	71,7	40,8	12,0	12,5	3,7
Ostali	96,6	53,1	–	–	13,0

Ako se pažljivo pogleda prethodna tabela pada u oči da među nacionalnim manjinama u Crnoj Gori u našem uzorku nema onih kojima zaštita manjina nije lično važna niti neodlučnih, da su intenzivna i ukupna važnost veoma izražene, što je razumljivo. S druge strane, intenzivna važnost je tek polovično izražena kod Crnogoraca, Ostalih i naročito, kod Srba, a kod ove posljednje dvije grupe je i ukupna važnost značajno niža. Neodlučnih i onih kojima je ova vrijednost nevažna ima samo među Crnogorcima i, opet, nešto više među Srbima. I to je i razumljivo i objašnjivo. Za neke ispitanike zaštita manjina nije lično tako važna jer se ne nalaze u manjinskom položaju. Ali razvijena, demokratska kultura podrazumijeva etničku toleranciju i poštovanje pa i zalaganje za prava drugih baš kao ličnu vrijednost.

V

DRUŠTVENI OKVIRI IDENTIFIKACIJE, DISTANCE, TOLERANCIJE I PATRIJARHALNOSTI

1. Tokom svog života pojedinac se u različitoj mjeri identifikuje sa društvenim zajednicama u čijim aktivnostima učestvuje. One postaju glavni referentni okviri za formiranje identiteta njegove ličnosti. Ti društveni okviri identifikacije, međutim, nijesu statičke kategorije. Njihov se značaj mijenja, i tokom razvitka ličnosti, i tokom istorijskog razvoja društva. U ranoj mladosti i godinama najintenzivnijih aktivnosti dolazi do svojevrzne socijalne ekspanzije koja se ogleda u visokoj univerzalizaciji vrijednosti koje se usvajaju i rasprostiraju ekspanzije do najširih društvenih okvira. Sa smanjenjem nivoa aktivnosti i participacije u zajednici ponovo se sužavaju društveni okviri identifikacije. U vremenima dubokih i dugotrajnih kriza može doći do retradicionalizacije i ubrzanijeg povratka na sigurnije okvire identifikacije. Isto tako, u vremenima formiranja i uobličavanja političkih zajednica može doći do pojačanog fokusiranja i ekspanzije i retradicionalizacije na njene društvene okvire.

Tabela 33. – „U kojoj se zajednici Vi lično osjećate najbolje, najsigurnije i njenim istaknutim pripadnikom?”

Zajednica	%
1) grad, selo ili naselje u kome živim	20,0
2) opština	2,0
3) bratstvo ili pleme	2,1
4) Republika Crna Gora	35,6
5) Savezna Republika Jugoslavija	22,4
6) Evropa	6,9
7) svijet	6,9
8) ne znam i bez odgovora	4,1

Prvi društveni okvir identifikacije je lokalna zajednica (seoska, gradska, uže – naseljska ali i opštinska). Na nivou naselja ostvaruje se tačno 1/5 (20%) dominantne identifikacije a na nivou opštinske lokalne zajednice još 2%. Kao što se i moglo očekivati, s obzirom na stepen i dijapazon radnih a

naročito javnih aktivnosti, žene se češće identifikuju sa naseljskom a muškarci sa opštinskom lokalnom zajednicom (na nivou naselja je odnos 23%:17,3% u korist žena a na nivou opštine obrnuto 2,2%:1,8% u korist muškaraca). Kod žena je to drugi po rangu (procentualnoj zastupljenosti) identifikacijski društveni okvir. S obzirom na procese socijalne ekspanzije, retraditionalizacije i aktivizacije isto tako je normalno da kod starosti postoji pozitivna pravolinijska korelacija a kod opštinskog nivoa blaga zvonasta kriva (zbog niskih vrijednosti). Identifikacija sa naseljem: od 18–30 g. 13,6%, 41–50 g. 20,3%, preko 60 g. 30,1%, što je gotovo trećina ukupne identifikacije i po rangu i značaju drugi identifikacijski društveni okvir. Opština: na krajevima ispod a u sredini starosne ljestvice iznad 2%. Najaktivniji su sredovječni tridesetogodišnjaci 2,9%, pa mlađi u ekspanziji (do 30 g.) 1,9%, pa najstariji u povlačenju (preko 60g.) 0,8%.

I kod obrazovanja je raspored odgovora vrlo logičan. Na nivou naselja: OO 40,6%, BO 36,4%, na nivou opštine maksimum kod VSS 4,2%, više nego dvostruko iznad prosjeka. Kod dva najniža obrazovna nivoa naseljska identifikacija je ubjedljivo prva po rangu, a to će reći ispred identifikacije sa CG i SRJ (OO: CG 25%, SRJ 15,6% a BO CG 18,2%, SRJ 27,3%). Ovaj „dodatak” naseljske identifikacije objašnjavamo emocionalnom vezanosti srednjoškolaca za rodno mjesto¹.

Prema socio-profesionalnom statusu, u zavisnosti od tipa aktivnosti, razlikujemo tri različita nivoa identifikacije. Na prvom, najvišem nivou naseljske identifikacije nalaze se ekonomski neaktivna lica: domaćice 35,7% (a to je prvi po rangu identifikacijski okvir: CG 21,4%, SRJ 26,2%), civilni 9,4% i vojni penzioneri 28,6% (u oba slučaja drugi okvir po rangu). Na drugom, nešto nižem nivou, su aktivna lica: privatni preduzetnici 22,5%, zaposleni u društvenim institucijama 21,1%, privatnom sektoru 19,9% i preduzećima u transformaciji 15,1% (privatni preduzetnici najviše jer su njihove aktivnosti usmjerene na nove poslove baš u lokalnoj zajednici). Na trećem, najnižem nivou, su đaci–studenti 11,1% i nezaposleni 10,0% jer se njihova ekspanzija, kao što smo najavili, usmjerava na šire okvire. Sa opštinskom lokalnom zajednicom se natprosječno identifikuju oni koji su, svako na svoj način, aktivniji: vojni penzioneri 14,3%, zaposleni u društvenim institucijama 4,2%, privatni preduzetnici 2,5%.

Među nacionalnostima, Albanci se daleko najčešće identifikuju sa naseljskom lokalnom zajednicom 39,4% i to je kod njih po rangu prvi okvir (slijedi CG 33,3%). Slijede Ostali sa 21,7% (drugi po rangu, odmah iza CG 39,1%) pa Crnogorci 21% (opet drugi po rangu, iza CG 47,4%), i najzad Srbi 18,3% (i kod njih je druga grupa, iza SRJ 58,1%) i Muslimani 8,9% (opet drugi po rangu, iza CG 64,3%). Hrvati nijesu iskazali lokalnu identifikaciju, ni lokalnu ni opštinsku.

¹ M. Marjanović, Vrednosne orijentacije mladih prema selu i gradu, u: Omladina i društvene krize, Beograd, 1983, s. 240–255.

Po prihodima, natprosječna je identifikacija između 100–400 DM i 800–1000 DM. Iznad 800 DM niko nije odabrao opštinsku zajednicu kao dominantni okvir identifikacije.

I na lokalnom i na opštinskom nivou najveća je identifikacija u regionu Jug, a najmanja u regionu Centar.

Identifikacija sa bratstvom i plemenom je okvir između lokalnog i globalnog nivoa, ali ona se, dakle, već odnosi na etničku zajednicu i samo je za nijansu izraženija (2,1%) od opštinske (2,0%). Natprosječno se sa ovim društvenim okvirom identifikuju: muškarci 2,7%, četrdesetogodišnjaci 6% i stariji od 60 g. 4,1%, OO 7,8% i VS 3,9%, privatni preduzetnici 7,5%, domaćice 7,1%, i civilni penzioneri 3,2%, Srbi 2,6% i Crnogorci 2,3% (ispod prosjeka Muslimani 1,8%, a druge nacionalnosti ne) i najniži nivoi prihoda – do 100 DM 3,5%, 100–200 DM 7,3%, a iznad 800 DM niko se nije identifikovao na bratstveničkom ili plemenskom nivou. Regionalno, najizraženije na Sjeveru 4,7%, ispod prosjeka u Centru 1,7%, a na Jugu niko.

Crna Gora kao zajednica je društveni okvir dominantne identifikacije koga građani biraju i u najvećem obimu (preko 1/3 ili 35,6%) i daleko najčešće kada je riječ o svim analiziranim obilježjima. Doduše, već smo vidjeli da to nije uvijek slučaj – lica sa osnovnim obrazovanjem, domaćice i Albanci češće se opredjeljuju za lokalnu zajednicu nego za Crnu Goru kao dominantni identifikacijski okvir. Odmah iza nje, ali na priličnom odstojanju je opredjeljenje za SRJ – 22,4%. Češće za Jugoslaviju nego za Crnu Goru opredjeljuju se u pogledu identifikacije: zaposleni u preduzećima u transformaciji (33,3%:31,2%), vojna lica (66,7% : 16,7%), domaćice (26,2% : 21,4%), Srbi (58,1% : 5,2%), lica sa prihodom od 100–200 DM (27,3% : 21,8%) a u podjednakoj mjeri (24,1%) lica sa prihodom do 100 DM. Kod svih ostalih kategorija preovlađuje identifikacija sa Crnom Gorom. Već smo vidjeli da je to osnovna linija podjela u crnogorskom društvu pa ona i ovdje dolazi do punog izražaja.

Iznad prosjeka (35,6%) za Crnu Goru kao identifikacijski okvir se opredjeljuju: muškarci 36,4%, četrdesetogodišnjaci 36% i stariji od 60 g., SSS 35,8%, VS 37,2% i VSS 44,4%, zaposleni u državnim institucijama 49,5%, civilni (43,7%) i vojni penzioneri (42,9%), dok su nezaposleni (35,6%) tačno na nivou prosjeka. Među nacionalnostima Crnogorci 47,4% i, još izrazitije, Muslimani 64,3%. Zatim, sve kategorije prihoda od 200 DM naviše i centralni (36,9%) i sjeverni region (36,8%). Ovakvo opredjeljivanje građana u pogledu identifikacijskog okvira, očigledno, sastavni je dio procesa rekonstituisanja nacionalne svijesti i državnosti. U tome, vjerovatno, veliku ulogu igraju obrazovanije kategorije stanovništva i zaposleni u državnim institucijama, bar sudeći po natprosječnoj zastupljenosti u izboru Crne Gore kao dominantnog identifikacijskog okvira.

Ovakav proces je na djelu i kada je riječ o rekonstrukciji jugoslovenske države kao političke zajednice. Iznad prosjeka (23,4%) za nju se, kao dominantni identifikacijski okvir, opredjeljuju: mlađi od 30 g. – 29,1%, lica bez osnovnog obrazovanja – 27,3% i sa srednjom stručnom spremom – 24,4%,

đaci–studenti – 29,6%, zaposleni u preduzećima u transformaciji – 33,3%, vojna lica – 66,7%, domaćice – 26,2% i nezaposleni – 26,7%, Srbi – 58,1% i grupa Ostali – 39,1%, kategorije prihoda do 100 DM – 24,1%, 100–200 DM – 27,6%, 400–600 DM – 25,8% i 1300–1500 DM – 28,6%, kao i južni (26,5%) i sjeverni region (24,4%).

Ako se analizira raspon ekspanzije po društvenim okvirima, onda se vidi da sve generacije svoj unutargeneracijski maksimum ostvaruju na nivou Crne Gore što je u vezi sa pomenutim fokusiranjem ekspanzije na nacionalni nivo.

Ako se taj raspon pogleda međugeneracijski onda se vidi da najstariji (preko 60 g.) imaju najmanju ekspanziju: u odnosu na druge generacije oni maksimum postižu na lokalnom i crnogorskom nivou, da bi već na jugoslovenskom nivou bili u minimumu, a isto tako i na svjetskom nivou. Najmlađi (do 30 g.) su u minimumu na lokalnom nivou, oko prosjeka na crnogorskom, a u maksimumu su na jugoslovenskom nivou, blizu prosjeka su na evropskom, a iznad prosjeka na svjetskom nivou. Najviši nivo ekspanzije imaju tridesetogodišnjaci jer prvi među generacijskim maksimumom postižu na opštinskom nivou (2,9%), potprosječno su zastupljeni na crnogorskom i jugoslovenskom nivou, da bi ponovo postigli međugeneracijski maksimum i na evropskom (10%) i na svjetskom nivou (15,7%).

Najobrazovaniji (VSS) su, u odnosu na druge obrazovne nivoe u minimumu na lokalnom i jugoslovenskom nivou, a u maksimumu na opštinskom, crnogorskom (44,4%) i svjetskom nivou (11,1%).

Na crnogorskom nivou međuprofesionalni maksimum postižu zaposleni u društvenim institucijama (49,5%), a slijede civilni i vojni penzioneri (oko 43%). Na jugoslovenskom nivou u maksimumu su vojna lica (66,7%), na evropskom su to nezaposleni (13,3%), a slijede privatni preduzetnici (12,5%). Na svjetskom nivou maksimalnu ekspanziju imaju zaposleni u privatnom sektoru (15,4%), a slijede đaci–studenti sa 14,8% i privatni preduzetnici sa 10%.

Na lokalnom i opštinskom nivou najzastupljeniji su Albanci, na plemskom i jugoslovenskom Srbi, na crnogorskom Muslimani, na evropskom Hrvati, a na svjetskom nivou Ostali. Odnos crnogorske i jugoslovenske opcije identifikacije kod Crnogoraca je 47,4%: 9,5%, a odnos jugoslovenske i crnogorske kod Srba je 58,1%:5,2%. Niko od Muslimana, Albanaca i Hrvata u uzorku nije izabrao Jugoslaviju kao društveni okvir identifikacije.

2. Ispitanicima je bilo postavljeno i sljedeće pitanje: „Kada je riječ o događajima u zemlji i svijetu najveći stepen povjerenja imate u sljedeće izvore informisanja...?” Dobijena je ovakva distribucija odgovora:

Tabela 34. – Povjerenje u izvore informisanja

	u %
1. Svoja najbliža okolina – prijatelji i rođaci	22,7
2. Lokalna sredstva informisanja – lokalna, štampa radio i televizija	5,4
3. Republička sredstva informisanja – dostupna na cijeloj teritoriji Crne Gore	25,0
4. Sredstva informisanja izvan Crne Gore	15,6
5. Ne znam i bez odgovora	31,3

Pažljiv pogled na priloženu tabelu pokazuje da se *najveći stepen povjerenja u izvore informisanja* može, bar posredno, povezati sa društvenim okvirima identifikacije. Tako vidimo da je broj onih koji se dominantno identifikuju sa lokalnom društvenom zajednicom (20%) približno jednak broju onih koji najveće povjerenje poklanjaju neformalnom komuniciranju (preko prijatelja i rođaka) – 22,7%. To, naravno, ne znači da oni »pretresaju« samo lokalne nego, dakako, i nacionalne i svjetske događaje, kako je to uvjerljivo pokazala teorija dvostepenog informisanja. Isto tako, identifikacija na opštinskom nivou je 2%, a najveće povjerenje u lokalna sredstva informisanja ima 5,4% ispitanika. To, naravno, ne znači da u drugim sredstvima informisanja ne postoje informacije o lokalnoj zajednici. Ali i ako bismo zbrojili podatke za oba načina identifikacije i oba izvora informisanja, opet bi postotak bio vrlo sličan. Uostalom, već na sljedećem nivou poređenja vidimo istu strukturalnu sličnost – građani se najčešće identifikuju sa Crnom Gorom (35,6%), a najveći stepen povjerenja imaju u republičke izvore informisanja (25%). Razlika je, doduše, 10,6% ali je još veća (20,6%) ako se uporede širi okviri identifikacije (SRJ, Evropa, svijet) – 36,2% i najveće povjerenje u sredstva informisanja izvan Crne Gore – 15,6%.

Valja, isto tako, istaći da je najčešći odgovor na pitanje o izvoru informisanja u koji imaju najveće povjerenje bio »ne znam« i bez odgovora – skoro svaki treći građanin Crne Gore (31,3%) nije mogao u tom pogledu da se izjasni.

Kod žena je taj postotak čak i veći (37% – ili za 11,6% veći nego kod muškaraca), a one imaju za nijansu veće povjerenje nego muškarci u lokalna sredstva informisanja (što je u skladu sa njihovom većom lokalnom identifikacijom), dok su kod ostalih izvora muškarci češće zastupljeni – kod najvećeg povjerenja u ta sredstva izvan Crne Gore za 9,8%.

Taj neodlučan stav je izraženiji kod (naj) mlađih nego kod starijih ispitanika i oni ispoljavaju veće povjerenje u lokalne i vanrepubličke izvore informisanja, a stariji u republičke. Najveće povjerenje u republičke izvore informisanja ima samo 13,6% najmlađih ispitanika, 22,2% tridesetogodišnjaka, 30,1% četrdesetogodišnjaka, 30,8% pedesetogodišnjaka i 38,2% starijih od 60 godina. Najstariji su najbrojniji (26,8%) i kod neformalnog komuniciranja, a slijede najmlađi (25,8%), dok su sredovječne generacije sve ispod

prosjeka i više orijentisane na druge (formalne) izvore informisanja. U van-republičke izvore informisanja ima najveće povjerenje 20,3% četrdesetogodišnjaka, a samo 5,7% najstarijih.

Prema obrazovanju, sa porastom obrazovnog nivoa opada postotak neodlučnih (sa 36,4% kod BO na 20,8% kod VSS) kao i onih koji su skloniji neformalnom komuniciranju (respektivno sa 36,7% na 18,1%) dok raste povjerenje u republičke medije (od 18,2% na 33,3%) ali i u vanrepubličke (OO 4,7%, VS 24,4%). Na nivou SSS je najveće povjerenje u lokalna sredstva informisanja (6,5%).

Najneodlučniji u pogledu preferencije kod povjerenja u medije su žene, manje obrazovani (kod OO čak 43,8%) đaci–studenti (40,7%), što odgovara nalazima iz komunikoloških istraživanja po kojima je kod ovih kategorija ispitanika izraženija zabavna nego informativna funkcija medija. Njima se pridružuje i 57,1% vojnih penzionera za koje, međutim, ne možemo reći da nisu dovoljno informisani (još 28,6% njih preferira neformalno komuniciranje). U neformalno komuniciranje najveće povjerenje imaju vojna lica 33,3%, domaćice, 31%, vojni penzioneri 28,6% i đaci–studenti 26%. U lokalne medije najveće povjerenje imaju đaci–studenti 13%, zaposleni u državnim institucijama 9,5% i domaćice 7,1%. Samo 3,7% đaka–studenata ima najveće povjerenje u republičke medije, a najviše civilni penzioneri 42,1%, zaposleni u državnim institucijama 33,7% i vojna lica 33,3%. Najveće povjerenje u vanrepublička sredstva informisanja ne ispoljava niko od vojnih penzionera i samo 6,4% civilnih, a najčešće ih preferiraju nezaposleni 23,3%, zaposleni u društvenim institucijama 17,9% i privatni preduzetnici 17,5%.

Najveće povjerenje u neformalno komuniciranje imaju Srbi 32,5% i Muslimani 28,6%, a u lokalne medije Albanci 12,1% – to odgovara njihovoj izrazitoj lokalnoj identifikaciji. Najveće povjerenje u republičke i vanrepubličke medije po nacionalnosti je sljedeće: Crnogorci 30,3%:13,1%, Srbi 7,3%:21,5%, Muslimani 41,1%:7,1%, Albanci 39,4%:18,9%, Hrvati 42,9%:14,3% i Ostali 17,4%:26,1%. Najviše neodlučnih je među Hrvatima 42,9%, Srbima 35,1% ali i Crnogorcima 31,8%. Uticaj glavne političke podjele je više nego očigledan.

Neformalno komuniciranje se najviše preferira kod prihoda od preko 1500 DM, a najmanje kod prihoda od 600 – 800 DM, gdje je pak najveće povjerenje u lokalne medije. Najmanje povjerenje u republičke medije je na dnu ljestvice prihoda i lagano raste sve do prihoda od 800 DM da bi maksimum dostigao kod prihoda od 1000 – 1300 DM. U suprotnom smjeru i gotovo pravolinijski se kreće najveće povjerenje u vanrepubličke medije – najmanje je na samom vrhu a najveće na samom dnu ljestvice prihoda. Neodlučni su, pak, najčešći na dnu i na vrhu ljestvice.

Regionalno gledano, najviše neodlučnih je na Sjeveru, najviše se preferiraju lokalni mediji u Centru, a najveća preferencija neformalnih, republičkih ali i vanrepubličkih izvora informisanja je na Jugu. Ipak, razlike među regionima nijesu naročito velike.

3. *Međuetnička i vjerska tolerancija*, a naročito poštovanje prava nacionalnih i vjerskih manjina, predstavlja veoma važan segment savremene demokratske političke kulture. Poslije sad već jedne decenije od početka žestokih i krvavih međunacionalnih i vjerskih sukoba na balkanskim i južnoslovenskim prostorima, koji i dalje tinjaju i povremeno se razbuktavaju, potreba za takvom tolerancijom još više dobija na značaju. S druge strane, imamo u vidu i to da u ovom periodu unutar Crne Gore ovih sukoba nije bilo. Zato će biti izuzetno zanimljivo da vidimo koliko se i kako ova tolerancija izražava među građanima Crne Gore na nivou nekih stavova, koje smo pažljivo odabrali kao indikatore, a ispitanicima ponudili kao tvrdnje. Napominjemo da bi ovdje od posebnog značaja bili podaci o vjeroispovijesti, kao obilježju ispitanika, koji su u anketi prikupljeni ali su u statističkoj obradi kod ukrštanja podataka izostavljeni, pa ćemo o njima tek posredno zaključivati.

Tabela 35. – Slaganje s tvrdnjama

<i>Mjera slaganja sa tvrdnjama</i>	<i>Uopšte se ne slažem</i>	<i>Uglavnom se slažem</i>	<i>Neodlučan sam</i>	<i>Uglavnom se slažem</i>	<i>Potpuno se slažem</i>	<i>Bez odgovora</i>
Nacionalne i vjerske manjine trebalo bi da u svemu budu ravnopravne sa pripadnicima većinskog naroda u državi	10,0	11,3	12,3	26,3	37,7	2,4
Većinski narod u svim državama treba da donosi sve važne odluke bez obzira na stavove nacionalnih manjina i etničkih grupa	15,9	15,6	17,3	20,4	28,4	2,4
Nacionalne i vjerske homogene (jednorodne) države su bolje od višenacionalnih i viševjerskih	27,3	15,9	21,9	17,4	15,6	2,0

➤ Sa tvrdnjom „*Nacionalne i vjerske manjine trebalo bi da u svemu budu ravnopravne sa pripadnicima većinskog naroda u državi*” složilo se gotovo 2/3 građana Crne Gore (64%), nešto više od 1/5 (21,3%) se nije složilo, neodlučnih je bilo 12,3% a bez odgovora 2,4%. Netolerantan stav nije oštro izražen i široko rasprostranjen ali je broj onih koji se nije složio sa ovom tvrdnjom tri puta veći nego broj onih za koje zaštita manjina ne predstavlja važnu ličnu vrijednost (21%:7%). I broj onih koji su se složili sa ovom tvrdnjom je za 14,6% veći od broja ispitanika za koje je zaštita manji-

na lično važna. Smatramo da to dolazi otud što je ova tvrdnja formulisana na jednom konkretnijem, izričitijem planu i što se naglašava da ta ravnopravnost treba da se u svemu ispolji.

Pomalo je iznenađujući podatak da među onima koji su prihvatili ovu tvrdnju ima za 8,3% manje žena i za 1,3% više među onima koji je ne prihvataju kao i za 6,9% više među onima koji su neodlučni i bez odgovora.

Kod starosti postoji zvonasta kriva kod prihvatanja a *U* kriva kod odbacivanja. Najčešće je prihvataju četrdesetogodišnjaci – 74,5%, pa pedesetogodišnjaci – 70,3% i stariji od 60 g. – 69,1%, a tek onda tridesetogodišnjaci – 62,2% i mlađi od 18–30 g. – 53,1%. Najtolerantnije su, dakle, starije sredovječne, pa najstarija a tek onda mlađa sredovječna, generacija a najmanje tolerantni su, što zabrinjava, najmlađi. Među njima je i 28,6% onih koji ne prihvataju tvrdnju. Pretpostavljeni uticaj navedenih događaja, ali i političke socijalizacije u ovom kao i ranijim periodima je više nego očigledan.

Potpuno pravilna pravolinijska korelacija postoji prema obrazovanju, kako kod prihvatanja, tako i kod odbacivanja stava. Prihvata je: BO 36,4%, OO 51,6%, SSS 63,6%, VS 67,9%, VSS 75%. Respektivno odbacuje: 27,3%, 23,5%, 21,5%, 21,8%, 16,6%. Dakle, prihvaćenost je za preko dva puta veća kod najvišeg nego kod najnižeg obrazovnog nivoa s tim što je kod ovih posljednjih neodlučan stav izražen u istoj mjeri kao i odbacujući, dok ga kod najobrazovanijih gotovo i da nema: BO 27,3%, OO 21,9%, VSS 4,2%.

Prema socio-profesionalnom statusu najčešće tvrdnju prihvataju vojna lica – 83,3% i civilni penzioneri – 76,2%, pa tek onda zaposleni u državnom – 70,5%, i privatnom sektoru – 68,4% i privatni preduzetnici – 65% a ispod prosjeka su domaćice – 59,5%, vojni penzioneri – 57,2%, pa tek onda đaci–studenti – 53,7% i već manje od polovine nezaposleni – 45,6%. Među nezaposlenima je i najviše onih koji odbacuju tvrdnju – 35,6%, a odmah za njima su đaci–studenti sa 25,9%. Među onima koji se uopšte ne slažu sa tvrdnjom jedino nema vojnih lica i vojnih penzionera kod kojih nema ni onih koji se uglavnom ne slažu. Kod vojnih lica nema ni neodlučnih, a kod vojnih penzionera ih je najviše, čak 42,9%. Najviše onih koji se potpuno slažu je među vojnim licima i privatnim preduzetnicima (po 50%), u privatnom sektoru ih je nešto više nego u društvenim institucijama (43,4%:42,1%), što je skoro dvostruko više nego među đacima–studentima (24,7%) i nezaposlenima (25,6%). Mislimo da se kod nezaposlenih radi o projektovanju lošeg materijalnog stanja i marginalizovanog društvenog položaja na nacionalno–vjerski plan, dok su kod vojnih lica i penzionera i đaka–studenata djelovali pomenu ti procesi političke socijalizacije koji su kod vojnih penzionera antagonistički i rezultiraju neodlučnim stavom. U modernizovanom privatnom sektoru, a osobito među preduzetnicima, kao da se pojavljuje klica nešto tolerantnije političke kulture na nacionalno–vjerskom planu.

Kod ljestvice prihoda zapaža se porast tolerancije sa porastom prihoda – od potprosječne prihvaćenosti kod tri najniže kategorije (do 400 DM) stal-

no pravolinijski raste sve do nivoa od 71% kod prihoda od 600 – 1000 DM, da bi maksimum dostigao kod najvišeg prihoda (preko 1500 DM) – 75%. Obrnut smjer je kod odbacivanja stava, od njegovog potpunog odsustva kod prihoda od 1300 – 1500 DM (ali sa maksimumom neodlučnih od 28,6%), preko nešto nižih vrijednosti na sredini ljestvice (od 600 – 1000 DM) od 19,3 – 22,9%, da bi vrlo izrazitu, maksimalnu vrijednost dostigao kod prihoda do 100 DM, od čak 41,3% onih koji odbacuju prema samo 34,5% koji ga prihvataju, uz 20,7% neodlučnih. Za najsiromašnije važi objašnjenje koje smo dali za nezaposlene, a za najimućnije ono koje smo dali za privatne preduzetnike, dok se kod potencijalno tolerantnijih obrazovanih srednjih slojeva ova tolerancija nekako presijeca izrazitijom nacionalnom identifikacijom (ideologijom), kao kod vojnih penzionera.

Sasvim je logično da pripadnici nacionalnih manjina daleko češće prihvataju stav o potpunoj ravnopravnosti sa većinskim narodom, na načelnom nivou. Sa ovom tvrdnjom slaže se 92,9% Muslimana, pa u gotovo podjednakoj mjeri Hrvati – 85,7%, Albanci – 84,9% i Ostali – 82,6%. Ni u jednoj od ovih nacionalnih grupacija nema nikog ko se uopšte ne slaže sa ovom tvrdnjom. Kod Albanaca nema ni onih koji se uglavnom ne slažu, dok se potpuno slaže 84,9%, a slijede Muslimani sa 76,8%. Kod Hrvata, pak, preovlađuje umjereno prihvatanje – uglavnom se slaže 71,4%, a po 14,3% je onih koji se potpuno slažu ili se uglavnom ne slažu. Na nivou od 2/3 ili 65,4% slaganja sa stavom su Crnogorci, što je još uvijek za nijansu iznad prosjeka (64%), neodlučnih je 11,8% što je tek nešto ispod prosjeka, dok se tačno svaki peti ne slaže sa tvrdnjom. Još je više neodlučnih kod Srba – 17,8% a pogotovo onih koji se ne slažu, već iznad 1/3 ili 35,6% (po 17,8% je onih koji se uopšte i uglavnom ne slažu), a manje od polovine – 44,6%, prihvata ovu tvrdnju (i to se 20,9% uglavnom a 23,6% potpuno slaže). Iako netolerantan stav ni kod Srba nije izražen u nekom ekstremnom obliku i intenzitetu, on je poprilično vidljiv i može se, bar djelimično, objasniti traumatskim doživljajem balkanskih sukoba koji se još nijesu smirili i pogoršavanjem njihove nacionalne pozicije. Međutim, život u modernizovanom društvu iziskivaće i od njih veći, primjereniji stepen tolerancije.

Regionalne razlike su blago opadajuće, idući od Centra, gdje se tvrdnja prihvata u 65,3% slučajeva, ka Jugu sa 64,5% i Sjeveru 61,1%. Ali na Sjeveru je dvostruko više neodlučnih (18,7%) u odnosu na druga dva regiona, dok je ekstremno prihvatanje (43,2%), ali i ukupno odbacivanje stava (23,3%), najizrazitije na Jugu.

➤ Gotovo potpuno suprotan stav u odnosu na prethodni, sa znatnim primjesama netolerancije, ali koji mnogo više izražava iskustvo balkanskih država – nacija u prethodnom periodu, sadržan je u tvrdnji „*Većinski narod u svim državama treba da donosi sve važne odluke, bez obzira na stavove nacionalnih manjina i etničkih grupa*”. Proces demokratskog odlučivanja

podrazumijeva dijalog i uvažavanje različitih mišljenja u donošenju odluka i toleranciju prema manjinama u procesu njihovog sprovođenja.

Gotovo polovina ispitanika (48,8%) se slaže sa ovom tvrdnjom, skoro svaki treći (31,5%) se ne slaže, a neodlučnih je bilo 17,3%.

Među muškarcima je nešto više onih koji prihvataju tvrdnju (2%), ali i onih koji je odbacuju (4,8%), dok je među ženama za 6,9% više neodlučnih i bez odgovora.

Kod starijih postoji pravolinijska korelacija i u prihvatanju i u neprihvatanju stava ali sa malim razlikama. Mlađi od 50 godina ispod prosjeka (48,8%), a stariji nešto iznad prosjeka prihvataju ovu tvrdnju, dok je kod njegov odbacivanja obrnuto – nešto iznad prosjeka (31,5%) su mlađi od 50 god., a nešto iznad stariji. Drugim riječima, starijima je ovaj stav nešto prihvatljiviji nego mlađima. Dakle, sudeći prema ovom indikatoru, mlađi imaju za nijansu demokratičniju političku kulturu, mada bi se moglo očekivati da razlike budu veće.

Daleko su izraženije razlike prema obrazovanju i to u obrnutoj pravolinijskoj korelaciji, u velikom rasponu. Po nivoima obrazovanja, tvrdnja se prihvata ovako: BO 72,7%, OO 62,5%, SSS 50,5%, VS 36,0%, VSS 36,1%. U suprotnom smjeru kod odbacivanja: BO 9,1%, OO 14,1%, SSS 28,8%, VS 47,4%, VSS 50,0%. Potpuno se složilo sa tvrdnjom 63,6% ispitanika bez osnovnog obrazovanja, a potpuno je nije odbacio niko. Ovo je dobar primjer koji pokazuje od kolikog je značaja obrazovanje za razvoj demokratske političke kulture.

Pomenutu tvrdnju najčešće prihvataju vojna lica – 66,6%, pa u vrlo sličnoj mjeri vojni penzioneri – 57,2%, domaćice – 57,1%, zaposleni u preduzećima u transformaciji – 56%, civilni penzioneri i nezaposleni, po 55,6%, a ispod prosjeka đaci–studenti – 46,3%, zaposleni u privatnom sektoru – 42,7% i državnim institucijama – 37,9% i, najrjeđe, privatni preduzetnici – 32,5%. S druge strane, odbacuju je, najčešće privatni preduzetnici – 47,5%, vojni penzioneri 42,9 –%, zaposleni u državnim institucijama – 42,2% i privatnom sektoru – 38,9% i vojna lica – 33,4%, na nivou prosjeka su đaci–studenti – 31,5% a ispod njega zaposleni u preduzećima u transformaciji, civilni penzioneri – 24,6%, nezaposleni – 21,1% i domaćice – 16,6%. Uz ove podatke treba imati u vidu komentar kod prethodne tvrdnje.

I kod ljestvice prihoda važi komentar uz prethodnu tvrdnju jer je tendencija u osnovi ista. Najveća prihvaćenost je kod prihoda od 100 – 200 DM (67,3%), a najmanja na nivou od 600 – 800 DM (33,9%) i preko 1500 DM (37,6%). S druge strane, najrjeđe je odbijaju na nivou do 100 DM (13,8%) a najčešće od 600 – 800 DM i preko 1500 DM (po 50%).

I po nacionalnosti je distribucija frekvencija slična prethodnoj. Najčešće je prihvataju Srbi, čak 67,5%, uz njih ovoga puta i Ostali sa 65,2%, pa tek nešto ispod prosjeka Crnogorci 46,7%, zatim Muslimani 23,2%, Hrvati i,

najmanje, Albanci 6,1% (kod njih je iznenađujuće mnogo neodlučnih, čak 48,5%). S druge strane, najčešće je odbacuju Hrvati, 71,4% i Muslimani 60,8%, oko prosjeka su Albanci 45,5%, a ispod Crnogorci 32,9%, Ostali 26,1% i Srbi 16,8%.

Zanimljivo je da se pomenuta tvrdnja najviše prihvata u Centru 53,7%, oko prosjeka je Sjever (46,7%) a ispod njega Jug, sa 40,7%. Obrnuto je kod odbacivanja tvrdnje: Centar 29,3%, Sjever 31,7% i Jug 36,2%.

➤ Imajući u vidu izrazitu nacionalnu i vjersku izmiješanost balkanskih prostora, krvave sukobe na tom planu u posljednjoj deceniji, pa i ranije, ali i relativnu stabilnost unutar Crne Gore, kao i moderne imperativne za multietičnošću i multikulturalnošću, pa i multikonfesionalnošću ispitanicima smo ponudili i ovakvu tvrdnju: „*Nacionalno i vjerski homogene (jednorodne) države su bolje od višenacionalnih i viševjerskih*”.

Manjina ili tačno trećina ispitanika (33,0%) složila se sa tom tvrdnjom, nije se složilo 43,1%, neodlučnih je bilo 21,9% a bez odgovora 2%. Preovlađuje, dakle, pozitivan stav prema višenacionalnoj i viševjerskoj državi, ali to još uvijek ne čini apsolutnu većinu, odnosno bar polovinu građana.

Interesantno je da su muškarci više od žena preferirali homogenu državu za 11,7% (38,6:26,9%), dok su žene bile tolerantnije prema heterogenoj za 5,5% (46:40,5%), ali i neodlučnije za 6,6%.

Prema starosti najveća razlika u odnosu na homogenu državu je između četrdesetogodišnjaka (28,6%) i pedesetogodišnjaka (41,8%), dok se kod ostalih grupacija osjeća blag porast prema starijim grupama: mlađi od 30 g. 31%, tridesetogodišnjaci 32,1%, stariji od 60 g. 35,8%. Pozitivan stav prema multietničko–multikonfesionalnoj zajednici je, pak, najizrazitiji kod četrdesetogodišnjaka (49,6%), a odatle blago opada ka mlađim generacijama – tridesetogodišnjaci 47,2%, mlađi od 30 g. 43,2%, pa dalje ka starijima – pedesetogodišnjaci 38,5%, preko 60 g. 35%.

Kod obrazovanja pozitivan stav prema heterogenoj državi izrazito raste sa obrazovnim nivoom: BO 9,1%, OO 28,2%, SSS 42,4%, VS 56,4%, VSS 52,8% (ali je intenzitet prihvatanja jače izražen kod VSS nego kod VS – 37,5%:34,6% kod potpunog odbacivanja pomenute tvrdnje). S druge strane, pozitivan stav prema homogenoj državi je daleko najizraženiji kod lica bez osnovnog obrazovanja, čak 72,8%, dok su sve ostale grupe negdje oko prosjeka, odnosno nešto preko 30%. I ovdje se dakle, obrazovni nivo pokazuje kao veoma značajan ali više u odnosu na heterogenu nego u odnosu na homogenu državu, što je za toleranciju od velikog značaja.

Najviše tvrdnju odbacuju a to znači da preferiraju pozitivan stav prema nacionalno i vjerski heterogenoj zajednici, vojni penzioneri 85,7%, vojna lica 66,7%, privatni preduzetnici 57,5%, zaposleni u državnim institucijama 55,8% i privatnom sektoru 52,2%, a ispod prosjeka (43,1%) su nezaposleni

38,9%, zaposleni u preduzećima u transformaciji 37,6%, civilni penzioneri, đaci–studenti 27,8% i domaćice 19%. Ni jedna socio–profesionalna grupa ne preferira natpolovično jednorodnu nacionalnu i vjersku državu a za nju se, sa preko 40% ispitanika, opredjeljuju samo domaćice 47,6%, đaci–studenti 40,7% i civilni penzioneri 40,5%. I ove tendencije smo komentarisali kod tvrdnje o ravnopravnosti nacionalnih manjina i većinskog naroda.

Da su homogene države bolje misli 44,8% onih sa prihodom do 100 DM, 41% sa prihodom od 100 – 200 DM, ali i 43,8% onih sa najvišim prihodom, od preko 1500 DM. Natpolovično preferiraju heterogenu državu oni sa porodičnim prihodom od 1000 – 1300 DM (68,4%), pa u sljedećoj grupi od 1300 – 1500 DM (57,2%), pa onda u sredini ljestvice od 400 – 800 DM, oko 51%, a najmanje dvije najniže kategorije, do 400 DM, oko 31%.

Srbi natprosječno i gotovo do nivoa od polovine ispitanika preferiraju nacionalno i vjerski homogenu u odnosu na heterogenu državu (49,3%:25,7%), dok je već kod Crnogoraca (30,8%:46,2%) i svih ostalih obrnuto: Ostali 30,4:39,2%, Muslimani 17,9%:64,3%, Albanci 9,1%:66,7% i Hrvati 14,3%:85,7%. Čini se da se ovdje u velikoj mjeri ocrta i linija današnjih političkih podjela u Crnoj Gori.

Regionalne razlike su ovog puta prilično polarizovane: na jednoj strani preferencija heterogene zajednice na Jugu (47,1:29%) i u Centru (45,2:31,9%) i blago izraženija preferencija homogene na Sjeveru (38,3%:36,3%).

4. Pomoću nešto modifikovane Bogardusove skale za mjerenje socijalne distance (društvene udaljenosti) mjerili smo *etničku ali i neke druge distance* među građanima Crne Gore. Kod etničke distance analiziraćemo samo dva pokazatelja preko kojih se, uobičajeno, mjere najveće društvene udaljenosti – sklapanje braka sa pripadnikom određene nacionalnosti i stupanje u odnos sa takvim pripadnikom kao pretpostavljenim. Treba reći da se ovdje radi o jednoj hipotetičkoj, zamišljenoj situaciji, u kojoj bi ispitanici mogli da se opredjeljuju.

Potencijalna etnička distanca prema pripadnicima određenih nacionalnosti veoma različito izražena. U brak bi stupilo sa: Crnogorcem 88,6%, Srbinom 74,6%, Hrvatom 40%, Muslimanom 33,1%, Albancem 18,7% i Romom 12,7% ispitanika. U odnos kao sa pretpostavljenim ako bi bio: Crnogorac 89,2%, Srbin 75,6%, Hrvat 51,6%, Musliman 50,1%, Albanac 37,6%, Rom 36,1%. Etnička distanca je mnogo veća ako se mjeri sklapanjem braka (raspon je 75,9%) nego ako se izražava preko stupanja u odnos sa pretpostavljenim (raspon 53,1%). Prva u odnosu na drugu je izraženija prema svakoj nacionalnosti, ali različito: kod Crnogoraca i Srba iznosi tek po neki procenat, dok je kod Albanaca dva, a kod Roma čak i tri puta veća. Ono što je sa aspekta proučavanja demokratske političke kulture važno istaći jeste da se pokazuje

da je crnogorsko društvo izrazito multietničko, multikonfesionalno i multikulturno, da su potencijalne etničke udaljenosti veoma velike i da je problem tolerancije razlika u takvom društvu jedan od središnjih i najznačajnijih.

Kao što se i moglo pretpostaviti, potencijalna etnička distanca prema *Crnogorcima* kao većinskom narodu je najmanja i, mjereno pokazateljem sklapanje braka iskazana je samo kod 3,3% a kod odnosa sa pretpostavljenim 4% ispitanika. Kod sklapanja braka najveću distancu pokazuju Muslimani – brak bi sa pripadnikom crnogorske nacionalnosti sklopilo samo 44,6%, ne bi 12,5% a neodlučnih i bez odgovora je 43,9%. Isti ti pokazatelji kod Albanaca su: 72,7%, 6,1% i 21%, a kod Srba 91,6%, 4,7% i 3,7%. U odnosu na Crnogoraca kao pretpostavljenog distancu pokazuje 8,7% iz grupe Ostali, 6,8% Srba, 6,1% Albanaca, 5,4% Muslimana i 2,1% Crnogoraca. Mjereno drugim indikatorima etnička distanca prema Crnogorcima skoro da i ne postoji. Sa njima bi prijateljevalo, u susjedstvu živjelo i radilo u istoj firmi preko 95,5%, a u istom gradu i istoj državi živjelo preko 96% ispitanika (distanca je u svim ovim slučajevima manja od 1%, uz nešto neodlučnih i bez odgovora).

Prema *Srbima* etnička distanca je već nešto izrazitija – u brak sa njima ne bi stupilo 9,7%, a za pretpostavljene ih ne bi imalo 11,4% ispitanika. Broj Muslimana koji bi sklopio brak sa pripadnikom srpske nacionalnosti isti je kao i onaj koji ne bi – po 28,6%, uz 32,9% uzdržanih. Respektivni podaci kod Albanaca su 48,5%, 24,2%, 27,3%, kod Crnogoraca 71,8%, 10,8%, 17,4%, kod Ostalih 87%, 8,7%, 4,4% i Hrvata 71,4%, 0%, 28,6%. U odnosu na Crnogorce distanca prema Srbima je kod sklapanja braka veća za preko dva puta kod Muslimana, a kod Albanaca za četiri puta. Iako se i u odnosu na pretpostavljenog ova distanca kod pomenutih nacionalnosti udvostručuje i utrostručuje, ona i dalje nije velika: kod Albanaca ali i Crnogoraca 15,1%, Hrvata 14,3%, Ostalih 13%, Muslimana 12,5% pa i kod samih Srba 2,6%. Od ostalih indikatora etničke distance pomenućemo samo jedan podatak – 15,2% Albanaca ne bi živjelo sa Srbima u istoj državi ali ni ova distanca ne izgleda naročito velika ako se uzme u obzir zategnutost respektivnih međunacionalnih odnosa.

U odnosu na *Hrvate* izričita etnička distanca registrovana je u slučaju sklapanja braka kod 33,1% a kod pretpostavljenog kod 28,1% ispitanika. Tu je distanca daleko najizrazitija kod Srba 58,6%, pa kod grupe Ostali 26,1%, Muslimana 23,2% i Crnogoraca 24,6% u gotovo podjednakoj mjeri i kod Albanaca 15,5%. Ako se pogledaju strukturalni podaci za one koje su ispoljili etničku distancu prema Hrvatima vidi se da su to ispitanici bez ili sa osnovnom školom (preko 60%), češće žene (44,8%), najmlađi (40,4%), po socio-profesionalnom statusu domaćice 76,2%, vojna lica 50%, đaci–studenti 42,6% i zaposleni u preduzećima u transformaciji 40,9%, sa prihodom od 100 – 200 DM 49,1% i preko 1500 DM 43,8%, nešto izraženije u regionu Sjever 38,9%. Prema Hrvatima kao pretpostavljenom etničku distancu ispoljava 46,1% Srba, 39,1% iz grupe Ostali, 23,1% Crnogoraca, a najmanje Alba-

naca 12,2% i Muslimana 10,7%. U natpolovičnom iznosu ova distanca se bilježi samo kod vojnih lica 66,7% i kod tačno 50% domaćica i ispitanika sa osnovnom školom. Hrvata ne bi imalo za prijatelja 30,9% Srba i 10,3% Crnogoraca, u susjedstvu sa njima ne bi živjelo 29,3% Srba i 17,4% iz grupe Ostali. Kod Srba se u odnosu na rad u firmi ova distanca smanjuje na 23,6%, da bi se nešto povećala kod modaliteta život u istom gradu 26,2% i u istoj državi 29,3%.

U pogledu sklapanja braka, prema *Muslimanima* ispoljava etničku distancu gotovo polovina ispitanika u uzorku (47,6%). Najčešće su to žene (57,9%), mlađi od 30 godina 51,6%, sa osnovnom školom 62,5% i bez osnovne škole 54,6%, domaćice 78,6%, đaci–studenti 57,4%, vojna lica 50% i sa prihodom od 100 – 400 DM (preko 50%). Prema nacionalnosti: čak 70,2% Srba, 56,5% iz grupe Ostali, 45,4% Crnogoraca, 42,9% Hrvata, 12,2% Albanaca ali i 3,6% Muslimana. Ovakva distanca je nešto izraženija u Centru (54,3%). Kod Muslimana kao zaposlenog ova distanca pada na manje od 1/3 ispitanika (30,4%). U iznosu od 50% zabilježena je kod nezaposlenih i vojnih lica i kod domaćica 52,4%. U ovom pogledu distanca kod Srba je 46,6%, grupe Ostalih 39,1%, Crnogoraca 28,7%, a najmanja kod samih Muslimana 3,6%, Albanaca 3% i Hrvata, gdje je uopšte nije bilo. Muslimana za prijatelja ne bi imalo po 20,3% žena i najstarijih u uzorku, 32,8% ispitanika sa osnovnom školom, 35,7% domaćica, 21% nezaposlenih i 20,4% zaposlenih u preduzećima u transformaciji, 31,9% Srba i po 13% Crnogoraca i Ostalih. Sa Muslimanom u susjedstvu ne bi živjelo 29,3% Srba, 12,6% Crnogoraca i 13% iz grupe Ostalih ispitanika u uzorku. Nešto ih je manje koji ne bi ni sa njim radili u istoj firmi (26,2% Srba, 17,4% Ostalih i 10,3% Crnogoraca) ili ne bi živjeli u istom gradu (25,7% Srba, 13% Ostalih i 8,2% Crnogoraca) ili u istoj državi (27,2% Srba, 21,4% Ostalih, 9,5% Crnogoraca). Kod Hrvata se distanca prema Muslimanima izražava samo u pogledu sklapanja braka, a kod Albanaca i odnosu na pretpostavljenog (ali vrlo nisko – 3%), dok se u ostalom kod ove dvije nacionalnosti ne ispoljava.

Prema *Albancima* je distanca još izraženija nego prema Muslimanima – gotovo 2/3 ispitanika u uzorku (62,6%) ne bi sa pripadnikom ove nacionalne manjine stupilo u brak. Preko 70% ispitanika koji to ne bi učinili nalazi se kod: žena, najmlađih, onih bez osnovne škole ali i sa njom, domaćicama, nezaposlenima, i đacima–studentima, kao i onima sa prihodom od 100 – 200 DM, ali i preko 1500 DM. Sa pripadnikom albanske nacionalnosti brak ne bi sklopilo čak 4/5 Srba (81,5%), 64,1% Crnogoraca, 60,9% Ostalih, 57,2% Hrvata i 26,8% Muslimana. Znatno je niža distanca prema indikatoru „Pretpostavljeni” (43,7%) i u uzorku u cjelini i po nacionalnostima: 62,3% Srba, 52,2% Ostalih, 43,1% Crnogoraca, 14,3% Hrvata i 10,7% Muslimana. Ta distanca prema Albancima u cijelom uzorku još više opada kod prijateljstva i susjedstva (ispod 1/3, odnosno 32,1% i 30,6%) da bi se kod pokazatelja: raditi u istoj firmi, živjeti u istom gradu i državi – spustila na manje od 1/5 (24,6%, 23,6%, 23,9%). U odnosu na pokazatelje prijateljstva i susjedstva, ta

distanca je još uvijek iznad 50% kod Srba, a kod Ostalih iznad 34%, Crnogoraca iznad 25% i Muslimana, iznad 5% dok je kod Hrvata nije bilo. Prema obilježju rad u istoj firmi, život u istom gradu i istoj državi kod Srba distanca opada na oko 45%, kod ostalih na 30% pa i manje, a kod Muslimana na 2 – 3,5%.

Etnička distanca prema *Romima* je najveća i oni u našem istraživanju predstavljaju neku vrstu „kontrolne grupe”, („naše Crnce”), o kojoj postoji najveći broj negativnih stereotipa i predrasuda, kao dio političke kulture koja utiče na stvaranje potencijalnih društvenih udaljenosti. Sa Romima u brak ne bi stupilo skoro 3/5 ispitanika (69,6%), a to bi učinio tek svaki osmi (12,7%) a skoro svaki šesti (17,7%) je neodlučan ili bez odgovora. U takav brak ne bi stupilo 73,3% Srba i 71,8% Crnogoraca i nešto iznad polovine ostalih nacionalnosti u uzorku: Hrvata i Muslimana po 57,1%, Ostalih 56,5%, i Albanaca 54,5%. Sa njima bi najčešće u brak stupili Albanci (tačno 33,3%), dok su ostali između 10,7% kod Muslimana i 17,4% kod Ostalih. Etnička distanca prema Romima se znatno smanjuje već kod odnosa prema njima kao pretpostavljenima u koji ne bi stupilo 43,1%, a stupilo bi 36,1% ispitanika. Roma kao pretpostavljenog bi prihvatilo 53,7% zaposlenih u državnim institucijama, 57,6% Albanaca i 51,4% ispitanika sa prihodom od 800 – 1000 DM. Distanca prema Romima opada kod prijateljstva i susjedstva na oko 29%, kod rada u istoj firmi na 22,1%, a kod života u istom gradu i državi na oko 19%.

Tabela 36. – Pozitivan stav prema etnički mješovitom braku prema Nacionalnosti – % uzajamnih izbora

Crnogorca Albanac	72,7%	Albanca Crnogorac	16,2%
Srbina Albanac	48,5%	Albanca Srbina	8,4%
Crnogorca Musliman	44,6%	Muslimana Crnogorac	29,7%
Srbina Musliman	28,6%	Muslimana Srbina	15,7%
Crnogorca Srbina	91,6%	Srbina Crnogorac	71,8%
Muslimana Albanac	75,8%	Albanca Musliman	33,9%

Iz ove tabele možemo izvesti nekoliko empirijskih generacija. Većinske (mnogobrojnije) nacionalnosti imaju veću distancu prema manjinskim (malobrojnijim) nacionalnostima nego obratno. Pravoslavne nacionalnosti imaju veću distancu prema islamskim nego obrnuto. Među islamskim nacionalnostima je veća distanca nego među pravoslavnim. Unutar iste vjeroispovesti veća je distanca Crnogoraca prema Srbima i Muslimana prema Albancima nego obrnuto. Srbi imaju veću distancu prema nacionalnim manjinama nego Crnogorci.

5. *Tolerancija drukčijih.* – Razvijena demokratska kultura podrazumijeva ne samo pravnu zaštitu nacionalnih, vjerskih i rasnih manjina već visok stepen tolerancije najrazličitijih manjinskih grupa koje se sve više pojavljuju u modernom društvu. To mogu biti i hendikepirani, i razne marginalne društvene grupe, pa i pojedinci koji imaju devijantne ili patološke osobine koje

društvo žigoše i osuđuje. Naš cilj je bio da utvrdimo do kojih granica dopire tolerancija građana Crne Gore kada je riječ o takvim grupama i pojedincima. Takve drugačije grupe i pojedince smo im jednim hipotetičkim pitanjem doveli „na kućni prag”, tj. u susjedstvo gdje bi kontakti sa takvim osobama, pa makar i površni morali biti svakodnevnici.

Tabela 37. – Tolerancija drukčijih

Da li bi Vam smetalo da je Vaš susjed: %	Da	Ne	Ne znam	Bez odgovora
1. Invalid	7,0	88,9	2,1	2,0
2. Pripadnik druge nacije odnosno vjere	8,0	82,6	7,7	1,7
3. Izbjeglica	11,6	80,9	5,6	2,0
4. Pripadnik druge rase	7,4	80,7	10,1	1,7
5. Rom	25,6	61,4	11,0	2,0
6. Čovjek koji ima sidu	66,7	24,7	6,7	1,9
7. Homoseksualac	70,6	23,3	4,0	2,1
8. Alkoholičar	72,4	21,1	4,7	1,7
9. Duševno poremećen	73,9	18,3	6,3	1,6
10. Narkoman	78,1	16,6	3,6	1,7

➤ Najveću, vrlo visoku, toleranciju građani Crne Gore ispoljavaju prema *invalidima* kao hendikepiranim licima. Izvjesnu, blagu netoleranciju prema njima pokazuju vojni penzioneri i domaćice (po 14,3%), lica sa porodičnim prihodom od 800 – 1000 DM (11,4%) i od 1300 – 1500 DM (14,3%), ispitanici sa osnovnom školom (14,1%), a naročito bez osnovne škole (27,3%) kojima bi smetalo da im susjed bude invalid.

➤ Sa gledišta multietničkog i multikulturnog društva, ali i stabilnosti Crne Gore, izuzetno je važan i ohrabrujući podatak da njeni građani u vrlo visokoj mjeri (82,6%) iskazuju spremnost da žive u susjedstvu sa pripadnicima *druge nacije ili vjere*. Moglo bi to da znači da im ne bi smetalo da žive i u etnički i vjerski mješovitim naseljima. Izvjesnu rezervisanost ili natprosječnu nesprijetnost da u takvom susjedstvu žive, pokazuju ispitanici sa sljedećim demografskim obilježjima: muškarci 9,3%, mladi od 18 – 30 godine 10,3% i stariji od 60 godina 8,1%, sa osnovnim obrazovanjem 10,9% ali i sa VSS 8,3%. Kod socio-profesionalnih grupa – vojni penzioneri 28,6%, zaposleni u preduzećima u transformaciji 14%, i nezaposleni 12,2%. Kod nacionalnih grupa: Srbi 10% i Crnogorci 9% (Albanci samo 3% a Muslimani 1,8%). Prema prihodima: od 1000 – 1300 DM 15,8%, do 200 DM – oko 10%, i od 400 – 800 DM – oko 8%. Takođe i 9,1% ispitanika iz regiona Centar.

➤ Ratni vihuri na balkanskim prostorima izazvali su talase *izbjeglica*, koji su zapljusnuli i Crnu Goru. Prema njima građani Crne Gore pokazu-

ju vrlo visok stepen tolerancije (80,9%), bar mjereno pokazateljem koji smo odabrali. Natprosječnu rezervisanost u pogledu stanovanja u susjedstvu pokazuju: muškarci 12,9%, četrdesetogodišnjaci 13,5% ali i mlađi od 30 godina 11,7%, lica bez osnovnog 27,3%, ali i sa osnovnim obrazovanjem 18,8%, pa i sa VSS 12,5%; po socio-profesionalnom statusu – vojni penzioneri 42,9% (što veoma iznenađuje, jer bi svih 100% vojnih lica živjelo sa njima u susjedstvu), zaposleni u preduzećima u transformaciji 15,1% i u državnim institucijama 14,7% i domaćice 14,3%; po nacionalnosti – Crnogoraca 16,4% i Hrvata 14,3% (Albanaca 9,1%, Muslimana 5,4%, Srba 4,7% Ostalih 4,4%); kategorije prihoda – 100 DM 20,7%, 200 – 400 DM 14,6%, od 800 – 1000 DM i preko 1500 DM 25%. Takođe region Centar 13,4%.

➤ *Rasa* je posljednja od ponuđenih društvenih grupa koju ispitanici još prihvataju u vrlo visokom stepenu (80,7%). Treba, međutim, reći da ova društvena grupa za njih predstavlja, u izvjesnom smislu „apstrakciju” o kojoj nemaju dovoljno životnog iskustva, na što skreće pažnju 10,1% neodlučnih ispitanika. Doduše, ova neodlučnost može da znači i to da bi sa jednom rasom živjeli u susjedstvu, a sa drugom ne. Iste one kategorije ispitanika koje su prema izbjeglicama pokazale natprosječnu netoleranciju pojavljuju se i ovdje, mada sa manjim udjelom, pa ih nećemo nabrajati. Izuzeci su četrdesetogodišnjaci umjesto kojih se ovoga puta pojavljuju pedesetogodišnjaci i zaposleni u državnim institucijama, umjesto kojih su natprosječno zastupljeni nezaposleni. Drugačiji je i raspored nacionalnosti: Crnogorci 9% i Srbi 7,9% (Ostali 4,4%, Muslimani 1,8%). Izuzetno visoku toleranciju prema rasama pokazuju tridesetogodišnjaci 85,7%, đaci–studenti i zaposleni u državnim institucijama (po oko 91%), Hrvati 100% i lica sa prihodom od 800 – 1000 DM 97,1%. Nikome od privatnih preduzetnika, vojnih lica, Albanaca i Hrvata i lica sa prihodom od 1300 – 1500 DM koji se nalaze u uzorku ne bi smetao pripadnik druge rase kao susjed.

➤ Vidjeli smo već da je etnička distanca prema *Romima* bila najveća pa se ne treba čuditi da je ova etnička grupa tolerisana tek u osrednjoj mjeri, jer kao susjedi ne bi bili smetnja za 3/5 ispitanika (61,4). Doduše, i o Romima kao mogućnim susjedima ispitanici nemaju, izgleda, dovoljno iskustva, jer svaki deveti ili 11% ima neodlučan stav. Ipak se mora reći da, za razliku od drugih nacija, vjera pa i rasa, prema Romima još uvijek postoji dosta izražena segregacija. Ovoga puta su žene (29,9%) netolerantnije nego muškarci, za 8,3%. Natprosječnu toleranciju u pogledu susjedstva sa Romima pokazuju stariji od 60 godina – 30,9%, a najizrazitiju toleranciju tridesetogodišnjaci – 35%. Vrlo izrazitu netoleranciju pokazuju lica bez osnovnog obrazovanja – 63,6% i sa osnovnim obrazovanjem – 46,9%, a najizrazitiju toleranciju ispitanici sa SSS – 65,1%. Netolerancija se penje vrlo visoko kod domaćica – 47,6% i vojnih penzionera, a znatno je niža ali još natprosječna kod zaposlenih u privatnom sektoru – 25,7% i nezaposlenih – 25,6%. Kod jednog dijela

ispitanika iz ove posljednje dvije kategorije teškoće oko posla projektuju se kao distanciranje prema Romima. S druge strane, natprosječnu toleranciju pokazuju vojna lica – 83,3%, privatni preduzetnici – 67,5%, zaposleni u društvenim institucijama i opet nezaposleni – 65,6% (ali, pretpostavljamo, obrazovaniji). Za nijansu iznad prosjeka netolerancije su Crnogorci – 27,2% i Srbi – 25,7%, dok su ispod prosjeka Ostali – 26,1%, Albanci – 24,2% i Hrvati – 14,3%, pa se na drugoj ljestvici oni pokazuju kao natprosječno tolerantni. Gledano prema prihodima, netolerancija prema Romima kao mogućnim susjedima je najveća na vrhu ljestvice (oko 43%), pa na samom dnu ljestvice (oko 30 – 35%), a najmanja na sredini ljestvice (kod prihoda od 600 – 800 DM samo 17%). Natprosječna je netolerancija izražena na Sjeveru – 35,2%, potprosječno na Jugu – 19,4%, dok je Centar tek nešto ispod prosjeka sa 23%.

➤ Prema ljudima koji imaju *sidu* kao potencijalnim susjedima netolerancija je izražena kod tačno 2/3 građana Crne Gore (66,7%). Dakle, prema njima je iskazana osrednja netolerancija, a prema Romima osrednja tolerancija. Valja reći da se u nekim istraživanjima pokazalo da, u situacijama međunacionalnih sukoba, netolerancija prema nekom etnosu može biti i veća nego prema ovoj grupi.

I ovoga puta su žene nešto netolerantnije nego muškarci (za 3,2%). Generacijske razlike su vrlo velike. Sa starošću izrazito pravolinijski raste netolerancija prema „sidašima”, sa mladošću opada. Kod 52,1% mladih od 18 – 30 godina postoji takva netolerancija, a kod najstarijih (preko 60 g.) ona se penje na čak 85,4%. Obrnuto, za samo 8,9% najstarijih ovi ljudi ne bi bili smetnja a kod najmlađih se ova tolerancija penje na 37,1%. I kod obrazovanja postoji jasna pravolinijska korelacija ali se netolerancija iskazuje na višem a tolerancija na nižem nivou: netolerantno je 59,7% ispitanika sa VSS i čak 90,9% onih BO. Tolerantno je kod BO 9,1% i VSS 26,4%. Netolerantni iznad prosjeka su ovoga puta civilni penzioneri 82,5%, domaćice 81%, vojni penzioneri 71,4%, zaposleni u preduzećima u transformaciji 71% i u državnim institucijama 68,4% a tolerantni iznad prosjeka vojna lica 50%, đaci – studenti 33,3%, zaposleni u privatnom sektoru 32,4%, nezaposleni 28,9%, privatni preduzetnici 32,4% i zaposleni u državnim institucijama 25,3%. Natprosječno su netolerantni Albanci 72,7%, Srbi 68,6% i Crnogorci 68,5%, a potprosječno Ostali 65,2%, Muslimani 50% i Hrvati 28,6% (ali kod Hrvata je bilo čak 57,1% uzdržanih). Natprosječna netolerancija najizrazitija je pri dnu ljestvice od (100 – 600 DM), a natprosječna tolerancija na nivou od 600 – 1500 DM. Natprosječna netolerancija je u Centru (69,6%), na Sjeveru prosječna (66,8%), a na Jugu potprosječna.

➤ Netolerancija prema *homoseksualcima* kao prema potencijalnim susjedima se u crnogorskom društvu može ocijeniti kao visoka (70,6%). Muškarci su prema njima nešto netolerantniji nego žene (9,4%). Vrlo visoku netoleranciju pokazuju stariji od 50 g. (oko 86%), lica bez škole (90,9%) i sa

osnovnom školom (81,3%), vojna lica (100%) i civilni penzioneri (88,1%). Tolerancija je, pak, najizrazitija kod mlađih od 30 g. (37,1%), najobrazovanijih (VSS 27,8%), đaka–studenata (35,2%), Muslimana (32,1%) i, najizrazitije, kod lica sa prihodima do 100 DM (41,4%) i od 1300 – 1500 DM (42,9%).

➤ Visoka ali još izrazitija netolerancija postoji prema *alkoholičarima* (72,4%) koji baš kao susjedi mogu biti neprijatni. Vrlo visoku netoleranciju prema njima pokazuju žene 81,8% – koje, vjerovatno, imaju u vidu i porodično nasilje, sredovječni od 41 – 50 g. (82,7%), i stariji od 60 g. (81,3%), lica bez škole (81,8%), vojna lica (100%) i domaćice (85,7%). Najizraženiju toleranciju prema njima imaju muškarci (27,1%), mlađi od 30 godina (32,4%) vojni penzioneri (28,6%) i lica sa prihodima od 1300 – 1500 DM (42,9%), do 100 DM (34,5%), kao i oni koji ne znaju prihode (31%).

➤ Izenađujuće visoka netolerancija (73,9%) postoji prema *duševno poremećenima*, ali oni se u narodu prepoznaju kao „ludaci”, koji kao komšije mogu biti nepredvidljivi. Vrlo visoka netolerancija postoji kod žena (81,5%) što, isto tako, pomalo izenađuje, starijih od 60 godina (82,1%), vojnih lica (100%) i domaćica (85,7%) i nacionalnosti iz grupe Ostali (82,6%). Najizrazitija tolerancija postoji među muškarcima (23%), mlađima od 30 g. (23,5%), licima bez škole (27,3%), vojnim penzionerima (28,6%), Muslimanima (32,1%) i Hrvatima (28,6%) i licima sa prihodima do 100 DM (37,9%), od 600 – 800 DM (30,7%) i od 1300 – 1500 DM (čak 57,2%).

➤ Najizrazitija netolerancija (78,1%) je prema *narkomanima*. Ovo stoga jer se u narodu, a i među stručnjacima, narkomanija smatra za veliko zlo. Najviši stepen netolerancije prema njima (preko 90%) susreće se kod starijih od 60 g. (91,9%), lica bez formalnog obrazovanja (90,9%), vojnih lica (100%), civilnih penzionera (91,3%) i domaćica (90,5%). Najizraženija tolerancija prema njima je kod mlađih od 30 g. (28,6%), đaka–studenata (24,1%), vojnih penzionera i u gornjem pasusu pomenutim kategorijama prihoda (37,9%, 29,0%, 28,6%).

6. *Retradicionalizacija i partijarhalnost*. – S tvrdnjom „*Politički život u Crnoj Gori je suviše opterećen prošlošću i mitovima*” složilo se ubjedljivih 70,3% ispitanika, nije se složilo samo 11,4%, neodlučnih je bilo 15,6% a bez odgovora 2,2%. Proces retradicionalizacije je, nesumnjivo, na djelu, i to sa obje strane osnovne političke podjele, što rezultira vrlo izraženom koncentracijom ispitanika na crnogorski i jugoslovenski nivo kao društvene okvire identifikacije.

Ovu tvrdnju prihvataju za 10,5% češće muškarci, a među ženama je za 9,6% više neodlučnih. Natprosječno je prihvataju četrdesetogodišnjaci (79%) i pedesetogodišnjaci, dok su ostale starosne grupe ne mnogo ispod prosjeka (iznad 60% prihvaćenosti). Tvrdnju natprosječno odbacuju najmlađi (do 30

g.) 16% i tridesetogodišnjaci 15%, što je na niskom nivou, ali posredno pokazuje da su procesom retradicionalizacije kao političkom socijalizacijom najintenzivnije obuhvaćene baš najmlađe generacije.

Prema obrazovanju postoji vrlo jasna tendencija manjeg prihvatanja ove tvrdnje sa opadanjem obrazovnog nivoa: maksimum kod VSS 80,5%, natprosječnih 71,7% kod VS i SSS 72,2%, i minimalnih 45,3% kod OO i 54,6% kod BO. To nikako ne znači da ove posljednje obrazovne skupine više odbacuju stav (niko kod BO i samo 9% kod OO), dok je neodlučnih respektivno bilo 36,4% i čak 43,8%. Tvrdnju odbacuju neznatno više obrazovaniji – SSS 11,8%, VS 12,9%, VSS 11,1%.

Blago odstupanje tendencije kod SSS i, naročito, OO, indicira da je ovdje naročito riječ (s obzirom na analizu po starosti) o đacima–studentima. I doista, u pogledu socio–profesionalne pripadnosti, daleko iznad prosjeka ovu tvrdnju ne prihvataju upravo oni (24,1%), a slijede vojna lica 16,7% i nezaposleni 13,4%. Broj neodlučnih kod đaka–studenata je još uvijek natprosječan (18,5%), a vrlo izrazit kod ostalih izdržavanih lica: domaćice (40,5%), lica sa ličnim prihodom (vojni 28,6% i civilni penzioneri 23,8%), sem nezaposlenih koji natprosječno prihvataju tvrdnju (72,5%). Kod vojnih penzionera ima i 14,3% ispitanika bez odgovora, a tvrdnju ne odbacuje niko. U najvećoj mjeri tvrdnju o povećanoj retradicionalizaciji političkog života u Crnoj Gori prihvataju vojna lica 88,3%, zaposleni u državnim institucijama 84,2% i privatni preduzetnici 80%. Ove tri kategorije se u najvećoj mjeri potpuno slažu sa tvrdnjom, a to znači da je prihvataju i najintenzivnije i najodlučnije: privatni preduzetnici 57,5%, vojna lica 50%, zaposleni u državnim institucijama 48,2%.

Iznad prosjeka tvrdnju prihvataju Muslimani 78,6% i Ostali 78,2%. Na nivou prosjeka su Hrvati 71,5%, Crnogorci 70,2% i Srbi 70,1% (što, posredno pokazuje da su obje strane zahvaćene retradicionalizacijom), a znatno ispod prosjeka su Albanci 51,5%. Međutim, Albanci samo manje intenzivno prihvataju stav (potpuno se slaže samo 30,3%, uglavnom se slaže 21,1%) i daleko su neodlučniji (čak 42,4%), dok tvrdnju odbacuje samo 6,1%. Najviše se potpuno slažu sa tvrdnjom Muslimani 48,2%, a najviše je odbacuju (potpuno i djelimično) Hrvati 14,3%, Crnogorci 12,9% i Srbi 11,5%. Kod svih pet intenziteta stava, pa čak i kod onih bez odgovora postoji gotovo potpuna podudarnost u opredjeljenju Crnogoraca i Srba (to je, izgleda, tvrdnja sa kojom su se u najvećoj mjeri jednako složili u cijelom upitniku), a to razumijemo kao njihov potpuno identičan odnos prema tradiciji na jednom dubljem, vrijednosnom nivou.

Tvrdnja o retradicionalizaciji se najmanje odbacuje na sredini ljestvice prihoda (od 400 – 800 DM, tačno 8%), nešto više odmah ispod toga (100 – 400 DM oko 12%), a najviše se odbacuje na vrhu ljestvice (1000 – 15000 28,6%, preko 1500 DM 31,3%). Najmanje kritični prema retradicionalizaciji su najimućniji, pa siromašniji, a najkritičniji srednji slojevi, što je svakako povezano i sa njihovim višim obrazovnim nivoom. Regionalno gledano,

tvrdnja se natprosječno prihvata u Centru 73,9%, a ispod prosjeka na Jugu 67,7% i Sjeveru 65,8%. Ali ispitanici iz Centra i najčešće odbacuju tvrdnju 12,8%, pa na Sjeveru 11,9% i tek onda na Jugu 7,7% (zbog natprosječnih 22% neodlučnih).

U osnovi tradicionalne kulture Crnogoraca nalazi se njihov patrijarhalni moral². Nas će ovdje interesovati samo jedan aspekt odnosa patrijarhalne i demokratske političke kulture – proces donošenja odluka i, u vezi s tim, pitanje autoriteta i uvažavanja različitih mišljenja.

Tabela 38. – Patrijarhalna i demokratska politička kultura

<i>Tvrdnja</i>	<i>Uopšte se ne slažem %</i>	<i>Uglavnom se ne slažem %</i>	<i>Neodlučan sam %</i>	<i>Uglavnom se slažem %</i>	<i>Potpuno se slažem %</i>	<i>Bez odgovora %</i>
1. Ženi je mjesto u kući, uz djecu i porodicu	31,1	18,0	5,6	18,3	21,9	1,1
2. Muškarac treba da ima glavnu riječ u porodici	23,6	18,7	7,6	23,6	24,9	1,7
3. U državi se mora znati ko je glava, ko se mora slušati	18,3	12,6	14,9	25,6	27,6	3,1
4. Kad se odlučuje uvijek treba čuti sve razloge i sva mišljenja	1,1	2,9	6,4	19,4	68,5	1,6

Stepen i način uključivanja žena u procese političkih odlučivanja je važan test modernizacije političke kulture i u najrazvijenijim zemljama. A da bi se aktivirala kako u ekonomskom, tako i u javnom životu žena mora izaći iz »tiranije kućnog ropstva«. Da bismo saznali kakav načelni stav o potrebi emancipacije žena imaju građani Crne Gore, ponudili smo im da zauzmu stav prema tvrdnji „Ženi je mjesto u kući, uz djecu i porodicu“.

Ovu tvrdnju je odbacilo jedva nešto više od polovine ispitanika (55,1%), a nije je prihvatilo nešto više od trećine (38,2%), uz 5,6% neodlučnih i 1,1% bez odgovora.

Sa tvrdnjom se složilo skoro polovina muškaraca (48%) i više od četvrtine žena (27,5%), a kod neslaganja je 67,8% žena i 43,6% muškaraca. Kod potpunog negiranja tvrdnje (uopšte se ne slaže) odnos je 50,2%:25,2%. Sa tvrdnjom da je ženi mjesto u kući, u porodici i uz djecu nije se složilo samo 38,2% najstarijih (dok su je ostale generacije natpolovično ili nešto iznad prosjeka odbacile). Nije se složilo samo 26,6% lica bez OO i 36,4% BO, a

² V. Pešić, Patrijarhalni moral Crnogoraca (čojstvo i junaštvo Crnogoraca kao sistem morala), Titograd, 1986; G.Gežeman, Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca, Cetinje, 1968.

čak 76,4% sa VSS. Potprosječno je još odbacuju: civilni penzioneri 39,7%, privatni preduzetnici 42,5%, ali i domaćice 42,8%, zatim Albanci 42,1% i Srbi 50,3% (Crnogorci su sa 56,4% tek za nijansu iznad prosjeka), ispitanici sa dna ljestvice prihoda (do 100 DM 34,5%, od 100 – 200 DM 40,9%) i sjeverni region 50,8%.

Ovako mjereno izgleda da je tipično patrijarhalni antimodernistički stav da je ženi mjesto u kući, uz djecu i porodicu, »zaostao« samo kod najstarijih, najneobrazovanijih, najsiromašnijih, nekih penzionera, preduzimača pa i domaćica, Albanaca. Ovo posljednje kao da upućuje na položaj žene u porodici i društvu u islamskom kulturnom krugu, ali u ovoj anketi Muslimani (60,7%) su češće odbacivali ovu tvrdnju nego Srbi (50,3%), Crnogorci (56,4%) pa i Hrvati (57,2%).

Takav utisak se mora korigovati ako se analiziraju stavovi prema tvrdnji „*muškarac treba da ima glavnu riječ u porodici*“. Naime, ako neko ima neprikosnoveni autoritet u porodičnom odlučivanju za njega se teško može reći da je usvojio demokratski kulturni obrazac.

Sa pomenutom tvrdnjom se ne slaže 42,3% ispitanika, a 48,5% se slaže, uz 7,6% neodlučnih i 1,7% bez odgovora. Postotak ispitanika koji prihvataju patrijarhalni kulturni obrazac sada je već primjetno veći nego onih koji ga ne prihvataju.

Stavovi muškaraca i žena sada su postali dijametralno suprotni: kod odbacivanja stava 26,8%: 59,1% a kod prihvatanja 64,6: 31%. Dakle, skoro 2/3 muškaraca prihvata tvrdnju. Razlika između polova je kod prethodne tvrdnje bila između 20–25%, u zavisnosti od pokazatelja, a sada dostiže i 33%. Čak se i radikalno odbacujući stav žena ublažio – tamo se sa tvrdnjom uopšte nije slagala polovina, a ovdje jedva trećina ispitanica

Da najstariji (58,6%) misle da muškarac treba da ima glavnu riječ u porodici nije u ovom kontekstu neobično, ali sada im se pridružuju i najmlađi (50,2%). Gotovo ¾ ispitanika bez obrazovanja ili 72,8% slaže se sa ovom tvrdnjom, ali i natprosječnih 49,5% sa SSS (i dalje pravolinijski: VS 43,6%, VSS 37,5%). Među onima sa preko 50% prihvaćenosti su privatni preduzetnici, domaćice, civilni penzioneri (kao kod prethodne tvrdnje), a sada im se pridružuju i vojni penzioneri i nezaposleni. Crnogorci sa 50,3% i Srbi 49,7% nešto su iznad prosjeka, Albanci tačno na nivou prosjeka 48,5%, Muslimani za 10% manje – 38% (ali i jedni i drugi sa natprosječnih 12% neutralnih). Hrvati – samo 28,6% (10% manje od Muslimana), sa rekordnih 88,3% neslaganja. Najnižim dvjema kategorijama prihoda sa preko 50% prihvaćenosti sada se pridružuju i srednji slojevi (600–800 DM). Iznad prosjeka je samo centralni region.

Usljedila je jedna tvrdnja koja se najdirektnije odnosi na političku kulturu u užem smislu: „*U državi se mora znati ko je glava, ko se mora slušati.*“ Ona podsjeća na tradiciju narodnih glavara, a sadrži u sebi i znatne primjese autoritarnosti. Sada već 53,2% građana Crne Gore prihvata ovu tvrd-

nju, 28,9% je odbacuje, neodlučnih je čak 14,9% (što ukazuje na kolebanje), a bez odgovora 3,1%. Očigledno, reprodukcija obrazaca patrijarhalnosti odvija se na jednom dubljem – strukturalnom nivou. Valjalo bi vidjeti kako ova oživljena tradicija funkcioniše na nivou pojedinih elemenata političkog sistema i u kojim društvenim odnosima je ukorijenjena.

Na prethodne dvije tvrdnje vrlo izražene razlike među polovima sada su se smanjile na svega 9,2% kod prihvatanja stava (muškarci 57,6%, žene 48,4%) i na 4,7% kod neprihvatanja stava (muškarci 26,6%, žene 31,3%). Ženama kao da je patrijarhalna vrijednosna orijentacija prihvatljivija na javnom, državnom nego na porodičnom planu, a muškarcima obrnuto.

Generacijske razlike se, pak, uvećavaju. Starije generacije tvrdnju prihvataju na 2/3 nivou (preko 60 g. 69,1%, 51–60 g. 64,9%), sredovječni malo ispod prosjeka (41–50 g. 51,9%, 31–40 g. 48,5%), a najmanje najmlađa generacija (18–30 g. 42,7%).

Na obrazovnoj ljestvici primjećujemo očekivan trend, malo „zamućen”. Na dnu ljestvice: BO samo 45,5% prihvatanja, ali uz 9,1% bez odgovora i čak 27,7% neodlučnih (što ukazuje na kolebanje, ustezanje, možda pribojavanje „da se ne pogriješi”), uglavnom se nije složilo 18,2%, a uopšte se nije složio–niko. Dalja distribucija poslije maksimuma kod OO 68,8% (uz 20,3% neodlučnih i samo 9,4% neprihvatanja) slijedi opadajući trend – još uvijek 53,5% kod SSS i 51,3% kod VS da bi kod VSS konačno palo na 40,3%, što je ipak jedva nešto manje od borja onih koji su stav odbacili (41,7%). Odbacivanje slijedi rastući trend neprihvatanja tvrdnje: SSS 29,2%, VS 32,0%, VSS 41,7%. Kod potpunog prihvatanja i potpunog odbacivanja stava postoje vrlo jasne, pravolinijske korelacije ali obrnutih smjerova. Potpuno se slaže 39,1% sa OO i 18,1% kod VSS, a ne slaže se od 3,1% sa OO do 23,6% sa VSS.

Čak šest od deset socio–profesionalnih grupa je iznad 50%–ispod prosjeka su samo zaposleni u državnim institucijama 31,5%, nezaposleni 46,6%, đaci–studenti 31,5%, vojni penzioneri – 28,6% (ali uz čak 42,9% neodlučnih). Nama se čini da bar u tri od ove četiri kategorije djeluje faktor obrazovanja.

Po nacionalnosti se formiraju tri grupacije. Prvu čine Crnogorci sa 60% i Srbi sa 51,2% prihvatanja i vrlo niskim nivoom odbacivanja (24,9%, 29,3%). Drugu formiraju Muslimani sa 35,7% i Albanci sa 36,4% prihvatanja (Albanci sa, u odnosu na prosjek, dva puta većim brojem neodlučnih i samo 27,3% neprihvatanja a Muslimani sa čak 42,8% neprihvatanja). Treću grupu čine Hrvati sa 28,6% i Ostali, sa 26,1% prihvatanja i natpolovičnim odbacivanjem tvrdnje – 57,2%, 52,2%.

Prema prihodima, takođe se povećava broj grupa koje natpolovično prihvataju tvrdnju: od 100–400 DM i preko 1000 DM, sa maksimumom od 71,5% na nivou od 1300–1500 DM.

Sjever (56,0%) i Centar (53,7%) su iznad, a Jug (46,5%) ispod prosjeka.

Najzad, ispitanicima smo ponudili jednu tvrdnju koju su oni lako prepoznali kao poželjni demokratski stav: „*Kad se odlučuje uvijek treba čuti sve razloge i sva mišljenja*”. Tvrdnju je prihvatilo čak 88% ispitanika, što se može ocijeniti kao vrlo visoko, nije prihvatilo samo 4%, neodlučnih 6,4% i bez odgovora 1,6%.

Razlike između muškaraca i žena skoro da su iščezle: kod prihvatanja tvrdnje 4,5% više muškaraca, a kod odbacivanja 0,9% više žena. Sve su je generacije, bez izuzetka, prihvatile u tom, vrlo visokom stepenu, nešto više stariji, najmanje najmlađi, pa najstariji, pa mlađi sredovječni i maksimalno stariji sredovječni. A to znači da je kriva zvonasta i da su zbog veće ekonomske aktivnosti i izraženije javne djelatnosti, sredovječne generacije nešto naklonjenije ovoj tvrdnji. Ali pomjeranjem krivulje udesno (ka većoj starosti) i to što minimum nije kod najstarijih, nego kod najmlađih, može da znači da ova tvrdnja, doista, ima i neku tradicionalnu konotaciju. Evo i tih rezultata, po starosti: od 18–30 g. 85%, 31–40 g. 89,3%, 41–50 g. i 51–60 g. po 90,2% i preko 60 g. 87%. Kod najstarijih dvostruko više (11,4%) neodlučnih u odnosu na prosjek. I kod odbijanja tvrdnje, na vrlo niskom nivou, zvonasta kriva: 6% četrdesetogodišnjaka, nešto manje ka većoj starosti – 51–60 g. 2,2%, preko 60 g. 1,6%, nešto izraženije ka mlađima – 31–40 g. 4,3%, 18–30 g. 4,7%, što je sve u skladu sa prethodnim nalazima.

Prema obrazovanju, idealna jednolinijska korelacija u vrlo velikom rasponu od 40%: BO 54,6%, OO 70,3%, SSS 89,5%, VS 92,3%, VSS 94,5%. Koliko je obrazovanje važno za razvoj demokratije više puta smo se uvjerali, a i sada je to neposredno vidljivo – od SSS navise postotak saglasnosti nije samo vrlo nego i izuzetno visok. Negiranje tvrdnje kod njih je gotovo simbolično – SSS 3,1%, VS 2,6%, VSS 4,2%. Problemi sa demokratijom su zaostali, čak i kod ovako nedvosmislene tvrdnje, na dva najniža obrazovna nivoa – OO i BO. Kod najintenzivnije prihvaćenosti (potpuno prihvatanje) tvrdnje jedva natpolovični postotci – BO 54,6%, OO 57,8% i dalje po jednolinijskoj pozitivnoj korelaciji: SSS 69,1%, VS 69,2%, VSS 76,4%. Manje obrazovani, dakle, i manje intenzivno prihvataju prodemokratski stav izražen u tvrdnji. Neodlučnih je u tim grupama 3–4 puta više od prosjeka: OO 18,8%, BO 27,3% (VSS samo 1,4%). Ni odbacivanje tvrdnje nije više simbolično ili slučajno: OO 9,4%, BO 18,2%. Kada je riječ o autoritetu u procesu odlučivanja, u njihovoj političkoj kulturi vidljivi su jasni tragovi patrijarhalnosti i autoritarnosti.

I kod socio-profesionalnih skupina vide se pomenuti tragovi. Ako ih mjerimo kriterijumom natprosječnost/potprosječnost onda vidimo da iznad prosjeka tvrdnju odbacuju: vojni penzioneri 14,3%, domaćice 7,2%, đaci–studenti 5,6%, privatni preduzetnici 5,0%, nezaposleni 4,4%, zaposleni u preduzećima u transformaciji 4,3%. Najveći broj neodlučnih, u dvije od gore navedenih grupa: domaćice 16,7%, vojni penzioneri 14,3%, a iznad prosjeka su đaci–studenti 7,4% i nezaposleni 6,7%. Kod najintenzivnije prihvaćenosti tvrdnje (potpuno se slaže) ove kategorije su potprosječno zastupljene: negdje

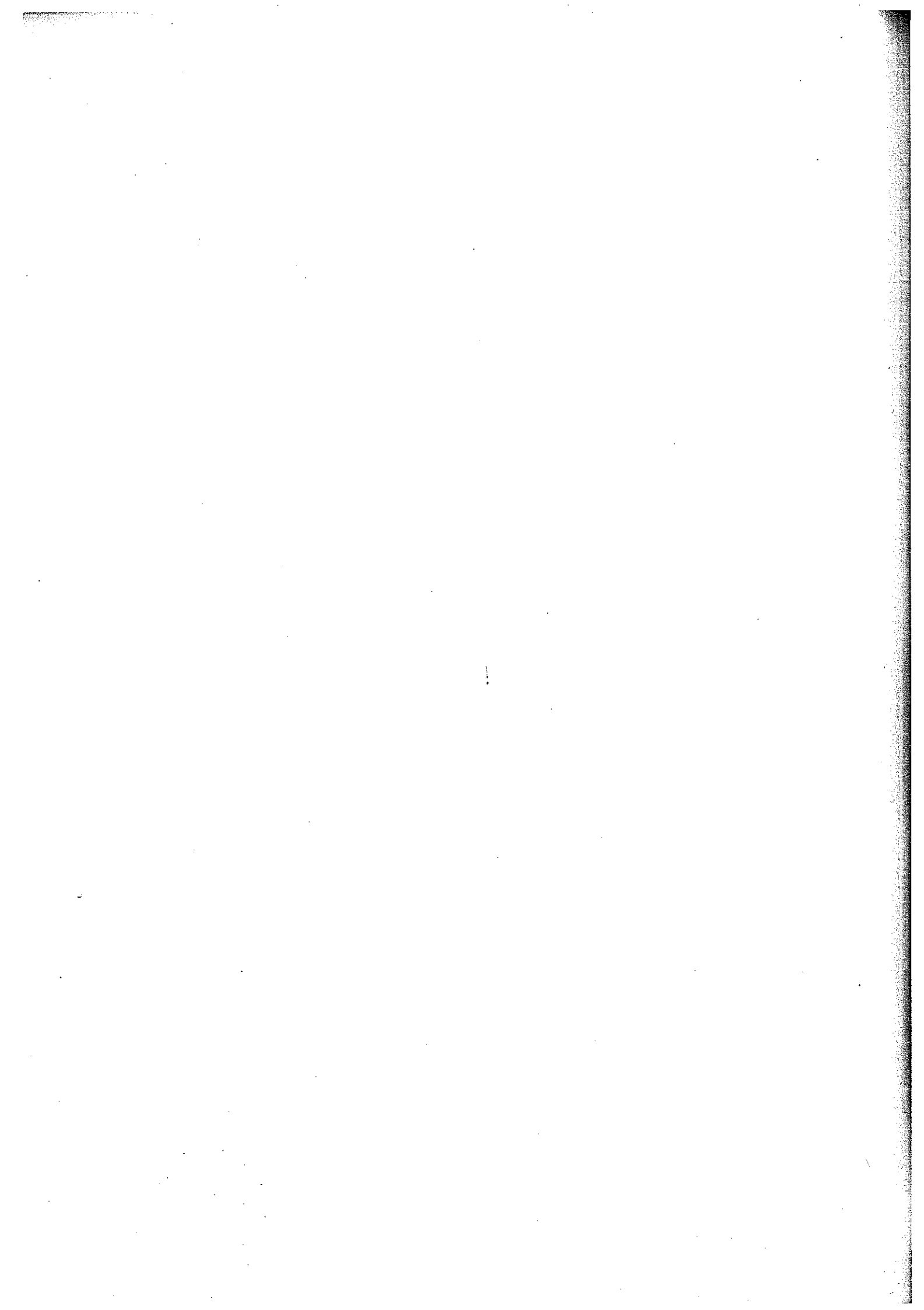
oko 2/3 privatnih preduzetnika (67,5%) i đaka–studentata (66,7%), pa nešto manje nezaposlenih (58,9%), tačno 50% domaćica i još manje vojnih penzionera 42,9%. Svih 100% vojnih lica u uzorku prihvatilo je tvrdnju da, kad se odlučuje, uvijek treba čuti sve razloge i sva mišljenja. Ali njih 50% se potpuno slaže, a 50% se uglavnom slaže. Kod vojnih lica i vojnih penzionera je, očigledno, na izjašnjavanje o ovoj tvrdnji uticala priroda i način vojnog odlučivanja. Sva ova „kretanja” postotaka su uticala i na ukupnu potprosječnu prihvaćenost tvrdnje: vojni penzioneri 71,5%, domaćice 76,2%, privatni preduzetnici 85%, đaci–studenti 85,2%, nezaposleni 86,7%. Da smo računali prosječnu ocjenu onda bi došla do izražaja i njihova umjerenija prihvaćenost tvrdnje.

Sve nacionalnosti prihvataju pomenutu tvrdnju u vrlo visokom stepenu: Hrvati 100%, Muslimani 89,2%, Crnogorci 88,7%, Ostali 87%, Srbi 86,4%, Albanci 84,9%. Hrvati se potpuno slažu u 85,7% slučajeva (najveći postotak intenzivne prihvaćenosti), a preostalih 14,3% se uglavnom slaže. Kod njih nije bilo neodlučnih (a kod Albanaca dva puta više od prosjeka – 12,1%), no ni kod jednih ni kod drugih nema onih koji odbacuju tvrdnju. Albanci natprosječno (78,8%), potpuno prihvataju tvrdnju, a najrjeđe umjereno (6,1%). Potpuno prihvatanje je, kao što smo rekli, kod Hrvata natprosječno, a potprosječno kod Muslimana 69,6%, Crnogoraca 69,5%, Srba 64,9% i Ostalih 60,9%. Tvrdnju odbacuje 5,8% Srba, 4,4% Ostalih i po 3,6% Crnogoraca i Muslimana.

Kod ljestvice prihoda ćemo pomenuti samo tri maksimalne natprosječne vrijednosti kod odbacivanja tvrdnje: do 100 DM 13,8%, 600–800 DM 8%, preko 1500 DM 6,3%. Sudeći po ovom pokazatelju, sa porastom prihoda opada odbacivanje tvrdnje koja u sebi sadrži prodemokratski stav.

Blago opadanje prihvaćenosti među regionima je, polazeći od Centra 90,7% ka Jugu 89,1% i Sjeveru 88,3%. Na Sjeveru je najviše neodlučnih – 11,9% kao i onih koji odbacuju stav 5,2% a slijede Centar sa 3,7% i Jug sa 3,2%.

Možemo reći da, sudeći po kriterijumu spremnosti da se saslušaju svi razlozi i mišljenja prilikom odlučivanja, građani Crne Gore imaju vrlo visoko razvijenu demokratsku političku kulturu. Ali, modernizovana politička kultura iziskuje i uvažavanje tih različitih mišljenja (inicijativa, korekcija, uticaja) i još nešto više od toga – slobodno većinsko opredjeljivanje između alternativa koje se kristališu kroz dijalog u kome su do izražaja došli interesi i gledišta svih onih na koje se odluka odnosi. To se teško može dovesti u sklad sa stavovima onih ispitanika koji prihvataju postojanje bespogovornih autoriteta, koji ima glavnu riječ u porodici i glava(r) je u državi pa se zato mora (bespogovorno) slušati. Ili, tačnije i preciznije, može ali na jedan retradicionalizovan ili neotradicionalistički način, svojstven tzv. patrimonijalnoj demokratiji.

VI

LOKALNA ZAJEDNICA I AKTIVIZAM

1. U nastavku ćemo proučiti distribucije odgovora na dva ponovo povezana pitanja koje možda bacaju svjetlost na naš predmet iz jednog novog ugla. Naime, riječ je o percepciji naših ispitanika rasporeda društvene/političke/ moći u lokalnoj zajednici, odnosno u njihovoj spremnosti da se uključe u pojedine društvene ili političke aktivnosti u istim okvirima, u lokalnoj zajednici.

Prvo od ta dva pitanja glasilo je: „*Ko su, od dolje navedenih najuticajni i najmoćniji pojedinci i grupe u Vašoj lokalnoj zajednici?*” Opšta distribucija odgovora izgleda ovako:

Tabela 39. – Najmoćniji pojedinci/grupe u lokalnoj zajednici

	Ukupno u %
predsjednik SO /gradonačelnik/	18,77%
čelnici političkih stranaka	14,26%
direktori državnih /društvenih preduzeća	8,47%
privatni preduzetnici	9,39%
ljekari	4,42%
advokati	1,10%
komandiri policije	9,66%
komand. vojnog garnizona	2,85%
vlasnici medija	0,74%
mafijaši	22,18%
novinari	1,10%
umjetnici	0,46%
sveštenici	0,09%

Pri tome je 9,02% izjavilo da „ne zna”.

Mada je Crna Gora mala i specifična zajednica u kojoj se „sve zna”, ipak se može pretpostaviti da su prilike u lokalnoj zajednici prosječnom građaninu transparentnije, i da je njegova percepcija utoliko realnija, bar stoga što na nju manje djeluju globalni politički sporovi i podjele, oni koji u najvećoj mjeri angažuju različite vrijednosti i orijentacije kao „naoč-

re". Treba, međutim, upozoriti i na ovo: Crna Gora je u velikoj mjeri centralistički organizovana. Ne samo poslovi kao što su tzv. unutrašnji poslovi već i privreda i finansije, u mjeri u kojoj su u nadležnosti države, a to su još u velikoj mjeri, kao i djelatnosti poput zaštite zdravlja i obrazovanja, uglavnom su u rukama centralne vlasti. Nadležnosti lokalnih zajednica /skupština opština i njihovih organa/ vrlo su ograničene, još više njihova sredstva.

Opšti smisao ove distribucije odgovara uobičajenim predstavama o stvarnosti. Izdvajaju se tri aktera sa odlučujućim uticajem. To su predsjednik opštine /opštinske skupštine/, čelnici političkih stranaka i „mafijaši". Prvi i drugi – naravno samo čelnici vladajuće ili vladajućih partija i glavne ili glavnih opozicionih – čine zvaničnu, institucionalnu moć, vjerovatno oligarhijski struktuiranu. „Mafijaši" koji su, kao što se vidi, najčešće označeni kao najuticajniji ne moraju biti oznaka za doslovne skupine organizovanog kriminala. Prije će biti da ispitanici ovako označavaju mutnu zonu skrivene ili nekontrolisane moći i uticaja, obično spregnute sa ilegalnim ili poluilegalnim aktivnostima /„siva ekonomija"/ – koja je povezana sa onom zvaničnom i vidljivom. Prema sveopštem uvjerenju ovaj fenomen ima znatne razmjere, što nije neobično za jedno društvo u postkomunističkoj tranziciji, dugo u ratnom i poluratnom okruženju, neko vrijeme i u međunarodnoj izolaciji.

Znatno iza prvopomenutih slijedi drugi niz uticajnijih aktera. To su komandiri policije, privatni preduzetnici i direktori /državnog ili društvenog preduzeća/. Da su najuticajniji misli otprilike upola manje ispitanika, ili nešto još manje, u odnosu na prve. Treba primijetiti da su „komandiri policije" organi centralne vlasti detaširani u lokalnoj zajednici što njihovoj moći daje specifično značenje. Treba pretpostaviti da su privatni preduzetnici u nekom nesigurnom usponu, dok naslov „direktor državnog/društvenog preduzeća" pokriva različite i vrlo heterogene situacije. U većini slučajeva njegova sadašnja i buduća moć zavisi od veza s političkom vlašću, prije svega centralnom. S obzirom na mogućnost, koja je u izvjesnom broju crnogorskih opština i realnost, da opštinsku vlast drže stranke koje su u opoziciji na nivou Republike, zamislive su razne kombinacije usklađenog i neusklađenog djelovanja ovih šest najuticajnijih aktera.

Ostali, sem ljekara – slučaj koji na svoj način privlači pažnju, ali koji ovdje nećemo ni pokušati da tumačimo – i, možda, komandanata vojnih garnizona, jedva da su vrijedni pomena.

Značenje ove opšte distribucije ostavićemo po strani. Rekli smo da ona ne odudara značajno od stvarnosti, kako se ta obično predstavlja, te, drugim riječima, izražava jedno uobičajeno i stabilno mnjenje. Da li je stvarnost zaista takva mi, naravno, ne možemo znati niti izmjeriti odstupanja u percepciji našega skupa od te stvarnosti.

Možemo navesti, poređenja radi, podatke iz jednog istraživanja stavova u lokalnim zajednicama u Republici Srbiji, koje je izvedeno u avgu-

stu 2000, dakle 10 mjeseci prije našeg istraživanja, odakle je i preuzeto ovo pitanje. I tamo se izdvojilo šest istih skupina nosilaca uticaja: mafijaši /22,9%/, gradonačelnici /18,7%/, direktori državnog/društvenog preduzeća /16,4%/, čelnici političkih stranaka /13,3%/, privatni preduzetnici /9,7%/, i komandiri policije /7,3%/.¹ Kao što se vidi, ove vrijednosti su vrlo slične našima, s jednom značajnijom razlikom – u Srbiji ispitanici znatno češće pominju direktore državnih/društvenih preduzeća kao najuticajnije. Uticaj ostalih skupina pominje se, kao i u našem istraživanju, rijetko s tim što tamo to važi i za ljekare /1,2%/.²

Uprkos tome što ne očekujemo onako velike varijacije kao ranije, pogledajmo kako se ova distribucija ponaša ukrštena sa dobro poznatim obilježjima naših ispitanika.

Pol ne utiče vidnije na ovu distribuciju, mada možemo pomenuti da muškarci za oko dva poena više pominju kao najuticajnije predsjednike opština, komandire policije i mafijaše, a za otprilike istu vrijednost žene češće direktore državnih/društvenih preduzeća i privatne preduzetnike. Možda je zanimljiv i ovaj podatak: vlasnike medija kao najuticajnije pominje samo 0,18% muškaraca, ali 1,32% žena. Sve ove razlike ako i nije su slučajne ne izgledaju značajne.

Starost je u nekoj, ali ne odveć izrazitoj, vezi s ovom distribucijom. Tako se u tri starije skupine više ukazuje na predsjednika opštine kao najuticajnijeg /blizu 22%/ nego u dvije najmlađe /15,25% onih od 18–30 godina, 17,48% onih od 31–40/. Zauzvrat, mlađi češće pominju mafijaše. Učešće takvih pada sa 25,51% kod najmlađih na 17,90% kod najstarijih. Međutim, ta tendencija nije pravilna – skupina druga po starosti /51–60 godina/ iznenada se približava najmlađima, pominjući mafijaše znatno češće od prethodne i od sljedeće grupe /24,39%/. No, slična je tendencija pravilna u druga dva slučaja. S godinama konstantno opada učešće onih koji pominju privatne preduzetnike /sa 13,20% kod najmlađih do 4,32% kod najstarijih/ i – komandira policije. Dvije najmlađe skupine posljednje pominju u po oko 11% slučajeva, oni od 41–50 godina u 10,28%, od 51–60 godina u 6,50%, i oni sa preko 60 godina u 5,56% slučajeva. Zanimljivu varijaciju donosi ovo obilježje u slučaju ljekara. Najmanje ih pominje starosna grupa u sredini /41–50 godina/ – samo njih 1,87%. Potom na obje strane raste „uticaj” ljekara, naravno više ka starijima. Pominje ih kao najuticajnije 3,25% onih od 31–40 godina i 4,11% najmlađih, od 18–30 godina; na drugoj strani – 5,69% od 51–60 godina, i 9,26% starijih od 60 godina.

Ne bismo rekli da stepen obrazovanja utiče na ovu distribuciju u većoj mjeri, no utiče na manje jasan način. Tako obrazovaniji, posebno oni

¹ Dijana Vukomanović /ured./, *Reč imaju građani*, Beograd, 2001, 127.

² Isto, 128.

sa višom i visokom spremom nešto češće od prosjeka pominju čelnike političkih partija i, možda, privatne preduzetnike. Oni najobrazovaniji skreću pažnju na privatne preduzetnike /skoro četiri poena više od prosjeka/ dok oni bez obrazovanja za šest poena više od prosjeka pominju komandire policije, a za gotovo sedam manje mafijaše. Ove veze su, dakle, djelimične i/ili nepouzidane, a njihov učinak u osnovi mali. Tri najuticajnija kao i tri uticajna aktera ostaju za svaku skupinu isti kao, uglavnom, i njihov osnovni rang, što važi i za one aktere koji su na margini.

Prethodna konstatacija odnosi se i na učinke obilježja zanimanja odnosno statusa, mada su razlike ponegdje relativno veće. Ovdje ih, naravno, ne možemo povezati s nekim opštim pravilom, već s osobenošću položaja svake skupine. Tako đaci—studenti manje od prosjeka pominju čelnike partija i direktore, a više komandire policije i, naročito, privatne preduzetnike /razlika od tri do pet poena/. Zaposleni u državnim ustanovama pominju manje od prosjeka direktore, komandire policije i mafijaše /dva do pet poena/, a više predsjednike opština i čelnike partija /četiri do skoro sedam poena/. Zaposleni u preduzećima u transformaciji pominju znatno više samo direktore /pet poena/. Zaposleni u privatnom sektoru pominju manje predsjednike opština, a više komandire policije /dva do tri poena/. Privatni preduzetnici češće pominju čelnike partija nego predsjednike opština /19,35% prema 16,13%/. Manje od prosjeka pominju direktore, s kojima su za njih jednaki ljekari /po 3,23%/, a češće mafijaše i same sebe — privatne preduzetnike /dva odnosno više od pet poena/. Penzioneri manje pominju direktore i privatne preduzetnike /dva do četiri poena/ — pominju ih rjeđe nego ljekare — i mafijaše /četiri poena/, dok češće od prosjeka pominju predsjednike opština /šest poena/. I domaćice pominju češće ljekare nego direktore i privatne preduzetnike /manje za jedan odnosno tri poena/, ali manje pominju i predsjednike opština, čelnike partija i komandire policije /za šest, dva i dva poena/, a znatno više mafijaše /sedam poena/. Nezaposleni pominju manje predsjednike opština i partijske čelnike /za dva i četiri poena/, a više direktore, privatne preduzetnike i mafijaše /za tri do četiri poena/.

Veza ove distribucije s prihodima ostaje uglavnom nejasna. U svakom slučaju, čini se da prihodi ne utiču značajno na nju. Mogli bismo reći jedino ovo: izgleda da su u slučaju predsjednika opštine i partijskih čelnika, najsiromašniji i najimućniji /oni s prihodima do 200 DM, i oni s prihodima preko 1300 DM/ skloni tome da ih u odnosu na prosjek osjetno rjeđe pominju kao najuticajnije, što možda važi i za slučaj direktora pa i privatnih preduzetnika, dok se u slučaju mafijaša ponašaju obratno — pominju ih češće nego skupine koje su u sredini. Ta „proširena” sredina /pet skupina prema po dvije na oba kraja/ drži se prosjeka ili je možda iznad /u svim slučajevima sem mafijaša/, odnosno ispod /u slučaju mafijaša/ njega.

Na ovu distribuciju koja ima, podsjetimo, smisao jedne percepcije ili ocjene, od obilježja koje mi pratimo, ipak najviše utiče nacionalnost. Po-

kušaćemo to da predstavimo razlikama u „glasovima” za šest neprijeporno najuticajnijih aktera.

Tabela 40. – Najmoćniji u lokalnoj zajednici – nacionalnost

	Predsjednik opštine	Čelnici stranaka	Direktori	Preduzetnici	Komandiri policije	Mafijaši
Crnogorci	22,80*	13,31	9,15	9,15	8,82	21,13
Srbi	13,64	12,24	8,39	9,09	10,84	31,47
Muslimani	12,79	23,26	3,49	10,47	8,14	13,95
Albanci	15,09	16,98	5,66	9,43	13,21	5,66

* Procenat učestalosti pojedinog odgovora.

Bilježimo još: Srbi pominju vlasnike medija dva puta češće od prosjeka /no, to je samo 1,75%/, Muslimani advokate četiri puta /4,65%/, a umjetnike pet puta /2,33%/ češće od prosjeka, Albanci novinare tri puta češće od prosjeka /3,77%/, a ljekare dva puta /9,43%/, što znači da ove posljednje češće pominju od direktora, a jednako kao i privatne preduzetnike.

Kao što se vidi, značajne razlike se pojavljuju kod predsjednika opština i čelnika političkih stranaka. Posljednji su očito značajniji u očima dvije manje nego dvije veće nacionalne skupine, što vjerovatno nije teško objasniti. Predsjednik opštine odvaja Crnogorce od svih ostalih. Najveće razlike bilježimo u slučaju „mafijaša”. Mi smo polje vjerovatnog značenja ovog termina pokušali gore da obilježimo, ali što sve utiče na ovu razliku, osim distance u odnosu na „postojeći sistem”, i tamnih naočara kroz koje se on posmatra /u slučaju Srba/ – nijesmo u stanju da odgovorimo. Bilo kako bilo, ne čini nam se da ove razlike mijenjaju osnovnu sliku uticajnih činilaca u lokalnoj zajednici koja ostaje pretežno ista za sve nacionalne skupine.

„Regionalno” se sve ove razlike ispoljavaju tako što se u „Centru” više u odnosu na prosjek pominju predsjednici opština /šest poena/ i mafijaši /tri poena/, a manje čelnici političkih stranaka i direktori /dva do tri poena/. Na „Jugu” kao da je obratno – manje se pominju predsjednici opština /četiri poena/ i mafijaši /tri poena/, a više partijski čelnici /tri poena/. Na „Sjeveru” se više pominju partijski čelnici /dva poena/ i komandiri policije /tri poena/, a manje mafijaši /tri poena/ i predsjednici opština /šest poena/.

2. Drugo od ova dva pitanja glasilo je: „Da li ste Vi lično učestvovali u nekoj od sljedećih zajedničkih akcija građana u Vašoj lokalnoj sredini – selu/gradu?” Dobijena je sljedeća distribucija odgovora:

Tabela 41. – Učešće u nekim aktivnostima u lokalnoj sredini

	da	ne	ne znam	bez odgovora
1/ humanitarna akcija	48,71	47,71	1,00	2,57
2/ masovno okupljanje, protesti, demonstracije	29,57	63,71	3,29	3,43
3/ potpisivanje peticija – zahtjeva za rješavanje nekog lokalnog ili opšteg problema	35,14	59,57	2,00	3,29
4/ prikupljanje samodoprinosa građana	38,29	56,71	1,86	3,14
5/ javna tribina, umjetnička priredba	53,29	41,57	1,43	3,71
6/ obilježavanje značajnih historijskih datuma i događaja	51,57	42,43	2,57	3,43
7/ dobrovoljna radna akcija uređenja životne sredine	48,86	46,71	2,14	2,29

Možemo uzeti da ovi podaci o učešću građana u nekim pretežno političkim i u nekim pretežno društvenim aktivnostima predstavljaju izvjesne indikatore njihove društvenosti i političnosti u širem smislu. Jer, kako je dobro primijetio glasoviti ideolog modernog konzervativizma, ko nije privržen svojoj porodici, svojim susjedima i svome kraju, ne može biti dobar građanin i patriota. Bez prave živosti građana u lokalnoj zajednici, dodajmo tome, demokratske procedure kao što su parlamentarni izbori mogu biti svedeni na plebiscit za ovu ili onu oligarhiju.

Uporedimo najprije ove brojke sa onima koje su dobijene u već pomenutom istraživanju u Republici Srbiji. Tamo 34% ispitanika izjavljuje da su učestvovali u humanitarnim akcijama, u masovnom okupljanju, demonstracijama itd. – 42,4%, u potpisivanju peticija – 36,4%, u prikupljanju samodoprinosa – 23,1%, na javnoj tribini ili umjetničkoj priredbi – 28,7%, u obilježavanju značajnih historijskih datuma – 51,6%, u dobrovoljnoj radnoj akciji uređenja životne sredine – 27,4%.³

Kada je riječ o različitim nivoima učešća u onim pretežno političkim /i protestnim/ aktivnostima razlike koje su uočljive, i ovoga puta značajne, mogle bi se dovesti u vezu sa razlikama u oblicima političkog života i u političkoj konjunkturi između ove dvije republike, pa tek onda s mogu-

³ D. Vukomanović, op. cit., 135.

ćim razlikama u političkoj kulturi. Još značajnije razlike u pogledu raznih oblika uslovno rečeno društvenog aktivizma, odnosno izražavanja pripadnosti lokalnoj zajednici, u većoj su mjeri, može se pretpostaviti, povezane s razlikama u političkoj kulturi, mada na njih moraju djelovati i takvi činioci kao što su značajne razlike u veličini i strukturi lokalne zajednice /opštine/ u Crnoj Gori u odnosu na onu u Srbiji.

Pogledajmo kakve se varijacije ovdje javljaju, prema poznatim obilježjima naših ispitanika, i u kojoj su mjeri značajne.

Kada je riječ o učešću u *humanitarnoj akciji* razlike nijesu prevelike, imaju uglavnom očekivani smisao i utoliko su objašnjive. Tako se značajna razlika javlja s obzirom na pol: 58,36% muškaraca potvrđuje učešće u ovakvim akcijama, dok samo 38,21% žena. Pošto smo rijetko primjećivali značajnije razlike u stavovima žena i muškaraca, sumnjamo da se ovdje radi o djelovanju takve razlike, dakle u stavu, već prije o djelovanju raznih ekonomskih i statusnih činilaca. Na sličan način bismo protumačili i razlike koje pokazuje svrstavanje prema starosti. Ovdje se srednje tri skupine razlikuju od najmlađih i najstarijih /40,65% i 42,72% potvrdnih odgovora/ kao prosječno i natprosječno aktivne, naročito ona od 41–50 godina /64,66% potvrdnih odgovora/.

Obrazovanje kao da stoji u nekoj pozitivnoj korelaciji sa učešćem u humanitarnim akcijama. Ne računajući one bez obrazovanja /36,36%/, učešće u ovim akcijama raste s rastom stepena formalnog obrazovanja: oni s osnovnim obrazovanjem – 26,56%, oni sa srednjim – 46,11%, sa višim – 66,67%, i sa visokim 68,06%. Naravno da se ne bi smjelo isključiti djelovanje statusno–ekonomskih činilaca na ovu distribuciju.

Obilježje zanimanja odnosno statusa proizvodi uobičajene, ali ne baš i uobičajeno značajne, razlike koje se kreću u rasponu od 21,43% do 57,89% ili, možda, 72,50% i čak, 100%. Prva brojka odnosi se na procenat domaćica koje izjavljuju da su učestvovala u humanitarnim akcijama, druge tri na isti procenat kod zaposlenih u državnim ustanovama, odnosno kod privatnih preduzetnika i vojnih lica. /Posljednje treba uzeti s rezervom zbog malog učešća vojnih lica u uzorku./ Međutim, još samo jedna grupa – đaci–studenti /38,89%/ – znatnije odstupa od opšteg prosjeka u negativnom, i jedna – vojni penzioneri / 57,14%/ u pozitivnom smislu. U svim ostalim, naime, vrijednosti se kreću oko opšteg prosjeka, s razlikama od tri do pet poena.

Ni prihodi ne proizvode ovdje neke oštre razlike. Istina, postoji neka veza prihoda i ovog aktivizma – oni sa višim prihodima češće izjavljuju da su učestvovali u humanitarnim akcijama nego oni sa nižim. Ali, razlike ni izdaleka nijesu poput nekih ranije registrovanih, čak ni kad uporedimo ekstremne vrijednosti, najnižu /41,38% onih sa prihodom do 100 DM izjavljuju da su učestvovali u humanitarnim akcijama/ i najvišu /64,52% onih s prihodom od 600–800 DM/.

Da ovdje nijedno od obilježja koja možemo kontrolisati ne djeluje previše uvjerljivo, odnosno da su na djelu neki drugi činioci počev od kontigentnih individualnih situacija pa do načina na koji su organizovane ove akcije i njihovih organizatora, uvjeravaju nas, najzad, nikad manje razlike koje proizvodi u svim ranijim distribucijama tako važno nacionalno obilježje. Evo serije: Muslimani 57,14%, Srbi 52,36%, Crnogorci 46,15% i Albanci 42,42% – učešća u humanitarnim akcijama. „Regionalno” – na „Sjeveru” su izjave o učešću za gotovo četiri poena učestalije od opšteg prosjeka, dok su „Jug” i u „Centar”, oba, za poen ispod tog prosjeka.

Kad je riječ o *prikupljanju samodoprinosu* razlike koje se pojavljuju pokazuju uglavnom isti smisao, samo što su u nekim slučajevima izrazitije. To se, naravno, može dovesti u vezu i sa jednostavnom okolnošću da je krug mogućih učesnika samodoprinosu svakako manji nego krug mogućih učesnika humanitarnih akcija.

Na veliku razliku koju proizvodi pol /muškarci 47,12%, žene 28,66%/ ipak ne mislimo da utiče to što je upravo pomenuto, već prije svega ranije pominjane statusne i ekonomske okolnosti /učesće u samodoprinosu obično se računa kao učešće porodice ili kuće koju češće zastupa muškarac, a uz to je procenat zaposlenih žena niži itd. i t.sl./ . Starost, pri nižoj opštoj vrijednosti, utiče sasvim isto kao i u prethodnom slučaju, s tim što su tri srednje skupine, i dalje značajno aktivnije od dvije krajnje, bliže jedna drugoj, i s tim što je razlika između najstarijih i najmlađih nešto povećana i obrnuta /u prethodnom slučaju, humanitarnih akcija, najmlađi izjavljuju da su u njima učestvovali malo češće od najstarijih – sad je, dakle, obratno/.

U odnosu na prethodni slučaj neke razlike primjećujemo kod obrazovanja. Oni bez obrazovanja se ne odvajaju tako jasno /18,18% izjavljuje da je učestvovalo u samodoprinosu, dok je taj procenat kod onih sa osnovnim obrazovanjem 14,06%/ , i dalje je vidljiva neka pozitivna korelacija između porasta obrazovnog nivoa i učešća u samodoprinosu, ali se ona ne vidi do kraja. Već je naveden procenat za osnovno obrazovanje, za srednje iznosi 38,53%, za više 52,56%, međutim sa visokim pada na 45,83%. Dio objašnjenja možda leži u činjenici da je broj visokoobrazovanih relativno veći u većim gradovima, razvijenijim i bogatijim sredinama, u kojima su akcije samodoprinosu rjeđe.

Obilježje zanimanja odnosno statusa čini ono što smo već vidjeli. Razlike se sad kreću u rasponu od 21,43% do 62,50% ili čak 83,33%, i veće su nego prije s obzirom na to da je opšti prosjek niži. Prvo je procenat učešća domaćica u samodoprinosu, drugo privatnih preduzetnika i vojnih lica. Grupe koje odlikuje značajno veće učešće od prosječnog su još: vojni penzioneri /57,14%/ i zaposleni u preduzećima u transformaciji /48,39%/ . Grupe koje, pak, odlikuje značajno manje učešće od prosječnog su, pored domaćica, đaci–studenti /27,78%/ i nezaposleni /31,11%/ . Tri

velike grupe – zaposleni u privatnom sektoru, penzioneri i zaposleni u državnim ustanovama – oko opšteg su prosjeka /tačnije prve dvije su na njemu, posljednja nešto ispod/.

Prihodi, kao i u slučaju učešća u humanitarnim akcijama, diferenciraju naše ispitanike u ograničenoj mjeri. Razlika ekstrema /to su ponovo oni sa do 100 DM, ali na drugoj strani oni sa od 600–800 DM/ vrlo je slična/24,14% učešća prema 46,77%/, ali su ukupne razlike zapravo manje. U stvari, ako izuzmemo grupu najsiromašnijih, odstupanja od opšteg prosjeka su od početka do kraja relativno mala, i samo tri grupe sa srednjim prihodima /od 400–600 DM, od 600–800 DM i od 800–1000 DM/ pokazuju za četiri do šest poena veće učešće u samodoprinosu, a sve ostale manje za jedan do dva poena (izuzev grupe sa prihodom od 1300–1500 DM gdje je učešće manje za gotovo deset poena/.

Nacionalno obilježje malo pojačava prethodno registrovane razlike, mada su one daleko od velikih. Oni koji se deklarišu kao Srbi najčešće učestvuju u akcijama samodoprinosa /45,55%/, dosta iza njih slijede Crnogorci /36,15%/ i Muslimani /35,71%/ i, na kraju, Albanci /24,24%/.

„Regionalno” posmatrano razlike su beznačajne.

Da je učestvovalo na nekoj javnoj tribini, umjetničkoj priredbi izjavljuje 53,29% ispitanika, 60,55% muškaraca i 45,37% žena. Ovdje se i dalje javlja značajna razlika između polova, no sad nešto manja nego u prethodnim slučajevima. Starost je ovoga puta u jasnoj korelaciji sa aktivizmom. S godinama učešće opada. Sa 62,44% /grupa od 18–30 godina/ na 57,14% /31–40 godina/, dalje na 54,89% /41–50 godina/, pa na 47,25% /51–60 godina/ i konačno na 35,77% /preko 60 godina/. Ovo je očekivano i ne zahtijeva komentar.

Te razlike su veće, i korelacija jasnija kod obrazovanja. Samo 9,09% onih bez obrazovanja izjavljuje da je prisustvovalo javnim tribinama, dok je to slučaj sa 20,31% onih sa osnovnim, 53,26% sa srednjim, 66,67% sa višim i 75,00% sa visokim obrazovanjem.

Učešće skupina koje formira zanimanje, odnosno status, varira između 23,81% /domaćice/ i 70,73% /đaci–studenti/, odnosno 83,33% /vojna lica/. Oni koji se natprosječno pojavljuju na ovim tribinama su još i zaposleni u preduzećima u transformaciji, privatni preduzetnici i nezaposleni /60,22% – 60,00% – 58,89%/.

Suprotno, rjeđe od prosjeka to čine civilni kao i vojni penzioneri /40,48% odnosno 42,86%/.

Preostale skupine, zaposleni u državnim ustanovama i zaposleni u privatnom sektoru, kreću se oko prosječnih vrijednosti /52,63% i 55,15%/.

S porastom prihoda uglavnom raste broj onih koji izjavljuju da su učestvovali na javnim tribinama. Korelacija je jasna, tako da se učešće ovih podiže sa 34,48% u skupini sa prihodom do 100 DM na čitavih 85,71% u onoj sa prihodom od 1300–1500 DM. Međutim, nije sasvim pravilna jer na nekim stupnjevima skale prihoda, učešće pada u višoj u

odnosu na neposredno nižu stepenicu, pa tako i oni s prihodom od preko 1500 DM izjavljuju da učestvuju u 62,50% slučajeva, dakle manje nego njihovi neposredni, donji, susjedi.

Nacionalno obilježje ponovo nešto manje diferencira ispitanike. U aktivizmu, prema izjavama ispitanika, prednjače Srbi, ali sa samo tri odnosno sedam poena prednosti u odnosu na Crnogorce i Muslimane. Dakle, da je učestvovalo izjavljuje 57,07% Srba, 53,08% Crnogoraca, 50,00% Muslimana i 36,36% Albanaca.

„Regionalno” je ova vrsta aktivizma za deset poena učestalija na „Jugu” nego „Sjeveru” /57,42% prema 47,67%/, dok je „Centar” blizu prosjeka, ali sa one „pozitivne” strane /54,55%/.

U obilježavanju značajnih istorijskih datuma i događaja učestvovalo je 51,57% ispitanih, od toga 60,00% muškaraca i 42,39% žena. Starost uglavnom ne utiče na procenat ovog učešća, s tim što su pripadnici grupe od 41–50 godina nešto malo češće, a oni od preko 60 godina nešto malo rjeđe sudionici ovakvih događaja.

Obrazovanje je u pozitivnoj korelaciji sa učešćem. Oni bez obrazovanja izjavljuju da su učestvovali u 9,09% slučajeva, oni sa osnovnim u 31,25%, sa srednjim u 50,95%, sa višim u 65,38% i sa visokim obrazovanjem u 65,28%.

Razlike koje donosi obilježje zanimanje, odnosno status, manje su nego u prijašnjim slučajevima i kreću se od 33,33% /domaćice/ do 59,26% /đaci–studenti/, odnosno 60,00% /privatni preduzetnici/, ako uzmemo da brojka 100% nije podjednako vjerodostojna, zbog malog učešća vojnih lica, na koja se odnosi, u uzorku. Skupine koje pored domaćica bilježe učešće niže od prosjeka su vojni penzioneri i zaposleni u privatnom sektoru, ali su ta odstupanja relativno mala /42,86% i 43,38%/.

Nije su značajnija ni odstupanja u suprotnom smislu, koja bilježimo kod zaposlenih u preduzećima u transformaciji i kod civilnih penzionera /56,99% odnosno 55,56%/.

Prihodi ovdje znače manje nego ranije, mada je ova vrsta aktivizma za nijansu svojstvenija onima sa višim prihodima. Tako skupina sa najnižim prihodima /do 100 DM/ odstupa u smislu rjeđeg učešća za samo sedam poena u odnosu na opšti prosjek /44,83%/, dok je u skupinama sa višim prihodima odstupanje u suprotnom smjeru samo u dva slučaja veće od tih sedam poena /u vazda najaktivnijoj skupini sa prihodom od 600–800 DM – 69,35%, i u onoj koja je ovog puta čak prestigla, s prihodom od 1300–1500 DM – 71,43%/, a obično manje, jer većina vrijednosti tendira opštem prosjeku.

Prema nacionalnom obilježju, razlike su među većima koje smo u ovim distribucijama zabilježili. I u ovom aktivizmu opet prednjače Srbi /61,78%/, znatno iza njih su Crnogorci /49,23%/, još dalje Muslimani /41,07%/ i, na kraju, Albanci /33,33%/.

Na „Jugu” je nešto više ovoga, na „Sjeveru” nešto manje, dok je „Centar” u sredini, ali su razlike među manjima od onih koje smo ovako zabilježili /53,55% – 48,19% – 52,56%/.

U dobrovoljnoj radnoj akciji uređenja životne sredine učestvovalo je 48,86% ispitanih, i to ponovo znatno više muškaraca /57,53%/ nego žena /39,40%/.

Starost kao da ne utiče na ovu distribuciju, sem što možemo notirati nešto veći procenat učešća u skupini od 41–50 godina. Za obrazovanje se, pak, ne može reći isto. Neka veza postoji, mada se ispoljava drukčije nego ranije. Donje dvije skupine se odlikuju znatno manjim učešćem i znatnijom međusobnom razlikom /oni bez obrazovanja – 9,09%, oni sa osnovnim obrazovanjem 20,31%/, dok tri gornje odlikuje znatno veće učešće i manja međusobna razlika /oni sa srednjim obrazovanjem – 51,16%, sa višim – 55,13% i sa visokim 58,33%/.

Čini nam se da su manje nego prethodno izražene razlike prema zanimanju, odnosno statusu. Osim domaćica /21,43%/ nema skupine u kojoj je procenat onih koji su učestvovali niži od 43,33 /učešće kod nezaposlenih/, niti, osim manje pouzdanog podatka za vojna lica /83,33%/, ima učešća većeg od 60,00% /učešće privatnih preduzetnika/. Sve se preostale skupine, dakle kreću blizu opšteg prosjeka. Nešto je veće učešće vojnih penzionera /57,14%/, civilnih penzionera /56,35%/, zaposlenih u preduzećima u transformaciji /52,69%/ i đaka–studenata /51,85%/, dok je nešto niže zaposlenih u državnim ustanovama /47,37%/ i u privatnom sektoru /46,32%/.

Prihodi, izgleda, relativno malo utiču na ovu distribuciju. Utiču na poznati način, tako što viši prihodi idu zajedno sa višim nivoom ovog učešća, koje će ponovo biti najviše u grupi s prihodom od 600–800 DM /61,29%/, ali ta veza nije ni stabilna ni jaka. Učešće standardno najmanje prisutne grupe u svim ovim aktivnostima, grupe sa prihodom do 100 DM /34,48%/, ipak nije mnogo niže od učešća grupe sa prihodom od 1000–1300 DM /42,11%/, pa ni od onog grupe s prihodom 800–1000 DM /48,57%/, ali je čak znatno više od onoga koje iskazuje grupa sa najvišim prihodom, preko 1500 DM /18,75%/.

Nacionalno obilježje opet nešto manje diferencira ove brojke, ali donosi jednu zanimljivu promjenu. Albanci koji su u do sada navedenim vrstama aktivnosti u lokalnoj zajednici bili redovno najmanje prisutni, sada su na prvom mjestu. Ostatak poretka je nepromijenjen, ali su razlike umanjene. Dakle: Albanci – 60,61%, Srbi – 53,40%, Crnogorci – 45,90% i Muslimani – 42,86%. Promjenu koju ovako bilježimo mogli bismo objašnjavati u nekom ekonomskom, kulturnom, demografskom ili prostornom kontekstu, te u sljedstvenim razlikama između Albanaca i ostalih nacionalnih skupina.

Ovdje se, najzad, pojavljuje značajna razlika između pojedinih „regija”. „Sjever” prilično zaostaje /39,90% onih koji su učestvovali/ u ovom aktivizmu u odnosu na „Jug”/49,68%/ i, pogotovu, „Centar”

/53,41%/ . Ova razlika djeluje kao značajna, ali ovdje nema uslova za nje-
no objašnjenje.

Preostaju nam, u okviru ovoga pitanja, još dvije distribucije koje se
odnose na pretežno političke aktivnosti u lokalnim zajednicama. Riječ je
o takvim aktivnostima koje nijesu dio svakodnevnog političkog života, no
koje su postale uobičajene. S druge strane, one se odigravaju u lokalnoj
zajednici, ali su često usmjerene prema glavnom središtu moći, prema
centralnoj vlasti u Republici. Najzad, u skladu sa svojom prirodom, ove
akcije /masovna okupljanja i demonstracije, a u manjoj mjeri i peticije/,
mada mogu pokazivati i neki opšti nivo građanskog aktivizma, prije su
sredstvo opozicionih i manjinskih grupa nego vladajućih i većinskih.

Da je učestvovalo u „*potpisivanju peticija* – zahtjeva za rješavanje
nekih lokalnih ili opšteg problema” izjavljuje 35,14% ispitanih. Od toga
su – uobičajena razlika se ponavlja – 41,10% muškarci, a 28,66% žene.
Starost blago utiče na ovu distribuciju, i to tako što su pripadnici tri mla-
đe skupine /18–30, 31–40 i 41–50 godina/ češće bile u prilici da potpišu
neku peticiju nego pripadnici dvije najstarije /51–60 i preko 60 godina/.
Razlike su, dakle, male. One se znatno povećavaju pod uticajem obrazo-
vanja. Od osnovnog do visokog obrazovanja učešće raste sa 10,94% na
51,39%, i to pravilno /–srednje–34,74%, više – 44,87% – /. Sliku kviri
jedino to što je kod onih bez obrazovanja učešće više – 18,18% – nego
kod onih sa osnovnom školom. Ako uzmemo da je posljednji podatak
vjerodostojan, pravog objašnjenja nemamo. /Mada bi se neko uvijek mo-
glo zamisliti. Na primjer, da organizatori potpisivanja peticija nešto
lakše dolaze do potpisa formalno neobrazovanih seljaka nego onih sta-
novnika grada koji imaju osnovnu školu. Ali, takve pretpostavke ne mo-
žemo provjeriti, a možda i ne moramo, jer odgonetka nije od krucijalnog
značaja./

Obilježje zanimanja odnosno statusa manje nego i u jednom ranijem
slučaju u okviru ovog pitanja utiče na distribuciju odgovora. Znatnije iz-
nad opšteg prosjeka skupine su đaka–studenata /44,44%/ , zaposlenih u
preduzećima u transformaciji /41,94%/ , i nezaposlenih /41,11%/ , što ne bi
bilo teško objasniti. U suprotnom smjeru primjetno odstupaju skupine
vojnih /28,57%/ i civilnih penzionera /28,57%/ , te domaćice /21,43%/ . Ni
ta odstupanja, vjerujemo, ne bi bilo teže objasniti.

Veza s visinom mjesečnih prihoda održava se i ovdje, ali je manje
intenzivna i ponešto različita. Učešće u ovakvim aktivnostima potvrđuje
24,14% onih sa prihodom ispod 100 DM, 31,82% onih sa prihodom od
100–200 DM, 34,74% sa prihodom od 200–400 DM, i tako sve do ovdje
uvijek vrlo aktivne skupine s prihodom od 600–800 DM /45,16%/ koju
sada, međutim, nadmašuje sljedeća, s prihodom od 800–1000 DM
/57,14%/ , da bi u imućnijim skupinama počelo opadanje ovoga aktivi-
zma, na svega 31,25% onih sa prihodom od preko 1500 DM. Jednostavno
rečeno – srednji slojevi, osobito njihov gornji dio, najviše učestvuju u

ovakvim akcijama, dok su oni sa najmanjim i najvišim prihodima u njima manje prisutni. Međutim, te razlike nijesu previše upečatljive.

Razlike prema nacionalnom obilježju pokazuju opet nešto umjereniji vid. Međutim, kao što su nas malo prije Albanci iznenadili aktivizmom na radnim akcijama u uređenju životne sredine, sad su Muslimani, vazda rangirani kao treći /a malo prije kao četvrti/ izbili na prvo mjesto, ako i za dlaku. Naime: Muslimani – 39,29%, Srbi – 39,27%, Crnogorci – 33,59% i Albanci – 21,21%.

„Regionalno” razlike izgledaju bez značaja.

Učešće u „masovnim okupljanjima, demonstracijama, protestima građana” ne potvrđuje ni trećina ispitanih /29,57%, i to 34,52% muškaraca i 24,18% žena. Starost donekle utiče na ovu distribuciju, i to u očekivanom smislu. Tri srednje skupine kreću se oko opšteg prosjeka, povećanom učešću najmlađih /40,38%/ odgovara smanjeno onih najstarijih /17,07%. Obrazovanje utiče na neki po obliku sličan način. Dok oni bez obrazovanja /18,18%/ i pogotovu oni sa osnovnim obrazovanjem /9,38%/ daleko manje od prosjeka učestvuju u ovakvim aktivnostima, donekle im se ovoga puta pridružuju ispitanici sa visokim obrazovanjem /23,61%. Najaktivniji na ovom planu su oni sa srednjim /32,21%/ i višim obrazovanjem /37,18%. Pravac tumačenja nije nezamisliv. Oni sa visokim obrazovanjem imaju manje razloga za demonstracije/proteste, naravno ne zbog obrazovanja, već zbog društvenog položaja, ili imaju druge načine uticaja, ili imaju zbog nekih elitističkih obilježja otpor prema takvom angažmanu i sl. Svakako da su razlozi za ustezanje kod neobrazovanih druge vrste.

Prirodno je što zanimanje/status/ utiče na ovu distribuciju u mnogo većoj mjeri nego što je to bilo u prethodnom slučaju. Raspon ekstremnih vrijednosti ide od 9,52% /domaćice/ do 48,15% /đaci–studenti/. Između ta dva ekstrema skupine, sa osjetno nižim učešćem su vojni penzioneri /14,29%, civilni penzioneri /19,05%, i zaposleni u državnim ustanovama /24,21%. Uz đake–studente samo kod jedne skupine bilježimo osjetno više učešće. To su, naravno, nezaposleni /38,89%. Ova odstupanja su daleko od neobjašnjivih, a njihove vrijednosti ne čine se dramatičnim. Ostale skupine /zaposleni u obje vrste preduzeća i privatni preduzetnici/ kreću se oko prosjeka.

Ne vidimo kako prihodi utiču na ovu distribuciju. Na primjer, 34,48% onih sa najnižim prihodom /do 100 DM/ potvrđuje svoje učešće u ovim aktivnostima, a 34,29% onih sa prihodom od 800–1000 DM čini to isto. Možda bismo mogli primijetiti kako su srednji slojevi srednje klase, uključujući i obično najaktivniju skupinu /s prihodom od 600–800 DM/ nešto manje skloni masovnom okupljanju i demonstracijama. Ili to da su ispitanici s najvišim prihodima ponovo potvrdili svoju hirovitost: učešće u skupini s prihodom od 1000–1300 DM iznosi 36,84%, od 1300–1500 pada na 14,29%, dok se kod onih sa preko 1500 DM bilježi na cijeloj skali rekordnih 43,75%.

Nacionalno obilježje proizvodi, u okviru svih distribucija na ovo pitanje, najveće razlike ovdje.

Tabela 42. – Učešće u „masovnim okupljanjima...” – nacionalnost u %

	da	ne	ne znam	bez odgovora
Crnogorci	27,18	65,13	3,85	3,85
Srbi	41,36	52,88	3,14	2,62
Muslimani	14,29	78,57	1,79	5,36
Albanci	12,12	84,85	3,03	–

Tumačenje ovih razlika ne bi moglo zaobići razlike u političkim stavovima i političkoj kulturi /posebno onih koji se deklarišu kao Srbi i Crnogoraca/, odnosno u posebnim dispozicijama manjinskih nacionalnih grupa.

„Regionalno” je ovaj aktivizam u „Centru” /33,24%/ za četiri poena viši od prosjeka, za šest od onoga koji je zabilježen na „Sjeveru” /27,6%/, i za gotovo čitavih deset od onoga na „Jugu” /23,87%/ . Varijacija je možda i manja od očekivane s obzirom da je ova vrsta političke aktivnosti svojstvenija urbanim sredinama, a u našoj „regionalizaciji” glavni urbani centri su u – „Centru”.

3. Nekoliko opštih napomena o ovim distribucijama zasnovaćemo na razlikovanju dva njihova aspekta. S jedne strane, njihovo je značenje u osnovi jednostavno. Pitali smo ljude da označe najuticajnije pojedince i grupe u njihovoj lokalnoj zajednici i dobili smo sliku njihove percepcije neke društvene/političke/ stvarnosti. Potom smo ih pitali o njihovom učešću u nekim tipičnim društvenim i političkim aktivnostima u lokalnoj zajednici. Ustanovljavali smo što misle /o nečemu/, i što čine. Međutim, naš zadatak nije izučavanje lokalne zajednice, niti društvenog i političkog aktivizma. Zato ove podatke moramo upotrijebiti prvenstveno radi izvjesnog širenja horizonta, odnosno provjere vjerodostojnosti onih podataka koji nam direktno govore o političkoj kulturi, kako bismo svoje zaključke možda korigovali i upotpunili.

Što se prvog aspekta tiče, treba najprije /ili, još jednom/ naglasiti da je ona slika o uticaju dobijena specifičnim metodom. Mi nijesmo tražili od ispitanika da odgovore na pitanje ko je od pomenutih aktera koliko uticajan, i da ih poredaju prema tom uticaju, već smo tražili da nam odgovore ko je *najuticajniji*, pa smo dobili rang-listu prema tome koliko je koji akter puta pomenut kao najuticajniji. Dakle, ako je dobijen odnos između predsjednika opštine i novinara 18,78% prema 1,10%, to ne znači da je uticaj predsjednika opštine toliko –sedamnaest puta! – veći od uticaja novinara, već samo da je toliko puta češće predsjednik opštine pome-

nut kao *najuticajniji* nego novinari, što nikako nije isto. Novinari, a tako i advokati i sveštenici, pogotovu neodređena skupina „umjetnika i intelektualaca” mogu imati, obično i imaju, znatno veći uticaj nego što bi se pomislilo prema gornjem odnosu. No, taj se uticaj drukčije ispoljava, i nije uticaj nosilaca vlasti /ili ekonomske moći/, manje pada u oči, manje je personalizovan, pa se teško može označiti kao najveći, odnosno njegovi nosioci kao *najuticajniji*.

Od tih, najuticajnijih, izdvojili su se na jednoj strani nosioci institucionalizovanog i poluinstitucionalizovanog uticaja /predsjednici opština – čelnici partija/, a na drugoj strani neinstitucionalizovanog, čak nelegalnog. Posljednji se, kao „mafijaši”, najčešće pominju. Kako bismo to protumačili u osnovi je rečeno. Opskurni svijet koji djela iza pozornice na njoj ipak pokazuje svoje brzo stečeno bogatstvo i novi životni stil, i to je ono što posmatrači iz našeg skupa mogu registrovati, što im, čak, bode oči. Varijacije prema pojedinim obilježjima pokazuju da skupine koje su manje integrisane, kod kojih je distanca prema „postojećem sistemu” veća, češće pominju ove „mafijaše”, i obratno. Jer oni, kao nosioci nekontrolisane, na kršenju zakona stečene moći, koja je u pretpostavljenoj vezi sa oficijelnom vlašću, kompromituju „postojeći sistem” i dodatno opravdavaju pomenutu distancu.

Bez obzira na to da li su u pitanju „novi” akteri, koji su se pojavili u postkomunističkoj tranziciji /kao privatni preduzetnici, pomenuti mafijaši i, donekle, čelnici političkih stranaka/, ili „stari” /predsjednici opština, direktori, komandiri policije/, čiji je položaj ipak promijenjen, i bez obzira na onu metodološku opomenu, stiče se utisak da je uticaj/moć u ovim lokalnim zajednicama nedemokratski raspoređena. Nije stvar samo u tome što su svi ovi akteri – s izuzetkom, možda, mafijaša – zapravo *moćni pojedinci*, već i u tome što njihova moć relativno malo zavisi od građana lokalne zajednice. Tako da se ovdje probija jedan ne više nego utisak da naš skup izražava gledišta *autsajdera*. Taj utisak zasniva, ili možda pojačava, odsustvo značajnih varijacija prema obilježjima ispitanika. Nigdje se ne remeti ta slika u mjeri da bi promijenila svoj smisao: postoji dubok jaz između malih skupina koje imaju veliku moć i ostalih.

Naravno da to nije ništa novo. Oligarhijska raspodjela društvene moći svojstvena je modernoj demokratiji i tamo gdje je ona razvijena i stabilna, i stvar nije u njoj nego u njenim elementima, njenoj kontroli i pluralizaciji. Mi te stvari niti ispituјemo niti mjerimo. Možemo se, međutim, upitati u kojoj mjeri pomenuto „gledište autsajdera” reflektuje neke crte „podaničke” političke kulture, ili čak one „parohijalne”, koliko je u skladu sa nekom „participativnom”, odnosno koliko reflektuje autoritarnost, a koliko demokraciju političke kulture. Čini nam se da distribucija odgovora na prvo od dva pitanja može navesti na pomisao o prisustvu nekih podaničkih/autoritarnih dimenzija u datoj političkoj kulturi. Na kraju krajeva, kako ti građani mogu u tolikom broju mirno izjavljivati da u

njihovoj zajednici – koja je po pravilu mala i pregledna – najviše uticaja imaju mafijaši? Da li je to samo izraz nemoći, ili ravnodušnosti koja počiva na uvjerenju da se protiv uticajnih i moćnih ne može ništa, da neko, na kraju krajeva, mora vladati?

Ono što nije manje važno sa stanovišta istraživanja našeg predmeta jesu relativno male varijacije prema obilježjima ispitanika. Istakli smo da ovo pitanje ne uključuje „naočare” kulturnih i vrijednosnih orijentacija u najvećoj mjeri. Ali, to ne znači da se one mogu sasvim skinuti. Zato bismo, na osnovu ovih rezultata, bili prije skloni mišljenju da u političkoj kulturi u Crnoj Gori ne postoje velike razlike, nego da one postoje, da je ona u većoj mjeri homogena nego heterogena.

To na svoj način potvrđuju i podaci koje možemo pročitati prema distribuciji odgovora na naše drugo pitanje, i njenim varijacijama. Stepenu političkog, i naročito društvenog aktivizma, u lokalnoj zajednici izgleda prilično visok. Upoređen sa njihovim ocjenama o „najuticajnijim” pojedincima i grupama, on prije govori o postojanju dva različita politička nivoa nego o pasivnosti i ravnodušnosti građana. Naime, u domenu u kome njihov angažman kao članova zajednice ostaje dobrovoljan i očito služi toj zajednici oni su prilično aktivni, preko toga taj aktivizam pada i zamjenjuju ga ocjene o „najuticajnijim”. Istakli smo da je Crna Gora prilično centralizovana. Osim toga, opština kao osnovna lokalna jedinica u Crnoj Gori i nije organizovana kao zajednica već kao /formalno samoupravna/ teritorijalna jedinica čiji je upravljački aparat uglavnom pod kontrolom centralne vlasti. Ovo nasljeđe iz vremena SFRJ samo je preuzeto i prilagođeno novim okolnostima. To znači da polje aktivizma, o kome svjedoči naš skup, obično i nije opština kao teritorijalna jedinica već selo, naselje ili tzv. mjesna zajednica, dok struktura uticaja/moći u opštini, odnosno oko njenih organa, zavisi više od središta moći na nivou Republike, nego od građana.

Ovaj aktivizam, i navedene distinkcije, upozoravaju da našu gornju pomisao o podaništvu i autoritarnosti treba primiti sa rezervom i tražiti dodatne provjere. Mi ćemo tako i postupiti. Međutim, koliko god detaljno pretresali varijacije ove distribucije prema glavnim socijalnim, ekonomskim i nacionalnim obilježjima ispitanih, njena veza sa njima ostaje uglavnom beznačajna ili nejasna. Tako druga naša pretpostavka, da je ova politička kultura ipak prilično homogena, dobija dodatne razloge.

VII POLITIČARI, VLAST I GRAĐANI

1. Sada ćemo preći na više distribucija koje su nam donijele „tvrdnje” prema metodu R. Lickerta. Sa ovim tvrdnjama ispitanici su mogli da se slože ili ne slože u skladu sa sljedećim modalitetima: „uopšte se ne slažem” – „uglavnom se ne slažem” – „neodlučan sam” – „uglavnom se slažem” – „potpuno se slažem”.

Najprije dvije tvrdnje koje se tiču *političara*. Sve ove tvrdnje formulisane su po uzoru na socijalnopsihološke stereotipe. Tako i ova. Glasi „*Političari obično ne vode računa o građanima*”. U ogromnoj većini ispitanici se slažu sa ovakvom tvrdnjom što je očekivano i, vjerovatno, univerzalno.

Tabela 43. – „Političari obično ne vode računa o građanima?” Ukupno u %

Uopšte se ne slaže	2,14
Uglavnom se ne slaže	8,00
Uglavnom se slaže	29,14
Potpuno se slaže	48,14
Neodlučnih	10,00
Bez odgovora	2,57

Opšti ishod je, dakle, jednoznačan. Nas, međutim, ne zanima toliko taj opšti ishod koliko varijacije prema pojedinim obilježjima ispitanika.

Teško je primijetiti neke značajne varijacije prema polu ispitanih. To važi i kada je u pitanju njihova starost. Jedva da možemo primijetiti kako su najstariji nešto više od prosjeka „neodlučni”, da bi onda u nešto manjoj mjeri birali i jedan i drugi negativni modalitet. No su te razlike po svoj prilici beznačajne.

Čak i obrazovanje uzmiče pred jednom ovakvom tvrdnjom. Čak i u pogledu „neodlučnosti” ona izjednačava ljude sa osnovnim obrazovanjem sa onima koji imaju visoku školu /18,75% prema 18,06%/. Možda ipak čini i ovo: sa stepenom obrazovanja raste frekvencija onoga umjereno negativnog modaliteta, na štetu onog sasvim negativnog. Dakle, obrazovaniji ispoljavaju nešto veću dozu uzdržanosti. No, zbir ostaje uglavnom isti, inače nešto veći od prosjeka kod onih sa srednjom i višom spremom, nešto manji kod najobrazovanijih i najmanje obrazovanih.

Tu ni zanimanje—status kao da nije ni od kakvog značaja. Mada se 10,53% zaposlenih u državnim ustanovama „uglavnom ne slaže” sa ovom tvrdnjom /za dva i po poena više od opšteg prosjeka/, po 40,00% se uglavnom ili potpuno slaže što je u zbiru nešto više od opšteg prosjeka /istina s većim učešćem umjerenijeg modaliteta/. Kod nezaposlenih odgovarajuće vrijednosti su, pri dvostruko većem broju „neodlučnih” /12,22% prema 6,32%/ – 6,67% /„uglavnom se ne slaže”/, 16,67% /„uglavnom se slaže”/, 56,67% /„sasvim se slaže”/. Neke razlike tu, očito, postoje ali ako se uporede s razlikama koje u stvarnosti dijele ove dvije skupine moraćemo priznati da su zanemarljive.

Prihodi, međutim, ostavljaju neki trag na ovoj distribuciji. Postepeno, s njihovim rastom, raste učešće dva modaliteta kojima se ova tvrdnja odbija, naročito onog manje odlučnog /„uglavnom se ne slažem”/. Ta tendencija postaje jasna negdje poslije 800 DM mjesečnih prihoda. Ipak, ona nigdje ne proizvodi više od 21,05% sabrane frekvencije oba pomenuta modaliteta /grupa s prihodima od 1000–1300 DM/ – što je nešto malo više nego dvostruko više od opšteg prosjeka, niti igdje spušta sabrane frekvencije dva modaliteta kojima se prihvata tvrdnja ispod 62,50% /grupa sa najvišim prihodima, preko 1500 DM/ – što je za oko petnaest poena manje od prosjeka.

Slična je, ili nešto izraženija, veza ove distribucije s nacionalnim obilježjem ispitanika. Nije neočekivano što se Srbi s ovom tvrdnjom slažu u najvećoj mjeri: potpuno se slaže 60,73%, uglavnom 24,61%. Uopšte se nije složilo samo 1,05%, a uglavnom se nije složilo 6,28%. Istovremeno, među njima je najmanje onih koji se kolebaju /„neodlučan sam” – 4,71%/. Crnogorci su blizu opšte distribucije, s nešto više umjerenih opcija: potpuno se složilo 43,08%, uglavnom 33,85%, uopšte se nije složilo 2,31%, a uglavnom se nije složilo 9,74%. Neodlučnih je bilo 8,72%. Kod Muslimana je neodlučnih 19,64%. Potpuno se složilo 35,71%, uglavnom 26,79%, uopšte se nije složilo 5,36%, toliko je bilo i onih koji se uglavnom nijesu složili. Kod Albanaca je čak 33,33% neodlučno. S onom tvrdnjom se potpuno složilo njih 57,58%, uglavnom 6,06%, nije bilo onih koji se uopšte ne slažu, a uglavnom se nije složilo 3,03%.

„Regionalno” se ne mogu uočiti značajnije razlike između „Centra” i „Juga” koji su oko prosječnih vrijednosti – s tim što je na „Jugu” dvostruko više „neodlučnih” te je u odgovarajućem iznosu smanjena prvenstveno frekvencija modaliteta prihvatanja tvrdnje. Na „Sjeveru” je za dva do tri poena više u odnosu na opšti prosjek onih koji se ne slažu sa ovom tvrdnjom, i za čitavih deset manje onih koji biraju potpuno slaganje /uz tri poena više onih koji se uglavnom slažu/.

Tvrdnja koja je inverzija prethodne glasila je „Šta je u interesu građana najbolje znaju političari”. Donijela je sljedeću distribuciju: „uopšte se ne slažem” – 45,86%, „uglavnom se ne slažem” – 26,71%, „uglavnom se slažem” – 5,29% i „potpuno se slažem” – 4,29%. Neodlučnih je bilo ravno 14,86%. Bez odgovora 3,00%.

Na prvi pogled se vidi da je ova distribucija kao preslikana prethodna, samo što je to kao u ogledalu jer je smisao tvrdnje obratan. Neke male razlike uslovio je porast broja neodlučnih, ali i porast onih koji, kao manjina, biraju odlučniji modalitet. Ne očekujemo ni da će varijacije prema obilježjima ispitanika biti vidljivo različite u odnosu na one prethodne.

Što smo gore rekli povodom pola i starosti vrijedi i ovdje. Stariji i posebno najstariji opet su znatno više od prosjeka „neodlučni”, što se odražava prije svega na smanjenom učešću dva negativna modaliteta.

Obrazovanje kao da ovdje djeluje malo drukčije /možda zato što se tvrdi da političari „najbolje znaju...”/. Među onima sa srednjim, višim i visokim obrazovanjem ima znatno više onih koji su spremni da odbace ovakvu tvrdnju, i to odlučno, nego među onima bez obrazovanja ili sa osnovnim obrazovanjem, među kojima, uz to, ima čak oko trećine „neodlučnih”.

Zanimanje—status čini jednako malo kao ranije. Prema primjeru koji smo već koristili, zaposleni u državnim ustanovama izjasnili su se ovako: potpuno se složilo — 4,21%, uglavnom — 5,26%, uopšte se nije složilo — 50,00%, uglavnom se nije složilo 36,84%. Na drugoj strani, kod nezaposlenih te vrijednosti istim redom iznose: 2,22% — 4,44% — 45,56% — 30,00%. Neke vidljive razlike pojavljuju se zapravo samo u tom smislu, što je kod pojedinih skupina učestaliji umjereniji oblik odbacivanja ove tvrdnje — kao kod zaposlenih u državnoj upravi, koji su pomenuti, ili civilnih penzionera /odlučniji prema umjerenijoj: 38,89% — 29,37%/, domaćica /30,95% — 21,43%/ ili vojnih lica /33,33% — 50,00%/. Drugi odlučnije odbacuju ovu tvrdnju. Na primjer, privatni preduzetnici /odlučniji prema umjerenijoj: 67,50% — 10,00%/, đaci—studenti /50,00% — 20,37%/ ili zaposleni u privatnom sektoru /50,00% — 23,53%/. No, takve razlike ipak imaju drugorazredan značaj.

U slučaju prethodne tvrdnje primijetili smo jednu umjerenu vezu između njenog prihvatanja/neprihvatanja i visine prihoda. Prosto govoreći, kao da su skupine sa višim i najvišim prihodima opreznije, odnosno manje spremne na osudu političara. Sada, u po osnovnom smislu inverznoj, ali ipak i nešto drukčije formulisanoj tvrdnji, ta veza sa prihodima, bar višim i najvišim, nestaje. Štoviše, moglo bi se primijetiti nešto obrnuto. Naime, čini se kao da je odbacivanje tvrdnje po kojoj političari najbolje znaju što je u interesu građana sve učestalije kako se penjemo skalom prihoda, bar do posljednje stepenice /prihod preko 1500 DM/. To potvrđuje i ovo: u dvije skupine /od 1000–1300 DM i od 1300–1500 DM/ nije bilo nikoga ko bi u bilo kom obliku prihvatio ovu tvrdnju, dok u jednoj skupini /od 800–1000 DM/ nije bilo nikoga koji se potpuno složio, a onih koji se uglavnom slažu, bilo je dvostruko manje od prosjeka.

Nacionalno obilježje donosi uglavnom što i prošli put. Srbi, a za njima možda Albanci, najodlučnije odbacuju ovu tvrdnju /kao što su onu prethodnu prihvatili/. Crnogorci su blizu prosječnih vrijednosti, no ipak s

one strane koja znači manje odbacivanje ove tvrdnje, a za njima su, u istom smjeru, Muslimani. Možda su, pri svemu, nešto malo izoštrenije razlike u odnosu na prošlu tvrdnju. Evo kako to izgleda:

Tabela 44. – „Šta je u interesu građana najbolje znaju političari?” – nacionalnost u %

	potpuno da	uglavnom da	uglavnom ne	uopšte ne	neodlučnih
Crnogorci	5,38	6,92	27,69	43,59	14,10
Srbi	2,62	2,62	26,70	53,93	8,90
Muslimani	3,57	8,93	25,00	30,36	28,57
Albanci	3,03	–	12,12	51,52	33,33

„Regionalno” razlike uglavnom slijede one koje smo zabilježili u slučaju prethodne tvrdnje. Na „Sjeveru” opet kao da su malo blaži prema političarima – više je /za oko dva poena u odnosu na prosjek, za više od pet u odnosu na „Jug”/ onih koji se uglavnom slažu sa ovom tvrdnjom, kao što je manje /za više od osam poena u odnosu na prosjek, za gotovo četrnaest u odnosu na „Centar”/ onih koji se uopšte ne slažu sa njom.

2. U okviru ovog odjeljka pogledaćemo distribucije odgovora /ili „reakcija”/ na još dvije tvrdnje. One su tek djelimično povezane i odnose se, kao i prethodne dvije, na neki, naravno stereotipan, opis stvarnosti. Jedna je glasila: „*Sadašnje vlasti prije svega štite bogate i moćne, a ne obične građane*”. Skrećemo pažnju na ono 'sadašnje' čime je uvedena oznaka koja nije postojala u slučaju političara, ni u jednoj od dvije tvrdnje, ni kao sadašnjih ni kao vladajućih političara. No, skrećemo pažnju i na ono „bogat i moćni”, dok su ranije bili u pitanju samo „građani”. Tako su uvedena dva dodatna osnova za diferenciranje naših ispitanika. U opštoj distribuciji, međutim, to nije proizvelo upadljivu razliku u odnosu na prethodne. Prihvatljivost ove tvrdnje je slična neprihvatljivosti prethodne /političari najbolje znaju.../, ili je prva za nijansu niža od druge. Opšta distribucija, naime, izgleda ovako: potpuno se složilo sa tvrdnjom – 46,43%, uglavnom – 22,00%, uopšte se nije složilo – 5,29%, uglavnom – 7,43%. Neodlučnih je bilo 16,43%. Nije odgovorilo 2,43%.

Razlika u polu ne utiče vidljivo na ovu distribuciju. Kako pak generalno utiče starost ne možemo uočiti, osim što s njenim porastom raste broj onih koji su „neodlučni” /od 9,39% u skupini od 18–30 godina na čak 30,08% u skupini sa preko 60 godina/. Možda, osim toga, postoji blaga tendencija da sa većom starošću opada učešće onih koji se slažu sa ovom tvrdnjom.

Obrazovanje već jasnije utiče, što još ne znači da utiče i izrazito. Čini se, naime, da s porastom nivoa formalnog obrazovanja opada broj onih koji se slažu sa ovakvom tvrdnjom, naročito onih koji se sa njom potpuno

slažu, a raste broj onih koji je odbacuju. Ipak, ni krajnji domašaji ove veze, iako su očito značajni, ne djeluju odveć impresivno. Tako je zbir dva modaliteta neslaganja kod onih sa osnovnim obrazovanjem 6,25%, kod onih sa srednjim 12,43%, kod onih sa višim 16,66%, a kod onih sa visokim obrazovanjem isto – 16,66% /ali sa nešto višim učešćem umjerenijeg modaliteta/. Zbir dva modaliteta slaganja kod onih sa osnovnim obrazovanjem iznosi 68,75%, kod onih sa srednjim – 68,52%, sa višim 60,26%, i kod onih sa visokim obrazovanjem – 62,50%.

Ne djeluju impresivno ni razlike koje se čitaju prema obilježju zanimanja odnosno statusa. Uvjerićemo se u to ako pribjegnemo pokazatelju koji nas je već vodio, razlici u izjašnjavanju zaposlenih u državnim ustanovama i nezaposlenih. Prvi se uopšte nijesu složili s ovom tvrdnjom u 8,42% slučajeva, u isto toliko – 8,42% – uglavnom se nijesu složili, dok se uglavnom složilo 29,47% i potpuno 36,84%. Odgovarajući brojevi za nezaposlene iznose, istim redom: 2,22% – 7,78% – 22,22% – 56,67%. Ima skupina koje se odlučnije od nezaposlenih izjašnjavaju u prilog ovoj tvrdnji, kao što su đaci–studenti – 25,93% se uglavnom slaže, 55,56% se potpuno slaže, ili vojna lica /66,67% uglavnom, i 33,33% potpuno – ovo treba uzeti s rezervom zbog malog učešća te skupine u uzorku/. Kao što ima i onih koje su umjerenije ili uzdržanije u prihvatanju tvrdnje od zaposlenih u državnim ustanovama, poput privatnih preduzetnika /10,00% se uglavnom slaže, 45,00% potpuno/, ili penzionera /16,67% se uglavnom slaže, 41,27% potpuno/. Međutim, lako je vidjeti da je sve to znatno ispod učinka ovog obilježja u nekim ranijim distribucijama, zapravo u ogromnoj većini od onih koje smo upoznali prije ovih tvrdnji.

Prihodi djeluju, i to izrazitije od obrazovanja. Korelacija između porasta visine prihoda i porasta odbacivanja one tvrdnje /da vlast štiti samo bogate i moćne/ javlja se tek nakon nivoa prihoda od 400–600 DM. Prije tog nivoa ona nije jasna, odnosno možda postoji i do tog nivoa, u smislu da oni sa prihodom od 100–200 DM češće odbacuju ovu tvrdnju nego oni sa do 100 DM, a rjeđe nego oni sa 200–400 DM, ali onda opet startuje sa osnove koja je niža nego u prethodne dvije, odnosno tri skupine. Učinak nije beznačajan. Dok je zbir dva negativna modaliteta kod skupine sa prihodom od 400–600 DM 7,95%, on već kod skupine od 800–1000 DM iznosi 22,85%, da bi kod one od 1300–1500 DM dostigao 28,58%, a kod one s najvišim prihodom /preko 1500 DM/ čitavih 37,50%. Međutim, nivoi učešća dva pozitivna modaliteta, znači prihvatanja ove tvrdnje, ostaju stalno vrlo visoki. Dok kod skupine od 400–600 DM njihov zbir iznosi 67,55%, kod one od 800–1000 DM iznosi 62,85%, kod one od 1300–1500 DM 60,43% i kod one sa preko 1500 DM mjesečnog prihoda ravno 50,00%. Tome je doprinijelo i to što su neodlučni, čije je učešće konstantno visoko /od 15% do preko 22%/, u posljednje dvije skupine sa najvišim prihodima – nestali.

Mogli smo očekivati, s obzirom na pomenute razlike u odnosu na ranije dvije tvrdnje, da nacionalnost kao obilježje nešto jače diferencira is-

pitanike. To se i dogodilo. Opet su Srbi najmanje skloni „sadašnjim vlastima” odnosno u najvećoj mjeri spremni da prihvate onu tvrdnju, za njima su Albanci, ali je zbog broja neodlučnih podatak manje upotrebljiv. Crnogorci su ponovo oko opšteg prosjeka, i ponovo s one strane koja znači manju spremnost da se prihvati ova tvrdnja, ali sasvim malo s te strane, na kojoj su znatno više Muslimani.

Tabela 45. – „Sadašnje vlasti prije svega štite bogate i moćne...?” – nacionalnost u %

	potpuno da	uglavnom da	uglavnom ne	uopšte ne	neodlučnih
Crnogorci	42,05	26,67	10,77	4,87	13,59
Srbi	67,02	16,75	2,62	4,71	5,76
Muslimani	23,21	16,07	7,14	14,29	35,71
Albanci	21,21	15,15	–	3,03	60,61

„Regionalno” posmatrano ponovo se javlja razlika koju smo i u prethodna dva slučaja uočili. Na „Sjeveru” je više onih koji odbacuju ovu tvrdnju nego u „Centru” i pogotovu na „Jugu”. U odnosu na „Jug” učešće dva negativna modaliteta je dvostruko veće, a znatno je manje onih koji tvrdnju prihvataju. U odnosu na „Centar” zbir dva modaliteta prihvatanja je za oko dvadeset poena manji – 56,99% prema 76,71%, istina uz gotovo trostruko više neodlučnih /24,35% prema 8,81%/.

Posljednja tvrdnja u ovoj seriji je ujedno i prva koja je izrazitije podijelila naš skup, bar u opštem iskazu. Riječ je o tvrdnji koja je glasila: „Većina stanovništva kod nas nije aktivno uključena u politički život.” Ispitanici su na nju ovako reagovali:

Tabela 46. – „Većina stanovništva...?” Ukupno u %

Uopšte se ne slaže	13,57
Uglavnom se ne slaže	15,57
Uglavnom se slaže	21,57
Potpuno se slaže	20,57
Neodlučnih	26,71
Bez odgovora	2,00

Razlika u polu djeluje na ovu distribuciju. Žene su manje sklone da odbace ovu tvrdnju, ali nijesu u odgovarajućoj mjeri raspoložnije od muškaraca da je prihvate. Među njima je, uostalom, mnogo više neodlučnih nego među muškarcima /34,33% prema 19,73%/.

Starost, osim sličnog učinka – sa starošću broj neodlučnih konstantno raste da bi u krajnjem izrazu razlika između najstarijih i najmlađih bila više nego dvostruka /44,72% prema 21,13% neodlučnih/ – utiče na opadanje broja onih koji se

slažu sa ovom tvrdnjom, i porast broja onih koji se ne slažu. No je ta veza vrlo blaga i nigdje ne dovodi do toga da oni koji odbacuju ovu tvrdnju postanu većina /na primjer, odnos zbira dva modaliteta prihvatanja i dva modaliteta odbacivanja je kod najmlađih, od 18–30 godina, 46,94% prema 29,28%, a u skupini od 51–60 godina 40,66% prema 32,97%/.

Takvu skupinu ne možemo naći ni među onima koje obrazuje zanimanje odnosno status. Sve što možemo reći jeste to da se ovdje neke skupine malo više slažu s ovom tvrdnjom, a neke malo manje, ali se sve do jedne pretežno slažu. Možda se malo manje od toga slažu s njom đaci–studenti /imamo u vidu izuzetno visoko učešće modaliteta potpunog neslaganja – 22,22%/ ili penzioneri /zbir dva modaliteta slaganja 33,33%, dok je opšti prosjek 42,14%/.

Možda se malo više slažu privatni preduzetnici /zbir dva modaliteta slaganja 52,50%, ali uz izuzetno visoko učešće modaliteta potpunog slaganja – 42,50%/ i vojna lica /onaj zbir – 66,66%/.

No, te razlike svjedoče ako o ikakvom onda o vrlo ograničenom djelovanju ovog obilježja na iskaze ispitanih. Provjerimo to upoređivanjem vrijednosti karakterističnih za zaposlene u državnim ustanovama i nezaposlene, kao što smo već činili. Kod prvih je zbir modaliteta odbacivanja 32,63%, kod drugih 24,44%. Kod prvih je zbir dva modaliteta prihvatanja 43,16%, kod drugih 45,55%. Mislimo da je naša ocjena potvrđena.

Prihodi se ponovo javljaju kao nešto što vidnije utiče. Prije svega, s rastom prihoda neprestano pada broj onih koji su neodlučni. Dok je u skupini sa prihodom do 100 DM takvih 34,48%, dotle ih je u skupini od 600–800 DM 19,35%, da bi kod onih sa najvišim prihodom /preko 1500 DM/ njihovo učešće palo na 6,25% /uz to što ih u skupini od 1300–1500 DM uopšte nema/. Tako je shvatljivo to što u skupinama koje imaju više prihode raste učešće dva modaliteta kojima se odbacuje ova tvrdnja, ali da učešće dva modaliteta kojima se ona prihvata ostaje i dalje visoko, ili čak i ono raste. Bez obzira na to, možemo primijetiti da broj onih koji odbacuju ovu tvrdnju konstantno raste zaključno sa skupinom koja ima mjesečne prihode od 600–800 DM. I ovo je prva skupina prema svim do sad uzetim u obzir obilježjima u kojoj broj onih koji odbacuju tvrdnju da većina stanovništva „kod nas” nije uključena u politički život prevazilazi broj onih koji je potvrđuju /40,32% prema 38,71%/.

Sa sljedećom skupinom, koja ima više prihode /od 800–1000 DM/, to nije slučaj /odnos je čak 22,85% prema 60,00%, i ova druga vrijednost je među skupinama obrazovanim po prihodima rekordna/, ona tendencija se, dakle, prekida, ali samo da bi bila nesigurno obnovljena. Naime, opet raste učešće dva modaliteta odbacivanja – tako da se javlja još jedna skupina u kojoj je više onih koji pomenutu tvrdnju odbijaju nego onih koji je prihvataju /grupa sa prihodima od 1300–1500 DM, gdje je pomenuti odnos 57,15% prema 32,86%/ – ali ta tendencija nije više onako sigurna.

Nacionalno obilježje utiče, bar kada je riječ o razlikama, na dvije najbrojnije nacionalne skupine – Crnogorce i Srbe. Vrijednosti se u oba

slučaja približavaju prosječnim, ali sa dvije različite strane. Muslimani su, uz pomenute dvije skupine prema visini prihoda, jedina skupina čiji pripadnici češće odbacuju nego što prihvataju ovu tvrdnju. Albanci su, uz preko polovine neodlučnih, u ostatku podijeljeni u dvije jednake polovine.

Tabela 47. – „Većina stanovništva...?” – nacionalnost u %

	potpuno da	uglavnom da	uglavnom ne	uopšte ne	neodlučnih
Crnogorci	19,23	23,85	16,41	14,87	23,85
Srbi	24,08	23,04	15,18	10,99	24,08
Muslimani	14,29	12,50	23,21	16,07	32,14
Albanci	24,24	–	6,06	18,18	51,52

„Regionalno” vidimo uglavnom razlike koje smo upoznali. Na „Sjeveru” je spremnost da se odbaci ta tvrdnja veća, a da se prihvati manja nego na „Jugu” /ukupna razlika oko četiri–pet poena/. U „Centru” je upola manje neodlučnih nego na „Jugu” ili „Sjeveru”, pa je učešće sva četiri modaliteta iznad prosječnog, ali za tri poena na strani modaliteta odbijanja tvrdnje, a za šest na strani prihvatanja – što znači da je u „Centru” relativno više onih koji prihvataju ovu tvrdnju nego na „Jugu”, i pogotovu „Sjeveru”.

3. Mjerili smo rasprostranjenost izvjesnih stereotipa u prva dva slučaja, dok treća i četvrta tvrdnja, mada imaju i crte stereotipa, mogu biti shvaćene i kao neposrednije ocjene stvarnosti.

Da političar ne vodi računa o interesima građana notorno je, koliko i to da on ipak vodi računa o interesima građana, inače ne bi opstao kao političar. Da političari ne znaju najbolje što je u interesu građana takođe je notorno, kao što je notorno da oni to najbolje znaju, jer oni artikulišu, integrišu i zastupaju te interese, to je njihov osnovni posao. Ali, stereotip je stereotip, on ima svoj oblik i svoje funkcije, i ne služi analizi stvarnosti već zasnivanju ili učvršćivanju orijentacije. Političari nigdje nijesu omiljeni, i ovaj stereotip prisutan je širom svijeta, negdje manje negdje više. U ovom slučaju, samo oko 10% ispitanih ne prihvata ove stereotipe /tehnički, jedan odbijaju, drugi prihvataju/. Taj podatak uopšte ne iznenađuje. Ako se sjetimo da samo oko 17% ispitanih smatra da je za Crnu Goru najbolje uređenje ono postojeće, i tome pridamo, odnosno od toga oduzmemo uticaj vječito lošeg glasa političara gornji podatak izgleda vjerodostojan.

Što je s našeg stanovišta važnije jeste sljedeće: ovi stereotipi ne samo da su masovno prihvaćeni već su prihvaćeni u osnovi bez obzira na sve razlike među ispitanicima koje smo mogli kontrolisati. Ni pol, ni starost, ni prihodi, ni zanimanje, ni pretpostavljene razlike u političkim stavovima, pa ni nacionalne razlike ne utiču značajno na njihovu rasprostra-

njenost. Registrovali smo sve uticaje ovih obilježja, i to pomno, da bismo smjeli ovako čvrsto zaključiti. Kolektivno iskustvo, vrijednosti i orijentacije na kojima počiva ova prihvatljivost su one koje su u ovom društvu univerzalne. Razlike u političkoj kulturi ovdje se ne mogu konstatovati. Na nivou ovakvih iskaza ona je homogena.

Ona je to ostala i kod treće tvrdnje, gdje je jedan stereotip – veza vlasti sa bogatim i moćnima – ograničen samo na „sadašnje vlasti”. Uticaj obilježja kao što su prihodi ili zanimanje–status, pa čak i naslućenih političkih stavova, ostao je uglavnom diskretan. Čak se i oni sa najvišim prihodima slažu sa jednom ovakvom tvrdnjom. Možda njihovi prihodi još nijesu dovoljni da bi mislili drukčije o „sadašnjoj vlasti”? Ili je slika o njoj toliko loša, ili je ta vlast glavni motor proizvodnje „bogatih i moćnih”? A možda je posrijedi prevaga stereotipa po kome je svaka vlast prije svega zaštita bogatih i moćnih, koji je duboko usađen i ima, naravno, premoderno i preddemokratsko porijeklo? Možemo nagađati. Na ta i slična pitanja nemamo valjan odgovor. Mogli bismo uzeti da jedno nepovjerenje prema vlasti u opštem smislu, prema svakoj vlasti, ili nešto što nalikuje na duboko ukorijenjenu svijest o njenoj nepravednoj prirodi /zaštita bogatih i moćnih/, čini dio ove političke kulture. To može smetati razvoju demokratije, a može je i podstaći, kako kad. Za nas je važnije ono što po treći put ističemo: zavidan nivo homogenosti našeg skupa.

Četvrta tvrdnja se najmanje može izjednačiti sa standardnim stereotipom. Možda postoji neka stereotipna predstava koja je naslijeđena iz vremena socijalizma, kada je stalno bilo prisutno nastojanje da se građani /ili „radni ljudi”/ „politički aktiviraju”, da uzmu stvar tobože u svoje ruke, a zapravo da iskažu svoje političko jedinstvo i ritualnu privrženost postojećem poretku, izlučujući iz sebe njegove protivnike /„diferencijacija”/. Možda samo uz neke takve ili slične, naslijeđene, predstave naši ispitanici percipiraju postojeću stvarnost, ali je ipak percipiraju. Uostalom, tvrdnja je formulisana kao sud o postojećoj stvarnosti. Ona je podijelila skup. Većina je prihvatila tvrdnju, značajna manjina nije. Na tu podjelu uglavnom slabo utiču sva obilježja ispitanika o kojima možemo voditi računa. To znači da je ona zasnovana na nekim dublje ukorijenjenim orijentacijama ili pogledima. S druge strane, čini nam se da na „reakciju” našeg skupa utiče i relativna neodređenost tvrdnje. Naime, prema nekim objektivnim pokazateljima, kao što su procenti učešća birača na izborima, većina crnogorskog stanovništva jeste uključena u politički život. Potom, postoje brojna i različita svjedočanstva o visokoj politiziranosti građana Crne Gore, bar u posljednjim godinama, o tome da je interes za politička zbivanja prodro u svaki kutak zemlje. Da li su to svjedočanstva o aktivnom učešću većine stanovništva u političkom životu? Možda su u očima većine to samo oblici pasivnog, „formalnog”, prividnog učešća u političkom životu. Bez obzira na to da li oni svoj osjećaj ovako tematizuju, ili ne, mislimo da u distribuciji odgovora na ovu tvrdnju djeluje jedan upravo osjećaj, da

se obični građani, neprivilegovani subjekti malo čime u političkom životu pitaju, da je njihov uticaj ograničen. Drugim riječima, odbacivanje tvrdnje da je većina aktivno uključena u politički život zapravo je, vjerujemo, odbacivanje neizrečene tvrdnje da je većina odlučujuća, ili bar uticajna. Pri tome, mi ne možemo uspostaviti dijalog sa našim skupom, te pitati, u kom bi smislu većina stanovništva trebalo da bude aktivna, kad već nije. Jer, predstavnička demokratija uspostavlja oštru podjelu između djelujućih aktera i njihovih pasivnih podržavalaca. Znamo da je u našem slučaju ona – kao sistem, kao skup ustanova, kao djelovanje niza aktera – prihvaćena u najmanju ruku s rezervom, što treba dovesti u vezu sa relativno nepovoljnim opštim društvenim prilikama. Doznali smo kakva je percepcija rasporeda društvene moći u lokalnoj zajednici. Znamo kakve su i koliko društvene i političke podjele, koje naši ispitanici mogu doživjeti kao da su proizvedene negdje drugo, preko njihovih glava. Znajući, najzad, da u njihovoj političkoj kulturi ima raznorodnih elemenata i natruha, nama se čini da oni, kao skup, i to podijeljen, uglavnom prikladno ocjenjuju ne stepen aktivnog prisustva građana u političkom životu nego, dakle – stepen i mogućnosti njihovog uticaja na politička kretanja. Zaista se ne može reći da su bez uticaja, čak i ako je on sveden na glasanje. Niti se može reći da je taj uticaj odlučujući, čak ni u trenutku kad se, pred izbore, vodi borba za svaki glas, koji u Crnoj Gori, s njenim brojem birača i s njenom vrstom političkih podjela, vrijedi relativno mnogo. Dakle, većina stanovništva jeste uključena u politički život, ali ne aktivno. Aktivna je manjina. Tako bi se mogao prevesti sud ovog skupa, povodom one naše tvrdnje.

VIII

ŠIRE, ILI OSNOVNE ORIJENTACIJE I VRIJEDNOSTI

1. U naredna tri odjeljka suočićemo se sa distribucijama odgovora na tri pitanja i više tvrdnji. Samo jedno od ta tri pitanja i samo neke od tih tvrdnji odnose se neposredno na politički sistem, odnosno svijet politike. Smisao im je, većinom, širi, a u jednom slučaju /„antagonističke akultura-cije”/ specifičan. Za neke od vrijednosti i orijentacija koje ćemo pokušati na taj način da uočimo nećemo reći da su od isključivog značaja za političku kulturu, pa čak ni da neposredno čine njen sastavni dio – ali ćemo tad pretpostaviti da su vrlo važne za njeno uobličavanje i funkcionisanje, ili da predstavljaju neposrednu podlogu zasnivanja orijentacija, stavova i nazora koji čine sastavni dio političke kulture. Inače nas ne bi zanimali.

Prvo ćemo se pozabaviti odnosom našeg skupa prema nekim osnovnim tipovima socijalne /socijalno-političke/ orijentacije, kao i prema nekim osnovnim vrijednostima, kao što su sloboda, jednakost i pravda.

Na pitanje koje je glasilo: „Kada čovjek, po Vašem mišljenju, najbolje ostvaruje svoje interese?”, bila su ponuđena četiri modaliteta odgovora. Evo ih, sa opštim procentima učešća.

Tabela 48. – Kada čovjek najbolje ostvaruje svoje interese? Ukupno u %

Kada djeluje samostalno – oslanja se na samog sebe	30,29
Kada je lojalan građanin koji poštuje zakone i organe vlasti	18,43
Kada umije da se poveže i organizuje sa svojim istomišljenicima	7,57
Kada ima uticajne prijatelje, dobre veze i poznanstva	36,29
Ne zna ili nije odgovorilo	7,43

Pol ne utiče značajno na ovu distribuciju, mada je kod žena više nego dvostruko veća „apstinencija” i mada one možda i znatno manje biraju prva dva modaliteta /„samostalno” i „lojalno”/, a nešto više četvrti /„pokrovitelji i veze”/.

Kao da smo u prilici da primijetimo neke, makar i ne sasvim pouzdane, korelacije starosti i ove distribucije. Učešće prvog modaliteta /„samostalno”/ pravilno pada s porastom broja godina, da bi kod onih najstarijih iznenada skočilo. Pada od najmlađih /18–30 godina/ do grupe od 51–60 godina sa 39,44% na 21,98%, a onda, dakle, skače na 29,27%. Zato je

pozitivna korelacija starosti i drugog modaliteta /„lojalan”/ pravilna. Od 10,33% kod najmlađih do 29,27% kod najstarijih, svaka starija skupina češće bira ovaj odgovor /najmanja razlika je između onih sa 41–50 godina i onih sa 51–60 godina/. Dodajmo tome da skupina od 31–40 godina najprosječno bira treći modalitet /„povezivanje s istomišljenicima”/ – dok se ostale grupe tu kreću oko prosjeka – pa i četvrti /„pokrovitelji i veze”/, prema kome samo najstariji ispoljavaju znatno manju sklonost /25,29%, dok je opšti prosjek 36,29%/ . Znači, s brojem godina opada broj glasova za samostalno djelovanje, a raste onaj za lojalnost i poštovanje zakona, dok najveći broj glasova konstantno bilježe pokroviteljstvo i veze. Najstariji odstupaju od ovog pravila – kod njih raste uvjerenje da je najbolje osloniti se na sebe, a opada pouzdanje u pokroviteljstvo i veze.

Ne možemo nazreti nikakvu opštu korelaciju obrazovanja i one distribucije. Jedva da se mogu naslutiti i neke djelimične veze. Nije neočekivano da oni bez obrazovanja i oni sa osnovnim obrazovanjem manje biraju prvi modalitet /„samostalno”/ – 18,18% odnosno 23,44%, ali zauzvrat samo ovi prvi znatno češće od opšteg prosjeka biraju četvrti modalitet /„pokrovitelji i veze”/, dok oni drugi padaju čak ispod opšteg prosjeka – 45,45% odnosno 32,81%. Varijacija u frekvenciji drugog odgovora /„lojalni”/ prosto je hirovita. Oni bez obrazovanja biraju ga u 27,27% slučajeva, oni sa srednjim – u 17,89%, oni sa višim – u 26,92%, a oni sa visokim obrazovanjem – u 13,89% slučajeva. Ovi posljednji znatno češće od opšteg prosjeka – za pet poena – biraju najmanje zastupljen odgovor /„povezivanje s istomišljenicima”/. Mislimo da smo time iscrpli sva značajnija odstupanja. Nivo formalnog obrazovanja, dakle, ne utiče vidljivo na ovu distribuciju.

Za razliku od obrazovanja zanimanje–status utiče, i to na očekivan i vjerovatno objašnjiv način.

Tabela 49. – Kada čovjek najbolje ostvaruje svoje interese –
zanimanje/status

	u %				bez
	moda- litet 1 /„samo- stalnost”/	moda- litet 2 /„lojal- nost”/	moda- litet 3 /„udru- živanje”/	moda- litet 4 /„pokro- vitelji”/	odg./ ne zna
Đak–student	50,00	12,96	7,41	22,22	7,41
Zaposl. u državnoj ustan.	29,47	16,84	5,26	42,11	6,32
Zaposl. u pred. u transf.	29,03	16,13	5,38	39,78	9,68
Zaposl. u priv. sekt.	32,35	13,97	10,29	35,29	8,09
Vojno lice	–	50,00	16,67	33,33	–
Penzioner – civilni	26,19	30,95	4,76	30,95	7,14
Penzioner – vojni	14,29	28,57	–	28,57	28,57
Domaćica	26,19	14,29	11,90	30,95	16,67
Nezaposlen	27,78	16,67	10,00	42,22	3,33

Sve u svemu, ovo obilježje utiče, ali ne presudno. Kao što se vidi, samo u jednoj i, možda, još jednoj skupini promijenjen je smisao opšteg iskaza. Đaci–studenti odlučno na prvo mjesto stavljaju prvi modalitet /„samostalnost”/, smanjujući u odgovarajućoj mjeri /za po trećinu/ značaj „pokrovitelja i veza” i „lojalnosti”, dok učešće četvrtog modaliteta /„povezivanje s istomišljenicima”/ ostaje na istom, najnižem nivou. Druga skupina koja možda stiže do načelne razlike su /civilni/ penzioneri. Kod njih je drugi modalitet /„lojalni”/ toliko naglašen da se sasvim izravnao sa četvrtim /„pokrovitelji i veze”/. Pri tome su oni relativno manje zapostavili „samostalnost” nego „udruživanje s istomišljenicima”.

Kod obilježja prihoda varijacije se kreću tako da je teško uočiti neke veze, makar i samo blage i nepouzidane. Frekvencija prvog modaliteta /„samostalno”/ kreće se oko prosjeka kroz cijelu skalu prihoda, sem što u skupini sa prihodima od 600–800 DM pada na 24,19% /opšti prosjek je, da podsjetimo, 30,29%/, i što skupine sa prihodom preko 1300 DM pokazuju svoju hirovitost. Tako je u onoj s prihodom od 1300–1500 DM učešće ovog modaliteta ekscesivno – 71,43%, a u onoj od preko 1500 DM takođe, ali u suprotnom smislu – 18,75%. Učešće drugog modaliteta /„lojalni”/ izrazito je nisko /5,26% do 6,25% u odnosu na opšti prosjek od 18,43%/ kod skupina s prihodom od preko 1000 DM, kao i kod one sa najnižim prihodom /do 100 DM – 10,34%/.

U ostalima se kreće oko srednje vrijednosti /znatnije odstupa samo skupina sa prihodom od 600–800 DM – 22,52%/.

Sa trećim modalitetom /„udruživanje s istomišljenicima”/ dešava se nešto upravo suprotno. Vrijednosti su najviše kod skupine s najnižim prihodima i kod onih s prihodom od preko 800 DM /više za tri do sedam poena/, a niske i uglavnom potprosječne kod skupina s prihodom od 100 do 800 DM /najnižu vrijednost bilježimo kod skupine s prihodom od 600–800 DM – 5,96%/.

Najsloženije izgleda ova varijacija u slučaju četvrtog modaliteta /„pokrovitelji i veze”/. Čini se kao da s rastom prihoda pada učešće ovoga modaliteta, ali se to dešava u dvije uzastopne serije. Najprije ono pada sa visokih 48,28%, preko 39,09% i 37,09% na potprosječnih 35,10% /skupine sa do 100 DM, od 100–200 DM, od 200–400 DM, od 400–600 DM/. Zatim skače na 46,77% pa se spušta na 28,57% i 31,58% /skupine od 600–800 DM, 800–1000 DM i 1000–1300 DM/, da bi konačno skočilo na ogromnih 62,50% kod onih sa prihodom od preko 1500 DM.

Konačno, i ovdje se javljaju skupine koje mijenjaju, poput đaka–studentata i možda penzionera prema prethodnom obilježju, smisao opšteg iskaza. Ako ostavimo po strani dvije skupine s najvišim prihodima – od kojih jedna /1300–1500 DM/ sve glasove stavlja na „samostalnost”, a druga dvije trećine na „pokrovitelje i veze” /preko 1500 DM/ – postoji jedna i opet možda još jedna takva skupina. Obje su sa visokim prihodima. U skupini sa prihodom od 800–1000 DM „samostalnost” je za oko tri poena odnijela prevagu nad „pokroviteljima i vezama”, pored toga što ta

skupina dvostruko više od prosjeka pominje „udruživanje s istomišljenicima”. U skupini sa prihodom od 1000–1300 DM prvi i četvrti modalitet su izjednačeni, i opet je, za tri poena više u odnosu na prosjek, pominjano ono udruživanje. Ali, ni ovo nam ne pomaže. Ne možemo reći na koji način prihodi utiču na ovu distribuciju, ali možemo reći da smo daleko od uvjerenja da utiču presudno. Skrenimo pri tome pažnju na jednu okolnost. Od skupine do skupine ovdje „apstinencija” izuzetno osciluje. Sa 1,61% /600–800 DM/ ili 3,45% /do 100 DM/ stiže na 21,05% /1000–1300 DM/ i na čak 28,57% /1300–1500 DM/.

Nacionalnost kao obilježje ispitanika čini više. Sve razlike su značajne i mogle bi se opisati ovako. Crnogorci daju za malo prednost „samostalnosti” nad „pokroviteljima i vezama”, dok sasvim malo od prosjeka odstupa frekvencija preostala dva modaliteta. Srbi daju izrazitu prednost „pokroviteljima i vezama” nad „samostalnošću”, dosta ispod prosjeka pominju „lojalnost”, a nešto malo iznad prosjeka „udruživanje s istomišljenicima”. Muslimani još više nego Srbi stavljaju na prvo mjesto „pokrovitelje i veze”, ali natprosječno pominju treći i pogotovu drugi modalitet /„udruživanje” i „lojalnost”/, dok do „samostalnosti” drže dva puta manje nego Srbi i tri puta manje nego Crnogorci. Kod Albanaca drugi modalitet /„lojalnost”/ izbija uvjerljivo na prvo mjesto, daleko iza njega je prvi /„samostalnost”/ kome su blizu preostala dva, uravnata. Evo tabele koju ovako interpretiramo.

Tabela 50. – Kada čovjek najbolje ostvaruje svoje interese –
nacionalnost

	moda- litet 1 /„samo- stalnost”/	moda- litet 2 /„lojal- nost”/	moda- litet 3 /„udru- živanje”/	moda- litet 4 /„pokro- vitelji”/	bez odg./ ne zna
Crnogorci	36,92	17,69	5,90	34,62	4,87
Srbi	24,61	14,14	9,42	41,36	10,47
Muslimani	12,50	23,21	10,71	42,86	10,71
Albanci	21,21	39,39	15,15	15,15	14,29

„Regionalne” razlike spadaju među veće prema onome što smo do sad srijetali. Na „Jugu” je natprosječno učešće prvog modaliteta /„samostalnost”/, trećeg /„udruživanje”/ i pogotovu drugog /„lojalnost” – za tri poena/ dovelo do toga da je „samostalnost” za dva poena prestigla „pokrovitelje i veze”. Učešće prvog modaliteta još je izrazitije u „Centru” /plus tri poena/, ali i četvrtog /plus više od četiri poena/ tako da opšti odnos nije promijenjen, samo što je frekvencija drugog i trećeg modaliteta pala /za dva odnosno tri poena/. I na „Sjeveru” se zadržao onaj opšti odnos, ali je „samostalnost” pala u odnosu na prosjek za više od šest poena, „pokrovitelji i

veze" za više od tri. Zato je osjetno poraslo učešće oba preostala modaliteta /„lojalnosti" i „udruživanja"/.

2. Našim ispitanicima bilo je postavljeno i ovakvo pitanje: „Šta, po Vašem mišljenju, podrazumijeva društvena jednakost?" Ponuđena su im tri /modaliteta/ odgovora i naredna tabela pokazuje njihovu relativnu učestalost.

Tabela 51. – Društvena jednakost podrazumijeva /prije svega/...

Ukupno u %

Jednaka politička i ljudska prava /biračko pravo, sloboda udruživanja, kretanja i sl./	47,57
Jednaka socijalna prava /zdravstveno, penzijsko osiguranje, pravo na školovanje i sl./	26,00
Jednaka ekonomska prava /pravo na rad, na štrajk, na udruživanje u sindikate i sl./	10,06
Nešto drugo	3,14
Nije odgovorilo, ne zna	12,71

Kao što se vidi, u opštem izrazu snažno je naglašena prednost političkih i ljudskih prava nad socijalnim. Ova ipak pominje preko četvrtine ispitanih, dok ekonomska pominje tek svaki osmi ili deveti. Bićemo već u prilici da tumačimo ove podatke. Ovdje ćemo, po običaju, ispitati njihove varijacije prema obilježjima ispitanika.

Pol ne utiče značajno na ovu distribuciju. Žene više „apstiniraju", nešto manje pominju politička prava i ekonomska, nešto više socijalna, ali su te razlike male.

Starost nam daje dvije blage korelacije i jednu objašnjivu vezu. Postoji blaga, i to negativna korelacija, između starosti i učestalosti prvog modaliteta /politička i ljudska prava/. S godinama ispitanika opada njegova učestalost, ali krajnji rezultat nije impresivan. Sa 50,70% kod najmlađih, pada na 42,28% kod najstarijih. Postoji pozitivna, ali ne baš potpuna, korelacija između godina i učestalosti drugog modaliteta /socijalna prava/. On raste sa 22,07% kod najmlađih /18–30 godina/ na 34,07% u skupini od 51–60 godina, ali u onoj najstarijoj, preko 60 godina, pada na 30,89%. Ova objašnjiva veza nije previše značajna. Inače, skupine od 31–40 i od 41–50 godina za tri do četiri poena više u odnosu na ostale pominju ekonomska prava kao ono što /prije svega/ znači društvena jednakost.

Zanimanje–status proizvodi veće varijacije, ali na svoj način. Samo u jednom, i možda još jednom slučaju, promijenjen je rang modaliteta u odnosu na opštu sliku. Za domaćice socijalna prava su važnija od političkih i ljudskih /33,33% prema 21,43%/, a vojni penzioneri izjednačuju jedna i druga /42,86% – 42,86%/. Sve ostale varijacije svode se na „više" i

„manje”, i to pretežno na „malo više” i „malo manje”, kao da zanimanje-status utiče samo na naglasak već formiranog iskaza.

Tako politička i ljudska prava znatnije iznad prosjeka pominju: privatni preduzetnici /57,50%/, zaposleni u državnim ustanovama /55,79%/, zaposleni u privatnom sektoru /54,41%/ i đaci-studenti /51,85%/ . Pominju ih znatnije ispod prosjeka, pored domaćica i vojnih penzionera, još samo nezaposleni /40,00%/.

Socijalna prava u odnosu na prosjek znatnije pominju, pored domaćica i vojnih penzionera, još samo civilni penzioneri /34,13%/ . Znatno manje od prosjeka pominju ih: privatni preduzetnici /12,50%/, zaposleni u privatnom sektoru /18,38%/ i, možda, zaposleni u državnim ustanovama /23,16%/.

Ekonomska prava nije pomenuo nijedan vojni penzioner, a znatno rjeđe od prosjeka zaposleni u preduzećima u transformaciji /6,45%/, i civilni penzioneri /7,14%/ . Znatno češće od prosjeka pominju ih nezaposleni /14,44%/, domaćice /14,29%/ i zaposleni u državnim ustanovama /13,68%/.

Kod prihoda moguće je vidjeti jednu jasnu korelaciju, istina ponovo dvostepenu.

S porastom prihoda od 100 DM do 800 DM pouzdano raste frekvencija prvog modaliteta /politička i ljudska prava/. Od 31,82% u skupini s prihodom od 100 – 200 DM ona stiže na 64,52% u skupini sa prihodom 600–800 DM. Potom, u skupini sa prihodom od 800–1000 DM pada na 48,57% da bi u dvije naredne skupine porasla na 71,43% /prihod od 1300–1500 DM/. Oni sa prihodom od preko 1500 DM vraćaju se na vrlo nizak nivo, deset poena ispod opšteg prosjeka /37,50%/.

Samo u prvom dijelu /200–800 DM/ ponavlja se ova korelacija, i to u suprotnom smislu, u slučaju drugog i trećeg modaliteta /socijalna odnosno ekonomska prava/. Dok smo ondje bilježili rast, ovdje bilježimo pad frekvencije. Tako od skupine sa prihodom od 100–200 DM do skupine sa prihodom od 600–800 DM učešće drugog modaliteta /socijalna prava/ pada sa 34,55% na 19,35%, a učešće trećeg /ekonomska prava/ sa 14,55% na 6,45%. Potom nije moguće ustanoviti nikakvo pravilo – vrijednosti snažno osciluju, ispod prosjeka ili iznad njega/socijalna prava/, ili su uglavnom stabilne, nešto iznad prosjeka /ekonomska prava/. Sve to važi, naravno za gornje skupine, s prihodom preko 800 ili, možda, preko 1000 DM, dok su oni najsiromašniji /do 100 DM/ „glasali” ovako: jednaka politička i ljudska prava – 34,46%, jednaka socijalna prava – 17,24%, jednaka ekonomska prava – 24,14%.

Nacionalno obilježje ponovo značajno diferencira naš skup. Albanci, a posebno Muslimani, daleko više u odnosu na prosjek daju prednost političkim i ljudskim pravima na štetu socijalnih i ekonomskih /ovo drugo ne važi za Albance/. I Crnogorci u istom smislu odstupaju u odnosu na

prosjeck, ali blago. Na drugoj strani su Srbi, koji znatno češće pominju socijalna prava, tako da se frekvencija tog modaliteta približava frekvenciji modaliteta koji društvenu jednakost vidi prije svega u političkim i ljudskim pravima, a nešto češće od prosjeka pominju i ekonomska prava.

Tabela 52. – Društvena jednakost podrazumijeva /prije svega/... – nacionalnost u %

	Politička i ljudska prava	Socijalna prava	Ekonomska prava	bez odgovora / ne zna
Muslimani	69,64	3,57	7,14	14,29
Albanci	60,61	9,09	15,15	15,15
Crnogorci	49,49	24,87	10,51	11,54
Srbi	36,65	34,55	11,52	14,66

„Regionalno” posmatrano, na „Sjeveru” se za gotovo deset poena više od opšteg prosjeka pominju politička i ljudska prava, i za toliko manje socijalna, ali se i ekonomska nešto češće pominju. Na „Jugu” je frekvencija prvog modaliteta /politička i ljudska prava/ takođe znatno češća /plus sedam poena/, ali se zamalo iznad prosjeka pominju i socijalna prava, dok ekonomska dosta ispod prosjeka. U „Centru” za osam poena manje u odnosu na prosjek pominju se politička i ljudska prava, znato češće socijalna /plus pet poena/, i malo češće od prosjeka ekonomska. Teško bi nam bilo i naslutiti objašnjenja ovih razlika jer ih, po svoj prilici, donosi djelovanje niza izukrštanih činilaca.

3. Odnos prema jednakosti, odnosno shvatanje jednakosti i njenog relativnog značaja u odnosu na neke druge vrijednosti, pokušaćemo da provjerimo i u distribucijama odgovora /ili „reakcija”/ na pet tvrdnji, odnosno u njihovim varijacijama s obzirom na pojedina obilježja ispitanika.

Prva od ovih pet tvrdnji glasi: „*Država bi trebalo da osigura podjednak životni standard za sve građane*”. Bilježimo sledeću opštu distribuciju: „uopšte se ne slažem” – 2,57%, „uglavnom se ne slažem” – 4,29%, „uglavnom se slažem” – 23,29% i „potpuno se slažem” – 66,29%. Neodlučnih: 2,57%. Nije odgovorilo: 1,00%. Kao što se vidi, oko 90% ispitanih prihvata ovu tvrdnju, tačnije stav, a dvije trećine bezrezervno, dok je manje od 7% odbacuje, i to manje od 3% bez rezerve. U ovoj mjeri nije bila prihvaćena nijedna naša dosadašnja tvrdnja /stav/.

Kada je riječ o polu, primjećuje se blaga prednost žena u korist prihvatanja ove tvrdnje, te blaga prednost muškaraca u korist njenog odbacivanja /dva do tri poena/. Uticaj starosti nešto je veći. U srednjim skupinama ima više neodlučnih, možda je veći nivo odbacivanja ove tvrdnje, a manji njenog prihvatanja /za tri do četiri poena/. Najmlađi su sasvim na

prosječnim vrijednostima dok se najstariji /preko 60 godina/ izdvajaju. Kod njih gotovo da i nema onih koji odbacuju ovu tvrdnju, tako da je onih koji se slažu sa njom preko 98% /od toga 82,11% se slaže „potpuno”/.

Obrazovanje utiče pravilnije na ovu distribuciju, tako da možemo govoriti o jednoj korelaciji. Što viši nivo formalnog obrazovanja, to viši nivo odbacivanja ove tvrdnje, no u umjerenom obliku, i viši nivo neodlučnih. Tako učešće onih koji se „uglavnom ne slažu” sa 0% /bez obrazovanja/ i 3,13% /osnovno obrazovanje/ stiže na 13,89% /visoko obrazovanje/. U isto vrijeme učešće neodlučnih sa 0% u prva dva slučaja stiže na 5,56% u trećem /modalitet odlučnog neslaganja u prve dvije skupine ne bira niko, u trećoj njih 2,78%/.

Na drugoj strani rapidno pada frekvencija odgovora koji znači potpuno slaganje. Evo kako:

bez obrazovanja	100,00%
osnovno obrazovanje	78,13%
SSS	68,42%
VS	57,69%
VSS	45,83%

Takva tendencija ne znači, međutim, nikakav obrt. U isto vrijeme raste i zatim ostaje na visokom nivou učešće modaliteta umjerenog slaganja, tako da se na kraju, u zbiru umjerenog i potpunog slaganja, može vidjeti ova slika:

bez obrazovanja	100,00%
osnovno obrazovanje	95,32%
SSS	91,16%
VS	87,18%
VSS	75,00%

Ni tolike razlike ne možemo primijetiti u varijacijama prema zanimanju—statusu ispitanika. Zbir dva modaliteta slaganja uglavnom se kreće oko 90%, što je opšta vrijednost, i to uglavnom sa opštim odnosom umjerenog i potpunog slaganja. Nešto je manji nivo prihvatanja samo u jednoj skupini /privatni preduzetnici – 80,00%/ i, možda, još u dvije /zaposleni u državnim ustanovama – 86,32%, i zaposleni u preduzećima u transformaciji – 86,02%/.

Odlučnije od prosjeka prihvataju ovaj stav obje vrste penzionera. Među njima gotovo da i nema onih koji ga ne prihvataju, ili neodlučnih. Znači da je zbir dva pozitivna modaliteta blizu 100% /učešće onih koji se „potpuno” slažu kod civilnih penzionera je 81,75%, kod vojnih 71,43%/.

Varijacije prema prihodima su očekivane. Samo što nijesu onako jednostavne kao u slučaju obrazovanja. Od najsiromašnijih pa sve do sku-

pine prihoda od 400–600 DM mjesečno, i zaključno sa njom, podrška ovoj tvrdnji je prosječna ili natprosječna, budući da je učešće onih koji je odbacuju nešto ispod prosječnih vrijednosti. Odatle, od skupine od 600–800 DM, učešće onih koji odbacuju ovu tvrdnju naglo raste /sa 2,64% na 12,90%/, da bi se uz neka kolebanja to i nastavilo te dostiglo 42,86% /kod onih sa 1300–1500 DM, zadržavajući se na visokih 31,25% kod onih sa preko 1500 DM/. U isto vrijeme raste i broj neodlučnih /sa 2,65% kod onih sa 400–600 DM na 14,29% kod onih sa 1300–1500 DM/ i, naravno, pada podrška ovoj tvrdnji. Zbir dva modaliteta prihvatanja silazi sa 94,04% /grupa sa prihodima od 400–600 DM/ na 85,49% /600–800 DM/, pa na 63,15% /1000–1300/, do 42,86% /1300–1500 DM/. Kod grupe sa prihodom od preko 1500 DM taj zbir se opet povećava na 62,50%. Uprkos tome, ni u jednoj skupini broj onih koji odbacuju ovu tvrdnju nije premašio broj onih koji je prihvataju. Samo je u grupi s prihodom od 1300–1500 DM dostigao.

Nacionalno obilježje kao činilac djeluje ovdje vrlo ograničeno. I Srbi i Crnogorci se nalaze oko prosječnih vrijednosti frekvencije sva četiri modaliteta. Muslimani, kod kojih ima nešto više neodlučnih, manje odlučno prihvataju ovu tvrdnju /zbir dva pozitivna modaliteta 80,35%/, i češće je u odnosu na prosjek odbacuju /zbir dva negativna modaliteta – 12,50%/. Među Albancima takvih uopšte nije bilo pa su se, uz 3,03% neodlučnih, svi složili sa ovom tvrdnjom, i to 87,88% „potpuno”.

„Regionalne” razlike se ne čine značajnim. Moža je na „Sjeveru” za nijansu smanjena ogromna većina onih koji prihvataju ovu tvrdnju/stav, ili bar broj onih koji je potpuno prihvataju.

U bliskoj vezi s prethodnom bila je sljedeća tvrdnja: „*Država treba da obezbijedi minimum egzistencije i socijalne sigurnosti pa makar uzela od jednih i dala drugima*”. Opšta distribucija odgovora izgleda ovako: „uopšte se ne slažem” – 7,29%, „uglavnom se ne slažem” – 10,29%, „uglavnom se slažem” – 26,14%, „potpuno se slažem” – 37,57%. Neodlučnih je bilo 16,29%, a nije odgovorilo 2,43%.

I ova tvrdnja je prihvaćena, ali ne onako odlučno kao prethodna. Opšti odnos je 63,71% prema 17,58% /dok je gore bio 89,58% prema 6,76%/, uz gotovo sedam puta više onih koji su ostali neodlučni. Podjednak životni standard je nešto mnogo više od minimalne egzistencije i socijalne sigurnosti, pa ipak naši ispitanici su odlučnije za prvo nego za drugo. Zašto? Možda zato što oni svojim ugroženim sugrađanima žele više od minimuma, svima žele podjednak nivo egzistencije? Možda ima i toga, ali će razlog prije ležati u pominjanju neke redistribucije. Ono je neka lijepa vrijednost, s kojom se svi mogu složiti, a ovo je sredstvo koje izaziva podozrenje /i koje su možda imali na umu oni rijetki koji su odbacivali stav da država treba da osigura podjednak životni standard svima/. Ovo me ćemo se kasnije još vratiti.

Pol ne utiče vidljivo na ovu distribuciju. Starost je, pak, u jasnoj korelaciji. S godinama opada učešće onih koji odbacuju stav da država treba

da obezbijedi minimum egzistencije i sigurnosti svakome, i, naravno, raste broj onih koji ga prihvataju. Tako učešće onih /zbir dva negativna modaliteta/ koji odbacuju ovu tvrdnju/stav opada sa 24,88% /18–30 godina/ preko 16,55% /41–50 godina/ na samo 7,31% /preko 60 godina/. U isto vrijeme raste podrška /zbir dva pozitivna modaliteta/: sa 51,64% /18–30 godina/ preko 71,43% /41–50 godina/ na 78,02% /51–60 godina/. Grupa od preko 60 godina, uz veliki porast „neodlučnih”, bilježi pad na 69,10%, ali nas to ipak ne navodi da posumnjamo u ovu, uostalom objašnjivu, korelaciju.

Obrazovanje ne utiče na takav način. Može se primijetiti da ovu tvrdnju znato više od prosjeka prihvataju oni bez obrazovanja i sa osnovnim obrazovanjem, odlučnije prvi nego drugi /zbir dva modaliteta prihvatanja 72,73% i 68,76%/, i da je među njima upola manje od prosjeka onih koji je odbacuju. S porastom obrazovanja sve je više onih koji je odbacuju, naročito onih koji je „uglavnom” odbacuju, a manje onih koje je prihvataju. Ipak, od tri obrazovanije skupine, dvije se uglavnom drže prosjeka, dok samo oni sa visokom spremom značajnije odstupaju /zbir dva pozitivna modaliteta pada na 48,33% – prosjek je, podsjetimo, 63,71%/.

Zanimanje–status proizvodi najveće razlike u broju neodlučnih – od nijednog takvog među vojnim penzionerima, i 7,50% među privatnim preduzetnicima, do 18,95% među zaposlenima u državnoj upravi i 31,48% među đacima–studentima. Ostale razlike su manje upadljive. Izrazito više od prosjeka odbacuju ovaj stav/tvrdnju privatni preduzetnici /zbir dva modaliteta neslaganja – 40,00%/, zaposleni u državnim ustanovama /27,36%/ i zaposleni u privatnom sektoru /25,00%/, izrazito više od prosjeka je prihvataju: vojni penzioneri /zbir dva modaliteta slaganja – 83,71%/, zaposleni u preduzećima u transformaciji /81,72%/, civilni penzioneri /71,62%/ i nezaposleni /70,00%/.

Varijacije prema prihodima otkrivaju nam sljedeće. Broj onih koji odbacuju ovaj stav/tvrdnju u osnovi raste s porastom prihoda. Međutim, ta je veza složena, nije odveć jaka, te je daleko od toga da bitno izmijeni, još manje preokrene sliku.

Tabela 53. – „Država treba da obezbijedi minimum egzistencije...?” –

prihodi	u %				
	potpuno da	uglavnom da	uglavnom ne	uopšte ne	neodlučnih
do 100 DM	37,93	27,59	6,90	6,90	13,79
100–200	55,45	20,00	6,36	1,82	11,82
200–400	37,56	30,99	8,45	7,04	14,08
400–600	32,45	30,46	14,57	5,96	15,23
600–800	30,65	19,35	14,52	14,52	17,74
800–1000	34,29	25,71	11,43	17,14	11,43
1000–1300	36,84	26,23	10,53	15,79	10,53
1300–1500	14,29	42,86	14,29	14,29	14,29
preko 1500	25,00	18,75	6,25	12,50	37,50

Kao da nacionalno obilježje jače nego mjesečni prihodi diferencira naše ispitanike prema jednoj ovakvoj tvrdnji. Crnogorci su u ovome blizu prosječnih vrijednosti. Srbi najodlučnije prihvataju ovaj stav/tvrdnju. Prihvata je i veći dio Albanaca, od onih koji su se izjasnili, a manji odbacuje. Sličan je odnos, uz nešto više vrijednosti, među Muslimanima.

Tabela 54. – „Država treba da obezbijedi minimum egzistencije...?” – nacionalnost u %

	potpuno da	uglavnom da	uglavnom ne	uopšte ne	neodlučnih
Crnogorci	38,72	25,64	11,28	6,41	15,90
Srbi	43,46	31,41	6,81	7,33	8,90
Muslimani	28,57	17,86	12,50	12,50	25,00
Albanci	12,12	15,15	15,15	3,03	54,55

„Regionalno” se otkrivaju ne odveć velike razlike u ovom smislu: u „Centru” ne najviše onih koji prihvataju ovaj stav/tvrdnju /66,48%/, na „Sjeveru” manje /62,18%/, a na „Jugu” najmanje /59,36%/.

Pogledajmo sad kako se naš skup ponio prema sljedećoj tvrdnji: „Sloboda je važnija od jednakosti”. Distribucija odgovora izgleda ovako: „uopšte se ne slažem” – 3,57%, „uglavnom se ne slažem” – 3,57%, „uglavnom se slažem” – 20,86%, „potpuno se slažem” – 48,43%. Neodlučnih je bilo 20,29%. Nije odgovorilo 3,29%. Kao što se vidi, onih koji odbacuju ovu tvrdnju ima veoma malo. Međutim, više od petine je neodlučnih.

Među ženama ima za osam poena više neodlučnih nego među muškarcima, i otprilike za toliko je niži skor onih koje se slažu sa ovom tvrdnjom nego među muškarcima.

Ne vidimo jasno kako starost utiče na ovu distribuciju. Možda broj onih koji odbacuju ovu tvrdnju pada s porastom broja godina, kao što se broj onih koji je prihvataju još povećava. Ali, ta veza je blaga i nesigurna.

Takva je i veza stepena formalnog obrazovanja i ove distribucije, ako se uopšte može primijetiti. Čini se kao da su tri skupine u sredini /osnovno obrazovanje, SSS i VS/ nešto odlučnije u prihvatanju ove tvrdnje, nego oni bez obrazovanja i oni sa visokim obrazovanjem. U stvari, sve tri srednje skupine osciliraju oko opšteg prosjeka, dok pomenute dvije odstupaju u istom smislu, no vjerovatno i pod uticajem faktora koji se ne svode na formalno obrazovanje.

Zanimanje–status dovodi do neuobičajeno malih razlika. Samo dvije ili tri skupine odvajaju se značajnije od opšteg zbira dva modaliteta prihvatanja /69,23%/. To su civilni penzioneri /79,27%/, nezaposleni /74,75%/ i, možda, u suprotnom smislu, đaci–studenti /64,84%/. Još možemo pomenuti da neke skupine kod kojih je učešće dva pozitivna modaliteta oko prosjeka, ispoljavaju sklonost da znatnije od prosjeka odbace

ovu tvrdnju. To su zaposleni u državnim ustanovama /zbir dva negativna modaliteta – 10,53%/ i privatni preduzetnici /10,00%/.

Varijacija prema prihodima ne otkriva nam nijednu jasnu tendenciju. Istina, broj onih koji bi odbacili ovu tvrdnju veći je u skupini sa prihodom do 100 DM /10,35%/ nego u skupini sa prihodom od 100–200 DM /1,82%/, ali potom, s daljim rastom prihoda, on raste, da bi već u skupini sa prihodom od 600–800 DM bio veći nego u prvopomenutoj skupini /14,52%/. Zatim pada, pa opet raste, itd. Slično stoje stvari i sa brojem neodlučnih /6,00% u skupini sa do 100 DM, 15,45% u skupini od 100–200 DM, 5,71% u skupini od 800–1000 DM, 26,32% u skupini od 1000–1300 DM/, kao i sa većinom koja prihvata ovu tvrdnju. Ona nigdje ne prelazi 78% /dvije najsiromašnije skupine/, niti igdje pada ispod 58% /skupina sa prihodom od 1000–1300 DM/.

Najzad su i razlike koje proizvodi obilježje nacionalnosti prilično male. Crnogorci za nijansu iznad prosjeka prihvataju ovu tvrdnju /zbir dva modaliteta prihvatanja – 70,00%/, a Srbi nešto malo više ispod prosjeka /67,02%/. Najodlučnije je prihvataju Albanci /84,85%, i to 72,73% potpuno/, a najmanje odlučno, uz povećan broj onih doslovice neodlučnih, Muslimani /62,50%/.

„Regionalne” razlike su veće nego obično. Na „Sjeveru” je 30,05% neodlučnih, i ukupno 59,58% onih koji ovako ili onako prihvataju ovu tvrdnju. Na „Jugu” je prvih 25,16%, a drugih 63,23%. U „Centru” čitavih 77,27% prihvata ovu tvrdnju, a onih koji su neodlučni ima samo 12,78%.

Više neodlučnosti, a manje jednodušnosti donijela je tvrdnja koja je glasila: „Pravda je važnija od slobode.”

Tabela 55. – „Pravda je važnija od slobode?” Ukupno u %

Uopšte se ne slaže	10,57
Uglavnom se ne slaže	9,43
Uglavnom se slaže	16,57
Potpuno se slaže	31,00
Neodlučnih	28,57
Bez odgovora	3,86

Opšti odnos je, kako se vidi, 47,57% prema 20,00%. Blizu polovine ispitanih prihvata ovu tvrdnju, petina je odbacuje. Veći od te značajne manjine je broj neodlučnih koji s onima koji nijesu odgovorili ide do trećine našeg skupa. Koliko na ovu podjelu utiču razlike koje mi možemo kontrolisati?

Ne čini se da pol utiče. Notirajmo ipak jednu zanimljivu razliku: znatno više muškaraca nego žena izjavljuje da se „uopšte ne slaže” /13,42% prema 7,46%/, no se ova razlika ne izražava na odgovarajući na-

čin na strani pozitivnih modaliteta zbog toga što među ženama ima više neodlučnih.

Onakvih je više i među onim obrazovanijim, tako da će zbir modaliteta neslaganja porasti sa 14,06% kod onih sa osnovnom školom na 27,78% kod onih sa visokom. Adekvatno tome pada frekvencija pozitivnih modaliteta. Njihov zbir iznosi kod onih sa osnovnom školom 54,69%, kod onih sa srednjom 50,31%, kod onih sa višom 38,46% i kod onih sa visokom školom 36,11%. Očito je da sa porastom obrazovnog nivoa u značajnoj mjeri opada spremnost da se prihvati ovakva tvrdnja.

Obilježje zanimanja–statusa ponovo utiče neuobičajeno malo na odgovore naših ispitanika. Samo dvije skupine znatnije odstupaju od prosjeka odlučnije prihvatajući onu tvrdnju. To su civilni penzioneri /zbir dva modaliteta prihvatanja 60,11%/, i domaćice /54,76%/. Isto toliko skupina odstupa znatnije od prosjeka u suprotnom smislu. To su zaposleni u privatnom sektoru /39,70%/ i zaposleni u državnim ustanovama /42,10%/.

Ne možemo da ugledamo jasnu vezu između visine mjesečnih prihoda i izjava naših ispitanika. Ona koja bi se mogla očekivati – da s porastom prihoda pada raspoloženje da se prihvati ovakva tvrdnja – samo je djelimična i uopšte nije pouzdana. Istina je da je u dvije donje skupine /sa prihodom do 100 DM, i od 100–200 DM/ učešće dva pozitivna modaliteta najviše, i dosta iznad prosjeka /zbir 58,62% i 58,18%/, ali je ono veće u skupini sa prihodom od 800–1000 DM nego u skupini od 600–800 DM /53,29% prema 30,64%/, kao što je veće u skupini s prihodom od 1300–1500 DM nego u skupini sa prihodom od 1000–1300 DM /42,86% prema 31,58%/. Jednako je odbijanje ove tvrdnje češće u skupini sa prihodom do 100 DM nego u dvije naredne s višim prihodima /20,69% prema 14,54%, odnosno 16,90%/, češće u skupini sa prihodom od 600–800 DM, nego u tri naredne skupine sa višim prihodima /35,49% prema 20,00% odnosno 21,05% i 14,29%/. Tako je jedina skupina u kojoj ima više onih koji odbacuju, nego onih koji prihvataju ovu tvrdnju, ispala ta skupina iz sredine /600–800 DM/, dok su oni sa najvišim prihodima /preko 1500 DM/ stigli samo da se uravnaju /43,75% prema 43,75%/.

Nacionalno obilježje opet ne utiče u mjeri na koju smo bili ranije navikli. Na jednoj strani su Crnogorci i Srbi, među kojima su razlike male i svode se na to da su Srbi malo raspoložniji prema ovoj tvrdnji. Kod Crnogoraca je, uz četiri procenta više neodlučnih, zbir dva pozitivna modaliteta 47,18%, a kod Srba 50,78%. Uz izuzetno veliki broj neodlučnih /39,29%/ Muslimani se neodlučno i izjašnjavaju. Zbir dva modaliteta prihvatanja iznosi 28,57%, a dva modaliteta neprihvatanja 23,21%. Zato su Albanci najodlučnije izjašnjavaju u prilog ove tvrdnje. Uz najmanji broj neodlučnih zbir dva modaliteta slaganja iznosi 72,73% /od toga 63,64% se „potpuno” složilo/.

Sve te razlike se, najzad, „regionalno” ispoljavaju na isti način kao i u prethodnom slučaju, samo što su još veće. Na „Sjeveru”, uz 39,90%

neodlučnih, slaže se sa ovom tvrdnjom, uglavnom ili potpuno, njih 36,79%. Na „Jugu” je takvih, pored 32,90% neodlučnih, 45,81%. U „Centru” ih je, međutim, 54,26% /20,45% neodlučnih/.

Ovu seriju tvrdnji, odnosno odgovarajućih distribucija, završićemo jednom za čitaoca možda neočekivanom. /Ispitanici nijesu, naravno, bili u prilici da odgovarajući slijede red koji je ovdje izložen./ O njenom mjestu i vezi s prethodnima govorićemo nešto kasnije, pošto izložimo ono što smo dobili i pogledamo sve varijacije.

Tvrdnja je glasila: „*Mnoge današnje teškoće ne bi postojale da se nije srušio komunizam*”. Donijela nam je sljedeću distribuciju:

Tabela 56. – „...da se nije srušio komunizam?”	Ukupno u %
Uopšte se ne slaže	25,29
Uglavnom se ne slaže	11,86
Uglavnom se slaže	11,71
Potpuno se slaže	17,43
Neodlučnih	31,14
Bez odgovora	2,57

Primijetimo da je broj neodlučnih dostigao vrhunac u ovoj seriji tvrdnji. S onima koji nijesu odgovorili premašio je trećinu. Od preostale dvije trećine, 36,07% je odbacilo ovu tvrdnju, a 29,14% prihvatilo. Pri tome, u obje skupine preovlađuju oni koji jasno odbijaju, odnosno prihvataju ovu tvrdnju /„uopšte ne” i „potpuno”/. Sve u svemu, razlika nije suviše velika, i u njoj se nazire neka polarizacija.

Razlika u polu ovog puta značajnije utiče. Pored toga što je među njima mnogo više neodlučnih nego među muškarcima /39,10% prema 23,84%/, kod žena je relativno manja razlika između onih koje prihvataju ovu tvrdnju i onih koje je odbacuju. Odnos dva modaliteta odbacivanja prema dva modaliteta prihvatanja kod muškaraca je 42,19% prema 31,78%, a kod žena 31,54% prema 26,27%.

Starost kao obilježje ispitanika djeluje sad vrlo jasno. S porastom broja godina raste sklonost da se ova tvrdnja prihvati, i opada da se odbaci. To važi u svim slučajevima, mada najmlađa skupina /18–30 godina/ odbacuje ovu tvrdnju koliko i skupina od 51–60 godina /35,21%/. Uzmimo da je to kompenzirano time što se u skupini najmlađih, uz vrlo visok procenat neodlučnih /38,97%/, bilježi izuzetno nisko učešće dva pozitivna modaliteta /22,06%/. Tako da se, od mlađih ka starijima, razlika između onih koji se ne slažu sa ovom tvrdnjom, i onih koji se slažu, smanjuje da bi se na kraju obrnula.

Tabela 57. – „...da se nije srušio komunizam?“ – starost

razlika u učešću onih koji se <i>ne slažu</i> sa tvrdnjom i onih koji se <i>slažu</i>	
18–30 godina	13,15
31–40 godina	20,72
41–50 godina	12,79
51–60 godina	2,20
> 60 godina	-16,26

Ispitanici stariji od 60 godina su tako prva skupina koja u većini, i to izrazitoj, prihvata ovu tvrdnju.

To, među skupinama prema nivou formalnog obrazovanja, čine i oni sa osnovnim obrazovanjem. Njih 42,19% prihvata ovu tvrdnju, a samo 17,19% odbacuje /uz 37,50 neodlučnih/. Međutim, obrazovanje ne djeluje poput starosti. Skupina onih bez obrazovanja izjašnjava se podjednako za sva četiri modaliteta /po 18,18%/, znači niti prihvata niti odbacuje ovu tvrdnju. U preostale tri skupine jedna je sasvim blizu prosječnih vrijednosti /SSS/, druga znatno iznad prosjeka odbacuje ovu tvrdnju /VS – zbir modaliteta neslaganja iznosi 55,13%/, te i treća čini isto, ali ne tako izrazito /VSS – 47,22%/.

Zanimanje–status po svojoj prilici utiče na ovu distribuciju. Postoje dvije skupine u kojima je broj onih koji prihvataju ovu tvrdnju veći od broja onih koji je odbacuju. To su domaćice i civilni penzioneri. Kod prvih je odnos modaliteta slaganja prema onima neslaganja 42,85% prema 23,81%, a kod drugih 41,27% prema 27,57%. Osim toga, kod vojnih penzionera je taj odnos neriješen /28,57% prema 28,57%, uz 42,86% neodlučnih/. Još i nezaposleni ispoljavaju uočljivo manju od prosječne, spremnost da odbace ovu tvrdnju /zbir dva negativna modaliteta 33,33%/, ali i nešto manju od prosječne, spremnost da je prihvate. Dodajmo da su skupine, koje su sklone tome da odlučnije odbace ovu tvrdnju, privatni preduzetnici /zbir dva negativna modaliteta 57,50%/, zaposleni u preduzećima u transformaciji /45,16%/, i zaposleni u državnim ustanovama /42,10%/. S druge strane, radnici u privatnom sektoru, ostajući na prosječnom nivou odbacivanja, ispoljavaju znatno manju od prosjeka spremnost da prihvate ovu tvrdnju /zbir dva pozitivna modaliteta 22,06%/.

U dvije grupe s najnižim prihodima većinu čine oni koji prihvataju ovu tvrdnju /do 100 DM 34,45% prema 20,69% onih koji je odbacuju, od 100–200 DM 45,36% prema 27,27%/. Potom se, međutim, uspostavlja odnos koji manje–više odgovara opštem prosjeku, ili odstupa od njega, ali nijednom ne ugrožava opšti smisao distribucije. Najveći zbir dva modaliteta odbijanja nalazimo kod skupine sa najvećim prihodima /preko 1500 DM/– 56,25%, ali je tu i zbir dva modaliteta prihvatanja znatno iznad prosjeka – 31,25%, pa je zapravo relativno najveća razlika bliža drugom kraju ljestvice. U skupini s prihodom od 200–400 DM skor dva ne-

gativna modaliteta je 41,31%, a dva pozitivna 19,71%. Uz visoko učešće neodlučnih /37,56%/ ovdje su od trojice koji su se izjasnili, dvojica odbila našu tvrdnju, što u grupi s najvećim prihodom očito nije slučaj. Vjerovatno je, dakle, da prihodi utiču na odnos prema ovoj tvrdnji ali, sem u slučaju one dvije skupine sa najnižim приходima, na neki složen i nedovoljno jasan način.

Obilježje nacionalnosti obnavlja pred našim očima sliku od malo prije, bar kad je riječ o odnosu pripadnika dvije najbrojnije nacije, Crnogoraca i Srba. Ovdje su obje na vrijednostima blizu prosjeka s tim što su Srbi nešto malo naklonjeniji prihvatanju ove tvrdnje /zbir dva pozitivna modaliteta 30,37%, a kod Crnogoraca 28,61%/ . Međutim, kod dvije preostale nacionalne skupine prevagnuli su oni koji prihvataju ovu tvrdnju, istina zamalo. Uz 42,86% neodlučnih odnos pozitivnih i negativnih modaliteta kod Muslimana iznosi 26,79% prema 25,00%, a kod Albanaca 33,36% prema 27,27%. Kod Albanaca bilježimo 39,39% neodlučnih.

„Regionalno” gledano, na „Jugu”, gdje je najviše neodlučnih /40,00%/ , najmanje je onih koji se slažu sa ovom tvrdnjom. Odnos zbira pozitivnih prema zbiru negativnih modaliteta iznosi tamo 23,23% prema 34,84%. U „Centru”, uz 25,85% neodlučnih, više je i jednih i drugih pa je opšti odnos 32,38% prema 39,48%. Na „Sjeveru”, uz 33,68% neodlučnih, taj odnos iznosi 27,98% prema 34,72%.

3. Smisao ovih distribucija na jednom je nivou lako protumačiti, na drugom znatno teže. Povodom posljednje, moglo bi se pomisliti da još postoji znatna privlačnost komunizma. Kao da je ona zapravo znatno veća nego što slijedi iz ranije navedene distribucije povodom pitanja koje je uređenje „najbolje” za Crnu Goru. Međutim, mnogim velikim nevoljama na ovom prostoru zaista je prethodilo rušenje komunizma, a za mnoge /na primjer, za obje manje nacionalne skupine/ te su nevolje bile, čak i ostale, veće nego one koje je donosio komunizam sâm po sebi. Moguće je, dakle, zaključivanje tipa: komunizam nije valjao, ali je ovo još gore. Drugim riječima, pozitivan odgovor na ovo pitanje ne mora značiti naklonost prema komunizmu kao takvom, mada se ona vjerovatno ispoljava kod starijih i siromašnijih koji su spremniji da prihvate našu tvrdnju nego da je odbace.

Pitanje je, međutim, koliko su te razlike značajne. Ne mislimo na statistički značaj, koji ostaje nesporan, već na kulturni i politički, pa i političko-kulturni. U kojoj mjeri reflektuje različite orijentacije, stavove i nazore? Naš skup je povodom ove tvrdnje podijeljen. Većina je odbacuje, ali to nije uvjerljiva većina, i zato što je gotovo trećina neodlučna. To je podjela prema jednom stavu, ali se taj stav ne zasniva bez odgovarajućih orijentacija, na koje obilježja naših ispitanika djeluju, sve u svemu, u vrlo ograničenoj mjeri. Naime, ne bi bilo isuviše teško objasniti zašto stariji, manje obrazovani, siromašniji, ili domaćice i penzioneri, ili Albanci i

Muslimani, radije nego druge skupine u odgovarajućim podjelama prihvataju ovu tvrdnju, ali ćemo time objasniti jedva deseti dio naše distribucije. Ona je zasnovana pretežno u mnjenju, ili u dubljim orijentacijama koje mi ne možemo zahvatiti.

Njih neposrednije dotiče distribucija odgovora na prvo od dva pitanja /„Kada čovjek najbolje ostvaruje svoje interese?“/. O čemu ona svjedoči? Najčešće se pominju pokrovitelji i dobre veze, zatim samostalno djelovanje. Osloniti se prije svega na sebe mogla bi biti crta nekog individualizma, arhaičnog i anarhičnog, ili modernog i preduzetnog, svejedno. Međutim, ona može biti i izraz nepovjerenja ne samo u institucije nego i u svoje bližnje, kao i nekog razočarenja u njih /o čemu, možda, svjedoči visoka frekvencija ovog odgovora kod najstarijih/. Na to, vjerovatno, ukazuje relativno niska frekvencija odgovora koji uspjeh vezuje prije svega za lojalnost zakonima i vlasti i, što nije manje važno, visoka, najveća frekvencija odgovora koji uspjeh vezuje za uticajne pokrovitelje i dobre veze. Kad bi ovo bile preferencije jednog ispitanika, a ne učestalost pojedinih modaliteta u skupu, bili bismo ovlašćeni na sljedeće tumačenje: najbolje ostvaruje svoje interese onaj koji, oslanjajući se na sebe, uspijeva da pronađe uticajne pokrovitelje i uspostavi dobre veze, vodeći pri tome koliko je nužno računa o zakonima i vlasti. Razumije se, „udruživanje s istomišljenicima“ u tom okviru nema mnogo smisla /ljudi obično nijesu raspoloženi da dijele svoje „veze“ i pokrovitelje – ova vrsta *do ut des* strogo je individualna/. Nijesmo formalno ovlašćeni na takvo tumačenje, ali – kako smo vidjeli – većina obilježja naših ispitanika djeluje tako bljedno /na primjer, praktično nema razlike u izjašnjavanju zaposlenih u državnim preduzećima i privatnih preduzetnika/ na ovu distribuciju – da se čini da tu govori jedan jedini glas, i to onako. Kao da su ove orijentacije dublje zasnovane, i stabilnije od nekih drugih, što ne opovrgavaju, nego baš potvrđuju značajne razlike između pojedinih nacionalnih skupina.

Moglo bi se primijetiti kako nisko učešće odgovora „udruživanje s istomišljenicima“ /kod Crnogoraca samo 5,90%/ svjedoči da je ova struktura u osnovi tradicionalna, te da ne odgovara pretpostavkama pluralističke, predstavničke demokratije kojoj i Crna Gora teži.

Tome nasuprot, distribucije odgovora /ili „reakcija“/ na neke naše tvrdnje kao da potvrđuju da su neke ideološke pretpostavke te demokratije prilično raširene, i to u svim slojevima crnogorskog društva.

Mislimo, prije svega, na odnos prema „društvenoj jednakosti“. Značajna većina društvenu jednakost vidi kao jednakost u političkim i ljudskim pravima, jedna važna manjina naglašava značaj socijalnih prava, dok je neočekivano malo /oko 10%/ onih koji pominju ekonomska prava. Još su manje očekivane neznatne razlike između pojedinih skupina čiji se položaj toliko razlikuje /na primjer nezaposleni ekonomska prava pominju u 14,44% slučajeva, zaposleni u državnim ustanovama u 13,68%/, i to navodi na pomisao da je u pitanju jedan stav javnog mnjenja koji je

uglavnom komforman novouvedenom poretku. Malo pojednostavljeno rečeno, o političkim i ljudskim pravima priča se mnogo, o socijalnim već manje, o ekonomskim najmanje – možda i zato što na ovakav raspored utiče i uvjerljivost odnosno ostvarivost ovih prava, u postojećem kontekstu, i prema nekom opštem iskustvu.

Da ovakve distribucije možemo dovesti u vezu sa stavovima javnog mnjenja, odnosno da se ispod površine te zavidne jednodušnosti kriju ozbiljnije podjele i različite orijentacije, pokazuju nam odnosi distribucija odgovora na dvije naše tvrdnje. Za 90% naših ispitanika, kao što smo vidjeli, prihvatljiv je stav/tvrdnja da država treba da osigura jednak životni standard za sve svoje građane. Međutim, takva saglasnost nestaje pred stavom/tvrdnjom po kojoj država treba da osigura minimum egzistencije i sigurnosti za svakoga, makar uzela od jednih i dala drugima. Podrška sada pada na oko 64%. Nije neosnovano pretpostaviti da se u prvom stavu krije ideja o obavezivanju države da radi na podjednako *visokom* standardu za sve građane, ideja da je to jedna opšta i nesporna dužnost države, ali i ideja o neograničenoj moći /pa i odgovornosti/ države u tom pogledu. Tu je očito isključena ideja preraspodjele. Tako da je preraspodjela u korist jednog ograničenog cilja, koja je na kraju krajeva uvijek na djelu, dočekana s više podozrenja, i s očekivanim razlikama prema pojedinim obilježjima ispitanika.

Pošto nemamo uporedivih podataka, moramo priznati da nijesmo uspjeli da preko tvrdnji koje suprotstavljaju neke osnovne društvene i političke vrijednosti saznamo nešto više o dubljim orijentacijama našeg skupa, i eventualnim podjelama u njemu. Dobili smo veliki broj neodlučnih i male razlike prema pojedinim obilježjima ispitanika. Da je sloboda važnija od jednakosti misli ogromna većina od onih koji su se nekako ipak odlučili. Razumije se, to je pitanje neodređeno – kakva sloboda, kakva jednakost? – ali ono ne cilja na promišljanje nego na refleks. Uostalom, ako su naši ispitanici u društvenoj jednakosti vidjeli prije svega političke slobode i ljudska prava nije neočekivano što su ovako prihvatili pomenutu tvrdnju. Druga tvrdnja ovoga tipa, da je pravda važnija od slobode, također je prihvaćena, ali je to podrška relativne većine, uz još veći broj neodlučnih. Isto tako, ova tvrdnja izazvala je veće oscilacije prema pojedinim obilježjima ispitanika. Očito je da postoje skupine koje osjećaju neki deficit pravde, kao što postoje skupine u kojima je veće podozrenje od ugrožavanja neke njihove slobode ovom ili onom vrstom pravde. Što ne znači da te razlike nijesu u vezi i sa mogućnošću da se i sloboda i pravda shvate na različite načine, pa tako i odnos među njima.

Mislimo da ne bi bilo ispravno vezati ove dvije distribucije za stavove javnog mnjenja. One izražavaju jedan načelan, školski odnos između ove tri vrijednosti. Pravda je po definiciji vrhovna vrijednost. Sporno je, međutim, u čemu se sastoji, pa otuda povišene osjetljivosti i strijepnje. Sloboda je, naravno, ispred jednakosti koja se u tom odnosu obično shva-

ta kao socijalna i/ili ekonomska. Nijesmo, dakle, dobili ništa više do školski ispravnog odgovora. Razlike su ostale u osnovi drugorazredne zato što nijesu angažovale ono što ispitanike zaista dijeli jedne od drugih, ili su oni bili podozrivi. Na ovo drugo ukazuje visok broj neodlučnih, i to nas upućuje na oprez. Da ona ima smisla poučava nas i iskustvo s dvije maločas pomenute tvrdnje. Svi su za pravdu pod uslovom da ona ne ugrozi slobodu, većina je za to čak i pod takvu cijenu. Svi su za slobodu uz jednakost, i ogromna većina čak i po cijenu jednakosti. Naravno da su svi za jednakost, pod uslovom da to ne ošteti one koji su već „dovoljno” jednaki.

Ovi opšti iskazi imaju ograničenu vrijednost. Međutim, oni otkrivaju da je u jednoj ravni političke kulture crnogorsko društvo prilično homogeno. Uostalom, u njegovom iskustvu nema ozbiljnih ili trajnih oblika legitimiranja nepravde, neslobode i nejednakosti. Ono ne zna ništa o velikim hijerarhijama srednjeg vijeka, i zna malo o klasnim podjelama kapitalizma, ili o onima koje donosi prosvećena birokratija i aristokratizirano građanstvo u odnosu na puk i seljake. Podjele koje ga danas presijecaju, ipak, nijesu dovoljno duboke i nepremostive da bi se i ovako mogle iskazati.

IX NEKE POLITIČKE ORIJENTACIJE

1. Prelazimo na seriju tvrdnji koje se neposredno tiču politike i političke kulture. Prve tri se odnose na ograničenja i kontrolu političke vlasti i stepen njene prihvatljivosti. Počnimo s tvrdnjom koja je glasila: „*Sloboda je moguća samo ako je vlast ograničena i odgovorna*”. Distribuciju odgovora prikazuje naredna tabela.

Tabela 58. – „Sloboda je moguća samo ako...?” Ukupno u %

Uopšte se ne slaže	1,71
Uglavnom se ne slaže	1,71
Uglavnom se slaže	22,86
Potpuno se slaže	58,57
Neodlučnih	12,14
Bez odgovora	3,00

Ova tvrdnja je, dakle, u ogromnoj većini prihvaćena. Onih koji se sa njom ne slažu nema više od beznačajnih 3,42%.

Pomenimo samo skupine u kojima je takvih osjetno više zato što, uopšte uzev, sva obilježja koja možemo kontrolisati, uglavnom ne utiču na ovu distribuciju. Te skupine su oni od 18–30 godina /zbir oba modaliteta neprihvatanja 5,17%/, đaci–studenti /5,55%/, zaposleni u preduzećima u transformaciji /7,30%/, Crnogorci /4,81%/ i tri skupine s najvišim prihodima: oni sa prihodom od 1000–1300 /5,26%/, oni sa 1300–1500 /14,29%/ i oni sa preko 1500 DM /6,25%/. Na kraju je, „regionalno” posmatrano, i na „Sjeveru” nešto više ovakvih /4,66%/. Te su razlike male, statistički možda nijesu ni značajne, i da jesu nije jasno kako bi ih trebalo objašnjavati, no ih dakle notiramo. Možda su u zametku razlikâ koje slijede.

Naime, s ovom vezana tvrdnja glasila je: „*Izbori i javnost su dovoljna kontrola političke vlasti*”.

Tabela 59. – „Izbori i javnost su dovoljna kontrola...?“ Ukupno u %

Uopšte se ne slaže	19,71
Uglavnom se ne slaže	16,43
Uglavnom se slaže	20,43
Potpuno se slaže	20,86
Neodlučnih	20,86
Bez odgovora	1,71

Ova tvrdnja je sasvim podijelila naš skup. Zbir dva modaliteta slaganja iznosi 41,29%, a zbir dva modaliteta neslaganja 36,14%. Ovdje bi mogle doći do riječi razlike prema pojedinim obilježjima.

I pol ih proizvodi, istina u nekoj manjoj mjeri. Među ženama ima više neodlučnih nego među muškarcima /25,37% prema 16,71%/, a one koje su se odlučile nešto rjeđe prihvataju ovu tvrdnju nego muškarci. Kod muškaraca je odnos pozitivnih i negativnih modaliteta 44,66% prema 36,99%, a kod žena 37,62% prema 33,22%.

Starost djeluje značajno, i to na sljedeći način: s godinama ova tvrdnja postaje prihvatljivija, i obratno. Dok se sa njom ne slaže 45,07% /„uopšte ne” – 26,76%, „uglavnom” – 18,31%/ onih najmlađih /18–30 godina/ ili, na primjer, 36,84% /„uopšte ne” 19,55%, „uglavnom” 17,29%/ onih od 41–50 godina, dotle je to slučaj samo sa 21,85% onih najstarijih /„uopšte ne” – 5,69%, „uglavnom” – 16,26%/ . U stvari, u najmlađoj skupini većinu čine oni koji se ne slažu sa ovom tvrdnjom: odnos modaliteta neslaganja prema modalitetima slaganja je 45,07% prema 31,93%. Zato je na primjer u skupini od 51–60 godina taj odnos 25,28% prema 52,77%.

Stepen formalnog obrazovanja ne utiče tako jasno. Jedino što broj neodlučnih opada s njegovim rastom /sa 43,75% kod onih sa osnovnim obrazovanjem na 10,26% kod onih sa višim obrazovanjem/. To onda proizvodi uglavnom ravnomjeran porast učestalosti modaliteta na obje strane, kako pozitivnih tako i negativnih. Ni u jednoj skupini nema većine koja bi odbila ovu tvrdnju. Od onih bez obrazovanja ona je prihvaćena u odnosu 45,45% prema 27,27%, od onih sa osnovnim obrazovanjem u odnosu 34,38% prema 20,23%, od onih sa srednjim obrazovanjem u odnosu 41,06% prema 37,26%, od onih sa višim u odnosu 47,17% prema 41,03%, i u odnosu 43,05% prema 38,8% od onih s visokim obrazovanjem.

Zanimanje–status znatno utiče na stepen prihvatljivosti ove tvrdnje. Ovdje se javlja čak pet skupina koje ne prihvataju ovu tvrdnju, tačnije u četiri je većina odbacuje, a u jednoj su ispitanici podijeljeni. Te četiri su đaci–studenti /zbir dva negativna u odnosu na zbir dva pozitivna modaliteta 51,85% prema 22,22%/, nezaposleni /44,45% prema 31,11%/, zaposleni u privatnom sektoru /40,18% prema 36,03%/ i privatni preduzetnici

/45,00% prema 40,00%. Podijeljeni su vojni penzioneri /42,86% prema 42,86%.

S druge strane, u tri skupine je ova tvrdnja prihvaćena znatno iznad prosjeka. To su domaćice /pozitivni u odnosu na negativne modalitete 47,62% prema 11,90% – neodlučnih 40,48%/, civilni penzioneri /51,59% prema 26,99%/ i zaposleni u državnim ustanovama /55,79% prema 30,52%.

I prihodi utiču, ali ne tako jasno. Skupina sa najnižim prihodima odbacuje ovu tvrdnju /u odnosu 44,82% prema 37,93%/. Skupine sa prihodima od 100 do 800 DM je prihvataju s tim što je u skupini od 600–800 DM nivo toga prihvatanja najviši /43,23% prema 25,81%/. Ali, ne treba misliti da tu djeluje neka linearna korelacija. Ovu tvrdnju u većoj mjeri prihvataju oni s prihodom od 100–200 DM nego oni sa prihodom od 400–600 DM. No, sve skupine s prihodom od preko 800 DM odbacuju ovu tvrdnju, izuzev one koja ima prihod od 1000–1300 DM. Tako je odnos negativnih prema pozitivnim modalitetima kod skupine od 1300–1500 DM 71,37% prema 14,29%, a u skupini sa preko 1500 DM mjesečno 50% prema 43,75%. Grubo uzev moglo bi se reći da su oni sa višim prihodima češće skloni da ovu tvrdnju odbace, dok je oni sa nižim radije prihvataju. Granica je negdje oko 800 DM mjesečno. Međutim, odstupanja od tog pravila su velika.

Nacionalno obilježje takođe vidno utiče na stepen slaganja sa ovom tvrdnjom. On je najveći kod Muslimana, zatim kod Albanaca, pa i kod Crnogoraca je veći od prosječnog. Kod Srba je, međutim, toliko ispod prosjeka da su oni, zapravo, jedina nacionalna grupa koja odbacuje našu tvrdnju, i to odlučno.

Tabela 60. – „Izbori i javnost su dovoljna kontrola...?” – nacionalnost

u %

	uopšte ne	uglavnom ne	uglavnom da	potpuno da	neodlučnih
Muslimani	12,50	8,93	23,21	35,71	17,86
Albanci	18,18	3,03	12,12	39,39	27,27
Crnogorci	17,18	17,44	23,08	21,03	19,74
Srbi	25,13	19,37	15,18	14,14	24,08

„Regionalno” posmatrano, razlike nijesu zanemarljive. Na „Sjeveru” je izrazito manje glasova odbacivanja i tamo je ova tvrdnja najprihvaćenija /odnos dva pozitivna prema dva negativna modaliteta 44,04% prema 27,54%/. Obratno u „Centru” gdje, uz relativno manje neodlučnih /15,91%/, broj onih koji se ne slažu zamalo, čak prelazi broj onih koji se slažu /40,63% prema 40,48%/. „Jug” se, s najvećim brojem neodlučnih, kreće oko prosječnih vrijednosti.

Ove prve tri tvrdnje, koje su smisaono povezane, zaključujemo sljedećom: „*Ne treba se pokoravati zakonu koji je nepravedan.*” „Reakcije” naših ispitanika izgledaju ovako: „uopšte se ne slažem” – 6,14%, uglavnom se ne slažem” – 7,43%, „uglavnom se slažem” – 19,57% i „potpuno se slažem” – 41,57%. Neodlučnih je bilo 22,29%. Nije odgovorilo 3,00%.

Očigledno da je ova tvrdnja u velikoj mjeri prihvaćena. Istina, ponovo se javlja velik broj neodlučnih. No, u svakom slučaju, broj onih koji odbacuju ovu tvrdnju, uz nešto veće učešće umjerenog modaliteta, relativno je mali – 13,57%. Na drugoj strani je četvorostruko, i više od toga, veći broj onih koji je prihvataju.

Pol slabo utiče na ove brojeve, mada je među ženama, po običaju znatno /za šest poena/ više neodlučnih, i manje /za sedam/ onih koji „potpuno” prihvataju našu tvrdnju.

Starost ne utiče na jasan način sem što s većim brojem godina raste broj neodlučnih, ali se glasovi prilivaju ravnomjerno sa obje strane skale. Možda možemo zabilježiti da u skupini od 41–50 godina ima znatno iznad prosjeka onih koji se ne slažu sa gornjom tvrdnjom /20,30%/ što je, možda, posljedica djelovanja nekih drugih obilježja.

S višim nivoom formalnog obrazovanja pada broj neodlučnih, ali raste broj onih koji se ne slažu sa ovom tvrdnjom. To je, međutim, jasno tek na nivou višeg i visokog obrazovanja. U prvom slučaju učešće onih koji se ne slažu iznosi 16,67%, u drugom 23,61%. Međutim, ne smanjuje se u odgovarajućoj mjeri broj onih koji podržavaju ovu tvrdnju. Kod višeg obrazovanja učešće ovakvih odgovora iznosi 62,82%, kod visokog 59,72% /opšti prosjek je 61,14%/. Moglo bi se, dakle, reći da kod obrazovanijeg dijela našeg skupa raste broj onih koji nijesu skloni ovoj tvrdnji, i ništa više.

Što smo vidjeli u slučaju obrazovanja ponavlja se i kod zanimanja–statusa. Kao da svako povećanje broja onih koji se ne slažu sa ovom tvrdnjom ide na račun neodlučnih, dok frekvencija onih koji se slažu ne pada. I zaista, u svim ovim skupinama frekvencija dva modaliteta slaganja kreće se oko 60% ili nešto preko toga, i pri tome je modalitet potpunog slaganja uvjerljivo češći, obično čini oko 2/3. Tako imamo tri skupine u kojima je odbijanje vidljivo češće od prosjeka: zaposlene u državnim ustanovama /21,06%/, privatne preduzetnike /17,50%/ i zaposlene u preduzećima u transformaciji /17,21%/. Vrijednosti zbira pozitivnih modaliteta za te tri skupine su, međutim: 58,95%, 66,67% i 60,00%. Istina, postoji ovdje i jedna skupina u kojoj je više onih koji odbacuju ovu tvrdnju nego onih koji je prihvataju. To su vojni penzioneri /28,58% prema 14,29%, u korist odbijanja/. No, malo učešće ove skupine u uzorku /1%/ i veliki broj neodlučnih /57,14%/ sprečavaju nas da ovaj podatak uzmemo kao značajan.

Kao i u slučaju distribucije odgovora /„reakcija”/ na prethodnu tvrdnju, primjećujemo na skali mjesečnih prihoda promjenu s grupom od

600–800 DM. Ispod nje prihvatljivost ove tvrdnje osciluje oko opšteg nivoa od oko 60,00%, a broj onih koji se ne slažu s njom ne prelazi 10–15%. S grupom koja ima prihod od 600–800 DM učešće onih koji odbacuju ovu tvrdnju skače na 19,36%, a broj onih koji se s njom slažu pada na 54,84%. I potom, kako se ide ka višim prihodima, broj onih koji se ne slažu ostaje relativno visok /sve do 28,57% kod grupa s prihodima od 800–1000 DM i od 1300–1500 DM/, ali broj onih koji se sa našom tvrdnjom slažu samo u jednom slučaju značajno pada /28,57% kod grupe sa 1300–1500 DM, gdje se zapravo izjednačava sa brojem onih koji su na suprotnoj strani/. Moglo bi se, dakle, reći – kao i u slučaju obrazovanja – da se u grupama s višim prihodima javlja povećana sklonost ka odbacivanju ove tvrdnje, ali da je nivo slaganja uglavnom stalno viši, i visok.

Nacionalne skupine donose razlike koje bi se mogle opisati na sljedeći način. Crnogorci su vrlo blizu prosjeku, s tim što je kod njih za nijansu više onih koji se ne slažu s ovom tvrdnjom. Srbi takođe, s tom razlikom što je kod njih manje od prosjeka onih koji se, dakle, ne slažu. Kod Muslimana je takvih najviše, tako da donekle pada i nivo prihvatljivosti ove tvrdnje. Kod Albanaca je više od polovine neodlučno te je, i pored u osnovi nepromijenjenog opšteg odnosa, poređenje otežano.

Tabela 61. – „Ne treba se pokoravati zakonu koji je...?” – nacionalnost u %

	uopšte ne	uglavnom ne	uglavnom da	potpuno da	neodlučnih
Crnogorci	6,67	8,46	18,97	42,82	20,77
Srbi	3,66	5,76	23,56	41,88	20,42
Muslimani	7,14	10,71	16,07	39,29	23,21
Albanci	6,06	3,03	9,09	30,30	51,52

Možemo ponovo registrovati primjetne „regionalne” razlike. Uz šest poena manje u odnosu na prosjek neodlučnih, uz sasvim malo nad prosjekom neslaganja, u „Centru” je vidljivo natprosječno slaganje s našom tvrdnjom /zbir dva modaliteta prihvatanja 65,91%/. Na „Sjeveru” je to slaganje negdje oko opšteg prosjeka, dok je broj onih koji se ne slažu za tri do četiri poena manji. Na „Jugu” je, uz najviše neodlučnih – deset poena više od prosjeka – najmanje onih koji prihvataju gornju tvrdnju /49,67%/.

2. Naredne dvije tvrdnje tiču se odnosa prema slobodi političkog djelovanja. Prva od njih glasi: „Svima bi trebalo omogućiti da slobodno politički djeluju, bez obzira na njihove stavove i ciljeve”. Distribucija odgovora /„reakcija”/ naših ispitanika prikazuje donja tabela.

Tabela 62. – „Svima bi trebalo omogućiti da slobodno politički...?”

	Ukupno u %
Uopšte se ne slaže	12,57
Uglavnom se ne slaže	11,57
Uglavnom se slaže	22,29
Potpuno se slaže	36,43
Neodlučnih	14,86
Bez odgovora	2,29

Prema tome, uvjerljiva većina – 58,72% smatra da svima treba omogućiti da slobodno politički djeluju, bez obzira na njihove ciljeve i stavove. Međutim, nijesu malobrojni oni koji misle suprotno. Njih je u cijelom skupu 24,14%.

Među ženama je ponovo više neodlučnih, i nešto je niže slaganje sa ovom tvrdnjom /za oko pet poena/.

Ne vidimo kako starost utiče na ovu distribuciju /samo je u najstarijoj skupini primjetan nešto niži nivo slaganja/.

Ni obrazovanje nam ne govori mnogo više. Istina, u dvije najmanje obrazovane skupine manje je onih koji se ne slažu sa ovom tvrdnjom /18,18% odnosno 7,81%/, u tri obrazovanije znatno više /SSS – 24,00%, VS – 37,90%, VSS – 27,78%/.

Na to, međutim, utiču prije svega velike promjene u broju neodlučnih /od 35,94% do 8,33%/ tako da se u svim skupinama broj onih koji prihvataju ovu tvrdnju kreće oko prosjeka, i samo je u jednoj znatnije niži /VS – 50,00%/.

Kod skupina koje obrazuje zanimanje–status postoje razlike koje vrijedi zabilježiti. Skupine koje iznad prosjeka prihvataju ovu tvrdnju su đaci–studenti /odnos zbira pozitivnih prema zbiri negativnih modaliteta 68,51% – 16,67%/, nezaposleni /64,45% – 21,11%/ i zaposleni u privatnom sektoru /61,03% – 22,06%/.

Skupine koje je prihvataju ispod prosjeka su vojni penzioneri /isti odnos 14,29% – 42,86%, ali uz 42,86% neodlučnih, i uz rezervu zbog malog učešća u uzorku/, civilni penzioneri /50,00% – 27,78%/, i zaposleni u preduzećima u transformaciji /56,98% – 26,88%/.

Prihodi ovdje donose šarenilo kome je teško ući „u trag”. Najsiromašniji /do 100 DM/ su blizu prosjeka. To su i oni u dvije naredne grupe /prihodi od 100–200 DM i od 200–400 DM/, ali u njima pada broj neodlučnih te raste i broj onih koji se slažu i broj onih koji se ne slažu. U grupi s prihodom od 400–600 DM najednom skače broj onih koji se ne slažu sa ovom tvrdnjom /na 33,12%/ i opada broj onih koji se slažu /na 54,30%/.

U narednoj skupini, s prihodom od 800–1000 DM, slika se opet drastično mijenja – umjesto 54,30% prema 33,12% dobijamo 74,27% prema 14,29%. S grupom od 1000–1300 DM vraćamo se bliže prosjeku /63,16% prema 26,32%/, da bi u grupi s mjesečnim prihodom od 1300–1500 DM

broj onih koji se ne slažu sa ovom tvrdnjom bio daleko veći od broja onih koji se slažu /14,29% prema 71,33%/. Oni s najvišim prihodima, od preko 1500 DM, ponovo se vraćaju ka prosjeku, ali sa znatno većom podrškom ovoj tvrdnji /66,90% prema 18,75%/.

Nacionalno obilježje ne pokazuje ovdje neki znatniji uticaj. Možda samo pripadnici dvije manje nacionalne grupe rjeđe biraju modalitete neslaganja nego pripadnici dvije veće. U svakom slučaju razlike nijesu velike.

Tabela 63. – „Svima bi trebalo omogućiti da slobodno politički...?” –
nacionalnost u %

	uopšte ne	uglavnom ne	uglavnom da	potpuno da	neodlučnih
Crnogorci	13,85	11,03	23,33	36,41	13,08
Srbi	14,66	13,09	17,80	37,70	14,66
Muslimani	1,79	12,50	30,36	33,93	17,86
Albanci	3,03	3,03	21,21	39,39	33,33

„Regionalno” je „Sjever” oko prosječnih vrijednosti. U „Centru” je tvrdnja prihvaćena nešto iznad /64,76% prema 21,59%/, dok je na „Jugu” prihvaćena ispod prosjeka /46,45% prema 32,26%/.

Tvrdnja koja je donekle inverzna izazvala je mnogo veći stepen slaganja. Naime, sa tvrdnjom da „*Država treba zakonom da ograniči djelovanje političkih ekstremista*” slaže se, ovako ili onako, 82,28% ispitanih, dok je ne prihvata samo 6,14%.

Tabela 64. – „Država treba zakonom da ograniči...?” Ukupno u %

Uopšte se ne slaže	2,71
Uglavnom se ne slaže	3,43
Uglavnom se slaže	21,14
Potpuno se slaže	61,14
Neodlučnih	10,29
Bez odgovora	1,29

Pol na taj odnos ne utiče vidno, pa ni starost. Samo što je među starijima još manje onih kojih je i inače malo, onih koji se ne slažu sa ovom tvrdnjom. Njihovo učešće, naime, pada sa 8,92% kod najmlađih na samo 1,63% kod najstarijih. Uglavnom u istoj mjeri raste i broj onih koji prihvataju ovu tvrdnju /sa 79,82% na 85,36%/.

Stepen formalnog obrazovanja kao obilježje donosi još manje razlike, sem što se kod dvije najmanje obrazovane skupine broj neodlučnih penje na blizu 30%. Tako onaj opšti odnos kod srednjeg obrazovanja iznosi 83,79% prema 6,32%, a kod visokog 86,11% prema 5,56%.

Pa ni zanimanje–status ne utiče, izgleda, znatnije na ovu distribuciju. Nema nijedne grupe koja bi ispoljila malo veći stepen neslaganja sa

našom tvrdnjom. Samo što, u skladu sa varijacijama broja neodlučnih, neke pokazuju još veće slaganje, kao civilni penzioneri /86,51%/ , vojni penzioneri /85,71%/ i zaposleni u državnim ustanovama /84,21%/.

Mjesečni prihod, grubo uzev, djeluje tako što se u skupinama s višim prihodima češće javlja neslaganje sa ovom tvrdnjom. No, to se, pored toga što važi i za skupinu sa najnižim prihodom /ispod 100 DM, gdje je odnos pozitivnih i negativnih modaliteta 68,96% prema 10,35%/ , javlja tek preko prihoda od 800 DM. Konačno, u dvije skupine s najvišim prihodima broj onih koji se ne slažu sa ovom tvrdnjom višestruko je veći od prosjeka, mada se ni izdaleka ne približava broju onih koji se slažu /oni od 1300–1500 DM pokazuju opšti odnos slaganje–neslaganje kao 71,43% prema 28,58%, a oni sa preko 1500 DM kao 62,50% prema 25,00%/.

Nacionalno obilježje donosi nevelike, ali ne i beznačajne razlike. Muslimani, i posebno Albanci, ispoljavaju vrlo malo razumijevanja za djelovanje „političkih ekstremista”, koje je kod Srba iznad prosjeka. Crnogorci su blizu prosječnih vrijednosti.

Tabela 65. – „Država treba zakonom da ograniči...?” – nacionalnost u %

	uopšte ne	uglavnom ne	uglavnom da	potpuno da	neodlučnih
Albanci	–	–	3,03	87,88	9,09
Muslimani	1,79	1,79	25,00	67,86	3,57
Crnogorci	2,31	3,33	21,54	61,28	10,26
Srbi	4,19	4,71	21,99	54,97	12,04

„Regionalne” razlike ne djeluju značajno. Možda se može reći da je na „Jugu” nešto veće slaganje sa ovom tvrdnjom, na „Sjeveru” i, posebno, u „Centru”, nešto manje.

3. Posljednje tri tvrdnje u ovom odjeljku, i u cijelom ovom istraživanju, čije ćemo distribucije ovdje prikazati, tiču se poželjnog pravca opšte državne politike, možda i opravdanja /nečije/ vlasti te odnosa prema standardima spoljnog svijeta. Prva od njih glasila je ovako: „Vlast treba da imaju oni koji će građanima osigurati visok standard”. Ispitanici su „reagovali” ovako:

Tabela 66. – „Vlast treba da imaju...standard?” Ukupno u %

Uopšte se ne slaže	1,86
Uglavnom se ne slaže	2,86
Uglavnom se slaže	21,14
Potpuno se slaže	69,14
Neodlučnih	3,14
Bez odgovora	1,86

Kako se vidi, tvrdnja je izazvala slaganje u najvećoj mogućoj mjeri. Opšti odnos je 90,28% prema 4,72%, u korist onih koji se slažu.

Notirajmo da se žene malo manje slažu /za dva do tri poena/ sa ovom tvrdnjom u odnosu na muškarce. Notirajmo da i starost proizvodi neku razliku. U dvije najmlađe skupine /18–30 i 31–40 godina/ dvostruko je više od prosjeka onih koji se ne slažu sa ovom tvrdnjom i četverostruko više nego u tri starije skupine. Ipak, stepen slaganja koji kod starijih dostiže i 96% samo u skupini najmlađih osjetnije pada /na 82,53%/, no uz veći broj neodlučnih /6,10%/.

Ne vidimo kako obrazovanje utiče na ovu distribuciju. Kao da se samo oni sa visokom spremom blago izdvajaju, izražavajući malo češće od prosjeka glasove neslaganja sa našom tvrdnjom /opšti odnos 88,89% prema 5,56%/.

Zanimanje–status /i/ ovoga puta vrlo slabo diferencira naše ispitanike. U stvari, postoje samo tri skupine koje se znatnije izdvajaju od opšteg prosjeka. Na jednoj strani đaci–studenti sa značajno nižim nivoom slaganja /opšti odnos 74,07% prema 11,12%/, i možda domaćice /85,72% prema 7,08% – na drugoj, sa značajno višim nivoom slaganja, civilni penzioneri /97,62% – 0,00%/

Razlike prema visini mjesečnih prihoda su male i ne upućuju nas ni na što određeno. Možda u grupama sa višim prihodima raste broj onih koji se ne slažu sa ovom tvrdnjom, ali to nije sigurno. U stvari, u tim grupama najizrazitije raste broj neodlučnih pa utoliko pada broj onih koji se slažu sa našom tvrdnjom, ali nijednom značajno.

I nacionalno obilježje ovog puta miruje. Možda vrijedi zabilježiti da je među Srbima malo više, a među Crnogorcima malo manje od prosjeka onih koji odbacuju ovu tvrdnju, no je ukupna, i to međusobna, razlika tek dva poena.

„Regionalna” odstupanja nijesu vrijedna pomena.

U vrlo sličnoj mjeri, ili za nijansu odlučnije, ispitanici prihvataju tvrdnju da „Vlast treba da imaju oni koji će spriječiti nemire i sukobe u državi”. Opšti odnos je 91,86% prema 3,14% u korist onih koji se slažu.

Tabela 67. – „Vlast treba da imaju oni koji će spriječiti nemire...?”

	Ukupno u %
Uopšte se ne slaže	1,14
Uglavnom se ne slaže	2,00
Uglavnom se slaže	21,43
Potpuno se slaže	70,43
Neodlučnih	3,43
Bez odgovora	1,57

Prvi put je neodlučnih manje među ženama nego među muškarcima. Uz to, žene u većoj mjeri prihvataju ovu tvrdnju /odnos 93,73% prema 2,39%, dok je kod muškaraca 90,13% prema 3,83%/.

Starost djeluje ovako: s brojem godina blago raste saglasnost sa ovom tvrdnjom /sa 88,26% kod najmlađih, preko 92,48% u grupi od 41–50 godina, na 95,94% među onima sa preko 60 godina/, a opada i inače mali broj onih koji je odbacuju /sa 4,70% kod najmlađih na 1,62% kod najstarijih/.

Obrazovanje djeluje na sličan način, ali još blaže. S porastom nivoa formalnog obrazovanja smanjuje se stepen saglasnosti /sa 95,32% kod onih sa osnovnim obrazovanjem na 90,28% kod onih sa visokim obrazovanjem/, odnosno pomalo raste broj onih koji odbacuju ovu tvrdnju /sa 1,56% kod prvih na 4,17% kod drugih/.

Razlike koje vezujemo za zanimanje–status uglavnom nijesu veće. Postoje tri skupine u kojima niko ne odbacuje ovu tvrdnju – vojna lica /100% je prihvata/, civilni penzioneri /98,41% je prihvata, a 1,59% nije odgovorilo/ i vojni penzioneri /prihvata je 85,72%, dok je 14,28% ostalo neodlučno/. Još jedna skupina prihvata ovu tvrdnju iznad prosjeka. To su zaposleni u državnim ustanovama /opšti odnos 93,68% prema 2,11%/ . U drugom smislu odstupa primjetno samo jedna skupina – đaci–studenti /opšti odnos 85,18% prema 5,55%/.

Na podršku ovoj tvrdnji ne utiče jasno visina mjesečnih prihoda. Možda je ona nešto viša kod grupa sa nižim i srednjim prihodima /osim grupe sa najnižim prihodima, do 100 DM, gdje je nešto niža od prosječne/, a nešto niža kod grupa sa visokim i najvišim prihodima. Ali, kod ovih posljednjih više raste broj neodlučnih, a samo izuzetno broj onih koji se ne slažu sa našom tvrdnjom. Pri tome, sva ta odstupanja ostaju mala.

I razlike između nacionalnih skupina ponovo su neznatne.

Tabela 68. – „Vlast treba da imaju oni koji će spriječiti nemire...?” –

	<i>nacionalnost</i>					u %
	uopšte ne	uglavnom ne	uglavnom da	potpuno da	neodlučnih	
Crnogorci	1,03	1,54	20,51	72,82	2,82	
Srbi	1,57	2,62	22,51	68,59	3,14	
Muslimani	1,79	1,79	25,00	60,71	7,14	
Albanci	–	–	21,21	72,73	6,06	

Što prema „regijama” primjećujemo samo je ovo – na „Jugu” je za nijansu veća podrška ovoj tvrdnji /93,55% prema 1,94%/ nego na „Sjeveru” ili u „Centru”, gdje se kreće oko prosjeka.

Posljednja od ovih tvrdnji glasila je: „*Naša nacionalna politika treba da slijedi međunarodne demokratske uzore*”. Donijela je sljedeću distribuciju odgovora /„reakcija”/:

Tabela 69. – „...da slijedi međunarodne demokratske uzore?“ Ukupno u %

Uopšte se ne slaže	5,14
Uglavnom se ne slaže	7,86
Uglavnom se slaže	27,43
Potpuno se slaže	39,29
Neodlučnih	17,29
Bez odgovora	3,00

I ova tvrdnja je uvjerljivo prihvaćena u našem skupu. Istina, uz značajan broj neodlučnih, nije zanemarljiv broj onih koji je ne prihvataju. Ipak, opšti odnos od 66,72% prema 13,00% sam po sebi dovoljno govori.

Među ženama, pored skoro dva i po puta više neodlučnih /24,78% prema 10,41% kod muškaraca/, bilježimo osjetno manju podršku ovoj tvrdnji /za oko petnaest poena/ nego među muškarcima.

I godine, izgleda, najviše utiču na broj neodlučnih. On je najviši kod najstarijih i najmlađih, pa je u tim grupama nešto manje onih koji se slažu sa ovom tvrdnjom /60,98% odnosno 62,44%/, dok se broj onih koji se ne slažu kreće oko opšteg prosjeka /11,38% odnosno 13,14%/. U ostalim skupinama je broj onih koji se slažu iznad prosjeka /i dostiže 75% u skupini od 31–40 godina/, ali je to uglavnom i broj onih koji je odbacuju /17,58% u skupini od 51–60 godina/.

Nivo formalnog obrazovanja u nekoj je korelaciji sa ovom distribucijom. Čini se da s rastom ovog nivoa blago opada broj onih koji odbacuju našu tvrdnju /primjetno tek od srednjeg obrazovanja – gdje je ovih 13,89%, dok je takvih sa višim obrazovanjem – 12,82%, a sa visokim – 9,72%/, a značajno opada broj neodlučnih, te u istoj mjeri raste broj onih koji se slažu s njom. Broj neodlučnih opasće sa 45,31% /osnovno obrazovanje/ na samo 5,56% /visoko/, a slaganje s gornjom tvrdnjom raste ovako: osnovno obrazovanje – 43,75%, srednje – 66,74%, više – 71,79%, i visoko – 83,33%.

Zanimanje–status ne utiče u toj mjeri, ali neke razlike izgledaju kao značajne. Tako u skupine koje znatno ili vidno više od prosjeka prihvataju ovu tvrdnju spadaju zaposleni u državnim ustanovama /opšti odnos 82,11% prema 12,63%/, privatni preduzetnici /77,50% prema 5,00%/ i možda civilni penzioneri /68,25% prema 13,49%/. Skupine koje znatnije odstupaju u suprotnom smjeru, manje saglasnosti, su domaćice /35,72% prema 19,04%, uz 45,24% neodlučnih/, vojni penzioneri /57,14% prema 14,29%/, đaci–studenti /62,96% prema 14,82%/ i, možda, zaposleni u preduzećima u transformaciji /63,44% prema 15,06%/.

Visina mjesečnih prihoda utiče na ovu distribuciju tako što bi se moglo reći da, uopšte uzev, sa rastom prihoda raste i slaganje s našom tvrdnjom. Ono je ispod prosjeka u dvije skupine sa najnižim prihodima, niže u onoj sa nižim prihodom /do 100 DM opšti odnos je 44,82% prema

24,14%, od 100–200 DM 56,36% prema 15,45%/. Već u narednoj skupini /od 200–400 DM/ dostiže prosječne vrijednosti, da bi zatim raslo i u skupini s prihodom od 1000–1300 DM stiglo do ovdje rekordnih 78,94% prema 10,53%. No, u dvije skupine s najvišim prihodima /od 1300–1500 DM, i preko 1500 DM/ pada na prosječne, odnosno potprosječne vrijednosti /57,15% prema 28,58%, odnosno 56,25% prema 13,00%/.

Na stepen slaganja sa ovom tvrdnjom značajno utiče nacionalna pripadnost. Moglo bi se, u stvari, reći da se tu jasno izdvajaju Srbi u odnosu na pripadnike svih ostalih nacionalnosti. Za Srbe je ova tvrdnja znatno manje prihvatljiva.

Tabela 70. – „...da slijedi međunarodne demokratske uzore?” –
nacionalnost u %

	uopšte ne	uglavnom ne	uglavnom da	potpuno da	neodlučnih
Srbi	13,61	12,57	22,51	24,61	23,56
Albanci	–	–	12,12	57,58	30,30
Muslimani	1,79	5,36	12,50	66,07	10,71
Crnogorci	1,79	6,67	33,33	41,03	14,10

„Regionalno” posmatrano, primjetne su osjetne razlike. Opšti odnos u korist gornje tvrdnje najpovoljniji je u „Centru” /70,45% prema 12,22%/, gdje je najmanje neodlučnih, a manje povoljan na „Sjeveru” /64,25% prema 15,03%/, ili na „Jugu” /61,30% prema 12,26%/, gdje je neodlučnih najviše.

4. Sedam tvrdnji na koje su odgovarali /„reagovali”/ naši ispitanici podijelili smo u tri skupine. Ta je podjela, naravno, uslovna. Sve su ove tvrdnje na neki način povezane. One svjedoče o nekim opštim političkim orijentacijama našeg skupa. Negdje se reflektuju političke, socijalne i ekonomske podjele koje postoje u njemu, a češće su ti refleksi neuhvatljivi, ili se jedva mogu nazreti.

U nekim slučajevima – sa tvrdnjom da je sloboda moguća samo uz ograničenu i odgovornu vlast, i sa dvije tvrdnje kojima se vlast „predaje” onima koji će osigurati visok životni standard odnosno mir i spokojstvo – stigli smo na sam prag jednostavnosti. Da ona ne bude potpuna, uticala je više sama priroda socijalnih fenomena nego razlike koje su plod socijalno–ekonomskih i kulturnih obilježja naših ispitanika. U onim slučajevima gdje jednostavnosti nije bilo uglavnom nijesmo uspjeli da primijetimo, ili izdvojimo, činioce koji bi jasno uticali na prihvatanje ili odbacivanje tvrdnje. Ponekad smo uspjeli tek da ih naslutimo i označimo. Tako je u nekim prilikama vidljivija veza prihvatanja odnosno neprihvatanja tvrdnje sa starošću, pa i polom, nego sa obrazovanjem. S druge strane, obrazovanje češće izgleda kao značajniji činilac nego razlike u socijalno–eko-

nomskom statusu ili visina mjesečnih prihoda. Djelovanje javnog mnjenja i političkih stavova u užem smislu u nekim slučajevima se može pretpostaviti, dok su učinci nacionalnih obilježja ponekad znatni, a ponekad jedva primjetni.

Našoj tvrdnji, po kojoj je sloboda mogućna samo ako je vlast ograničena i odgovorna, koja je /gotovo/ jednodušno prihvaćena – što znači, ako ništa drugo i više, da ovi ljudi ipak razumiju specifičan jezik moderne demokratije – uslijedila je /naravno, ne u upitniku/ ona koja je podijelila naš skup. Vjerovatno je na takvu podjelu uticalo i to što je tvrdnja sama po sebi prijeporna. Izbori i javnost su zacijelo nužni, ali ne i dovoljni za kontrolu političke vlasti. Ali je uticalo i nešto drugo, a naime odnos pojedinih skupina prema /postojećoj/ vlasti. Kao što mislimo da se desilo povodom tvrdnje da je većina stanovništva aktivno uključena u politički život, izgleda da je i ova tvrdnja, u očima našeg skupa, implicirala jednu drugu. Kao da smo tvrdili /i/ to da je *postojeća* vlast dovoljno kontrolisana pošto je izabrana, a neka javnost, eto, postoji. Otuda su neke skupine dospjele u priliku, ali i potrebu, da odbace ovu tvrdnju. To su bili, da ponovimo, najmlađi, posebno đaci–studenti, privatni preduzetnici, zaposleni u privatnom sektoru, nezaposleni, oni sa najvišim prihodima i – Srbi. Suprotan odnos prema postojećoj vlasti naveo je neke druge skupine – starije i najstarije, zaposlene u državnim ustanovama, penzionere, one sa nižim /ali ne i najnižim/ i srednjim prihodima, te Muslimane i Albance, da ovu tvrdnju prihvataju znatno iznad prosjeka. Dakle, reakcije na jednu tvrdnju koja je ipak apstraktno formulisana reflektuju društveni i politički položaj pojedinih skupina, njihove stavove. One prvopomenute nam saopštavaju: /postojeća/ vlast nije dovoljno kontrolisana, iako je izabrana, iako postoji javnost. Ove druge nam prenose neku vrstu zadovoljstva, ili bar odsustva želje da se remeti postojeće. Nije, pri tome, isključeno da bi međusobno diskutovali, zato što nam se čini da bi se diskusija uglavnom mogla voditi na zajedničkom polju. Možemo prema ovome, drugim riječima, naslutiti razne socijalne i političke podjele, ali ne i ozbiljnu podjelu na kulturnom odnosno političko–kulturnom planu.

Da je tako uvjerava nas distribucija odgovora /„reakcija”/ na našu tvrdnju po kojoj se ne treba pokoravati zakonu koji je nepravedan. Ovom tvrdnjom može se mjeriti neka vrsta lojalnosti prema postojećim ustanovama. Uže posmatrano, demokratija ne podrazumijeva nepostojanje nepravednih zakona, ali podrazumijeva da se do njihove eliminacije dolazi regularnom procedurom koja počinje pokoravanjem postojećim zakonima. Šire posmatrano, ovo je uslov civilizovanosti /*Dura lex, sed lex* /, potvrda građanstva odnosno pripadnosti političkoj zajednici jer u suprotnom čovjek uzima zakon u svoje ruke, otvara krug bezakonja i nasilja.

Naš skup se, međutim, i pored znatne „zbunjenosti” /blizu četvrtine neodlučnih/, nedvosmisleno izjasnio u prilog ove tvrdnje. Naslućujući njena moguća značenja prema svom obrazovanju /oni sa visokom ško-

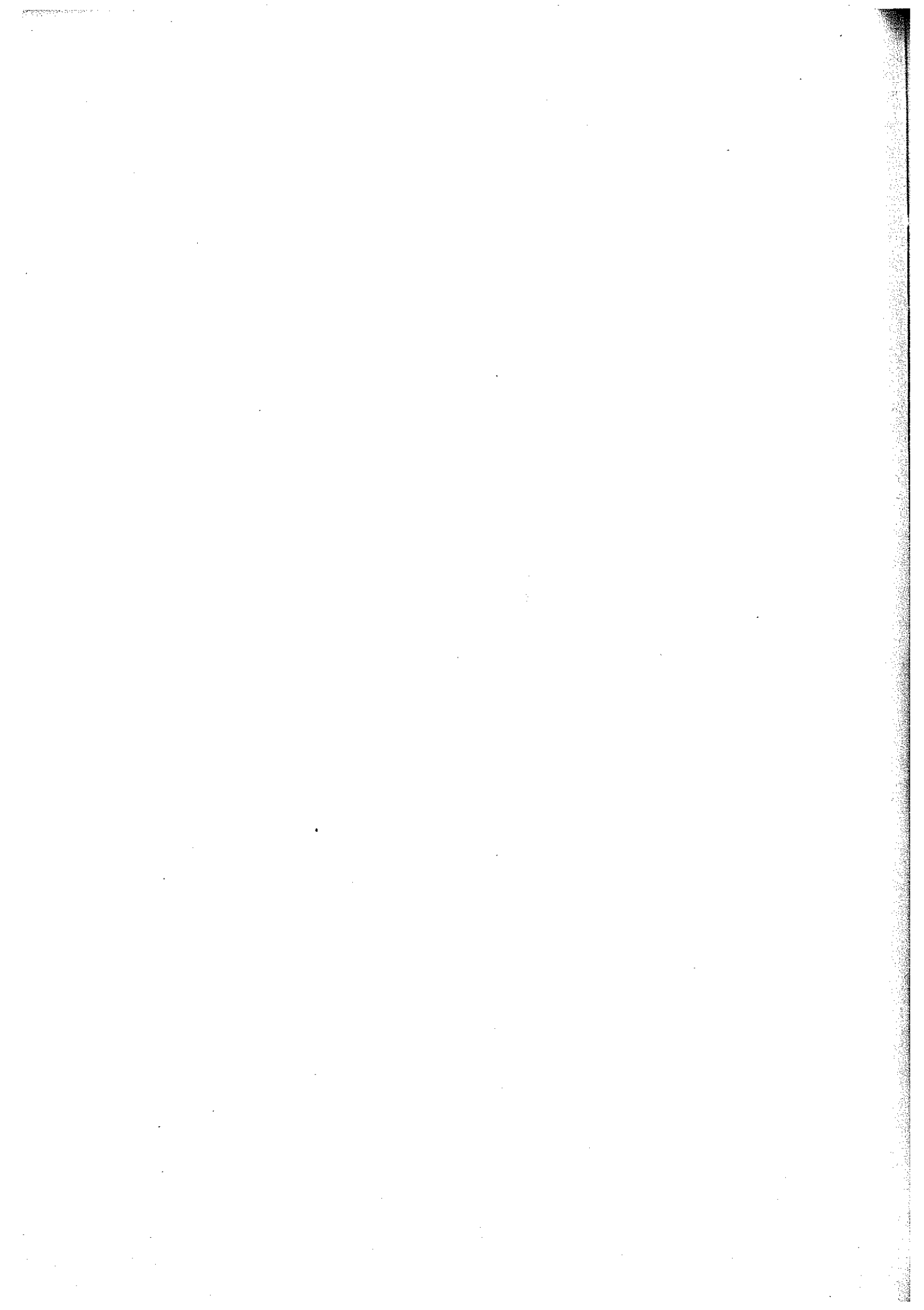
lom/, socijalnom ili ekonomskom položaju /zaposleni u državnim ustanovama, zaposleni u preduzećima u transformaciji, privatni preduzetnici, skupine sa najvišim prihodima/ ili kulturno–nacionalnim osobenostima /Muslimani/, neke skupine pokazuju malo veći otpor prema ovoj tvrdnji. Ali, to je vrlo daleko od njenog odbacivanja. U stvari, ne pokoriti se zakonu koji je nepravedan, stav je blizak političko–kulturnoj istoriji Crne Gore. Nije riječ o anarhičnom /mada umije dobiti i te crte/, nego o arhaičnom stavu. Ljudi koji žive u skladu sa zakonima svojih običaja i, eventualno, u skladu sa božjim zakonima /manje ili više određenim propisima njihove vjere/, smatraju kao svoje pravo to da odbace zakon koji im se natura spolja, ako misle da je nepravedan, svejedno da li to pokušava strani zavojevač ili domaća vlast. Ne može se reći da se taj ukorijenjeni stav načelno slaže s pretpostavkama predstavničke demokratije i pravne države koje se tamo sada nastoje razviti, ali se ne može reći ni to da se on ne slaže s tim pretpostavkama ni u kom slučaju, ili ni pod kakvim bližim uslovima.

Tvrdnja da svima treba omogućiti da slobodno politički djeluju, bez obzira na njihove stavove i ciljeve, dobila je značajnu ali ne i uvjerljivu podršku. Dosta je onih koji se sa ovom tvrdnjom/stavom ne slažu, naime blizu četvrtine od cijelog skupa. Izvjesna odstupanja u ovom ili onom smjeru, pretežno blaga, možemo pripisati većem /mlađi, obrazovaniji, đaci–studenti, skupine sa visokim prihodima/ ili manjem /stariji, zaposleni u državnim ustanovama, prenzioneri/ stepenu liberalnosti, ili specifičnom manjinskom /Muslimani, Albanci/ odnosno većinskom kompleksu /Srbi/, ali ta odstupanja ne utiču na osnovni smisao ove podjele. Sloboda političkog djelovanja je načelo koje se u postojećim prilikama ne može odbaciti, ali ni bezrezervno prihvatiti. Zaista, tvrdnja da država treba zakonom da ograniči djelovanje „političkih ekstremista”, odnosno činjenica da ta tvrdnja spada u one koje su maltene jednodušno prihvaćene, i da od te jednodušnosti uglavnom ne odstupa nijedna skupina prema raznim obilježjima ispitanika – otkriva smisao te rezerve. Nije ovdje važno što je ograničavanje djelovanja „političkih ekstremista” obično neefikasno, a često opasno po slobodu onih koji nijesu ekstremisti, niti to ko bi mogli biti „politički ekstremisti”. A to bi, prema istorijskim prilikama, ondje bili prije svega oni koji raspiruju nacionalnu i vjersku netrpeljivost /što na svoj način potvrđuju – iako male – razlike prema našim podacima između nacionalnih skupina/, i oni koji bi koristili nasilna i nedemokratska sredstva. Bez obzira na to, dakle, naslućuje se jasna orijentacija našeg skupa – sloboda političkog djelovanja ne može biti sasvim neograničena.

Još su dvije tvrdnje izazvale jednodušnost našeg skupa. Da vlast *treba da imaju oni* koji će građanima osigurati visok standard, odnosno spriječiti nemire i sukobe u državi. Bilo bi čudno da je drukčije. Pošto se pretpostavlja da vlast mora imati neko, najbolje je da je ima onaj ko je u stanju da postigne visok standard za sve i mir. Istina, ovdje se ne pominju nikakva sredstva /kao u slučaju one ranije razlike između standarda i mi-

nimuma egzistencije uz redistribuciju/ koja bi vlast mogla upotrijebiti radi postizanja tih ciljeva, pa to i omogućuje ovakav stepen jednodušnosti. Prema tome, ta dva dobra, od kojih je jedno tradicionalni i vječni cilj svake vlasti, a drugo pretežno moderno formulirano, u najvećoj mjeri povezuju naš skup i u njegovim očima dovoljno opravdavaju /nečiju/ vlast. Neka odstupanja, uostalom minimalna, više svjedoče o prirodi nekih skupina /kao što su đaci–studenti ili penzioneri, ili žene/ nego što ukazuju na razlike u vrijednostima ili orijentacijama u ovom pogledu.

To nije, bar ne u toj mjeri, slučaj sa „međunarodnim demokratskim uzorima”. Tvrdnja da „naša nacionalna politika” treba da ih slijedi uglavnom je prihvaćena, ali broj onih koji se sa njom ne slažu nije zanemarljiv, pored toga što je dosta neodlučnih. Ovdje, međutim, bilježimo značajno djelovanje pojedinih obilježja ispitanika kao što su obrazovanost, zanimanje–status, mjesečni prihodi, nacionalna pripadnost – bar u slučaju Srba – i, možda, pol. Sigurno je da ne djeluje samo neki opšti nivo ksenofobije i zatvorenosti, nego i otpor brzom i agresivnom prodoru stranih uticaja, ali posebno protivrječna osjećanja povodom uplitanja „međunarodne zajednice” u rješavanje problema nastalih raspadom SFRJ /ovo posljednje moglo bi biti značajan činilac u izjašnjavanju Srba/. Ipak, ne možemo naslutiti neku dublju podjelu, još manje rascjep u političko–kulturnom smislu. Istina, izvjestan otpor prema „međunarodnim uzorima” i rezerve, koji su pod uticajem pomenutih obilježja, kod nekih grupa veće, i znatne, nemaju prave prilike da dođu do riječi. U stvarnosti, posebo jedne tako male zemlje kao što je Crna Gora, teško da ima ozbiljne mogućnosti za odbacivanje „međunarodnih uzora”, ili za „okretanje sebi”.

X

FRAGMENTI ZA „ANTAGONISTIČKU AKULTURACIJU”

1. Na kraju, u naredna dva odjeljka, prikazaćemo i komentarisati podatke koji se odnose na moguću „antagonističku akulturaciju” u crnogorskoj političkoj kulturi.

Bilo je riječi, a biće još, o složenom identitetu Crnogoraca. Taj identitet je razvijen i održava se, pored ostalog, i uz pomoć suprotstavljanja /antagonizma/ u odnosu na neke druge identitete, kao što je u prošlosti bio „Turčin”/Musliman/ ili „Latin”. Danas se taj identitet osporava samo s jedne strane i na jedan način. Varijante odnosno mjera tog osporavanja /„Crnogorci su Srbi”, „Crnogorci i Srbi imaju isto porijeklo, vjeru i jezik”, „Crnogorci su jedna grana srpstva, kao što je Crna Gora jedna od srpskih zemalja” itd., i sl./, ovdje nijesu važni. Važno je da to osporavanje može podstaći razvoj svijesti o vlastitom identitetu odnosno razlikama, i u tom smislu se govori o „antagonističkoj akulturaciji”. U njenom središtu su izvjesni stereotipi kojima se naglašavaju razlike ili suprotnosti između dvaju /ili više/ entiteta i kultura.

Kao i bilo koja tako je i antagonistička akulturacija jedan proces koji može dobijati i gubiti na snazi. Bilo bi zato bolje da raspolažemo serijom podataka jer ono što mi imamo – a to je jedan takoreći snimak – neće nam reći što je bilo ranije, niti što će biti poslije. Ali, od nečega se mora početi.

Raspolažemo sa dvanaest distribucija odgovora naših ispitanika. Pitanje je uvijek glasilo: „*Po Vašem mišljenju Crnogorci su u odnosu na Srbe /Srbijance*¹ ...– više–jednako–manje–ne znam... /na primjer/ *privrženi porodici i djeci*”. Uzeto je u obzir dvanaest osobina. Distribucije ćemo poredati prema ukupnom učešću modaliteta „jednako”, počev od najvećeg pa do najmanjeg.

➤ Tako 46,43% naših ispitanika misli da su Crnogorci i Srbi/Srbijanci/ „jednako” „*privrženi porodici i djeci*”. Da su Crnogorci više privr-

¹ Upotrijebili smo ovaj dublet da bismo, koliko je to moguće, umanjili djelovanje postojećih političkih podjela. Nije, dakle, riječ o Srbima „uopšte”, već o stanovnicima Srbije koje u Crnoj Gori tradicionalno zovu Srbijancima, dok se oni sami radije nazivaju Srbima.

ženi smatra 30,14%, da su manje privrženi 7,00%. Izjavilo je da „ne zna” 11,29%, nije odgovorilo 5,14%. To je jedina od ovih distribucija u kojoj je broj onih koji smatraju da nema razlike veći od broja onih koji je označavaju u jednom ili u drugom smislu.

Žene ovu razliku umanjuju. Kod njih je „više” 27,16% /kod muškaraca 32,88%/, a „manje” 9,55% /kod muškaraca 4,66%/ . Starosne skupine osciluju oko prosjeka.

I za skupine prema nivou formalnog obrazovanja može se reći da osciluju oko prosjeka. Ipak je kod onih bez obrazovanja i sa osnovnim obrazovanjem, ali i kod onih sa visokim obrazovanjem /34,72% prema 5,56%/ nešto naglašenija razlika, i to u smislu „više”

Mada ni tu nema drastičnih odstupanja, skupine prema zanimanju—statusu pokazuju teško objašnjivu raznolikost mnjenja. U nekima je odnos pomjeren ka „više”, ali je broj onih koji se odlučuju za „jednako” visok. Tako đaci—studenti: „više” 38,8%, „jednako” 48,15%, „manje” 9,26%. Ili, zaposleni u državnim ustanovama: 30,53%—49,47%—2,11% i civilni penzioneri: 35,71%—53,97%—2,38%. U nekima je odnos pomjeren ka „manje”, ali ono „jednako” ostaje stabilno. Tako domaćice: „više” 21,43%, „jednako” 50,00%, „manje” 11,90%. Slično zaposleni u preduzećima u transformaciji: 22,58%—45,16%—7,53% i nezaposleni: 26,67% — 50,00% — 8,89%.

Varijacija prema skali mjesečnih prihoda ne pokazuje manje raznolikosti. U grupi s najmanje prihoda /do 100 DM/ i u jednoj od dvije s najvišim prihodima /1300—1500 DM/ broj onih koji misle da razlika nema, najviši je /58,62% odnosno 71,43%/, dok se „više” i „manje” gotovo izjednačavaju na niskom nivou. Ostale se skupine kreću uglavnom oko opšteg prosjeka, sem one od 600—800 DM /„više” 22,58% — „jednako” 51,61% — „manje” 4,84%/ i one od 1000—1300 DM /47,37% — 47,37% — 0,00%/.

Najveće se razlike pojavljuju između samih Crnogoraca i onih koji se deklarišu kao Srbi. Evo varijacije prema nacionalnom obilježju:

Tabela 71. — Crnogorci prema Srbima /Srbijancima/

	Privrženost porodici i djeci — nacionalnost			u %
	više	jednako	manje	ne zna
Crnogorci	38,46	41,54	4,62	9,74
Srbi	15,18	59,16	14,14	7,85
Muslimani	30,36	41,07	3,57	23,21
Albanci	33,33	33,33	—	28,57

„Regionalno” posmatrano, ova se razlika najviše ističe u „Centru” /„više” 34,09%, „jednako” 44,03%, „manje” 6,82%/, najmanje na „Jugu” /26,45% — 52,26% — 5,81%/, dok je „Sjever” negdje u sredini /25,91% — 46,11% — 8,29%/.

➤ Da su Crnogorci u odnosu na Srbe /Srbijance/ „jednako” *druželjubi* misli 40,71% ispitanih, da su to „više” 36,71%, a „manje” 8,57%. Izjavilo je da ne zna 9,00%, nije odgovorilo 5,00%.

Žene i muškarci se razlikuju – za šest poena rjeđe žene biraju ono „više”, za dva češće ono „manje”.

Nešto slično čini i starost. U dvije najmlađe skupine ima mnogo više /od 10 do 16%/ onih koji misle da su Srbi druželjubiviji, dok je takvih među starijima vrlo malo /oko 3%/. S druge strane, kao da sa starošću raste broj onih koji misle da razlike nema /od 37,56% kod najmlađih na 49,59% kod najstarijih/.

Sem u slučaju onih bez obrazovanja, kod kojih ona razlika izgleda najveća /36,36% „jednako”, 54,55% „više”/, razlike u obrazovanju ne proizvode neka znatnija odstupanja od prosjeka.

Vrijedi pomenuti samo dvije skupine prema zanimanju–statusu koje znatnije odstupaju, i to u dva različita smjera. Malo veća polovina /civilnih/ penzionera smatra da razlike nema /48,41%/, dok je ostatak jasno opredijeljen /„više” 42,06%, „manje” 1,59%/. Đaci–studenti sasvim su podijeljeni: „jednako” 37,04%, „više” 31,48%, „manje” 27,78%.

Sve skupine prema mjesečnim prihodima do one od 1000–1300 DM kreću se oko opštih vrijednosti /sem što u onoj s najmanjim prihodima, do 100 DM, znatno rjeđe od prosjeka biraju ono „više”, a češće ono „manje”/. U skupini od 1000–1300 DM razlika je znatnija /„više” 47,37%, „manje” 15,79%/, u skupini od 1300–1500 DM ima obrnut smisao /„više” 14,29%, „manje” 28,57%/, dok je u skupini sa preko 1500 DM najveća, uz najmanji broj onih koji biraju „jednako” /18,75%/.

Nacionalne razlike imaju isti smisao kao prošli put, ali su izrazitije.

Tabela 72. – Crnogorci prema Srbima /Srbijancima/
Druželjubivost – nacionalnost

	više	jednako	manje	ne zna
Crnogorci	45,64	32,05	8,72	8,21
Srbi	17,28	60,73	12,57	5,76
Muslimani	48,21	32,14	1,79	16,07
Albanci	42,42	27,27	–	27,27

„Regionalno” posmatrano razlike su istih dimenzija i istog smisla kao u prošlom slučaju.

➤ Da su Crnogorci u odnosu na Srbe /Srbijance/ „jednako” *međusobno solidarni* misli 37,57% ispitanih, da su to „više” 32,57%, a „manje” 9,86%. Izjavilo da „ne zna” 14,57%, nije odgovorilo daljih 5,43%.

Slično kao i prije, uz gotovo dvostruko veću „apstinenciju”, žene za više od osam poena u odnosu na muškarce biraju rjeđe ono „više”, a za gotovo šest poena ono „jednako”, dok za poen češće biraju ono „manje”.

Kao i prije, sa starošću raste učešće onih koji biraju „jednako” /31,92% kod najmlađih, 51,22% kod najstarijih/, što se prije svega ogleda u padu učešća onih koji misle da su Crnogorci „manje” solidarni /sa 16,90% kod najmlađih na 3,25% kod najstarijih/, dok se broj onih koji misle suprotno održava oko prosjeka.

I razlike prema obrazovanju iste su kao prije, ako nijesu još slabije.

Tako i zanimanje–status. Dvije skupine koje smo prošli put izdvojili ponašaju se i sad vrlo slično: đaci–studenti /„više” 29,63%, „jednako” 29,63%, „manje” 25,93%/ na jednoj, civilni penzioneri na drugoj strani /30,95% – 54,76% – 1,59%/.

Ovu razliku ovdje zapravo najviše naglašavaju privatni preduzetnici /47,50% – 27,50% – 10,00%/.

Uz nešto malo pomjerene vrijednosti ponavlja se varijacija s obzirom na prihode. Jedino što u skupini sa prihodom od 1300–1500 DM 42,86% bira „više”, a niko „manje”.

To vrijedi i za nacionalnost kao obilježje, no ćemo, zbog njegova značaja, dati cijelu tabelu.

Tabela 73. – Crnogorci prema Srbima /Srbijancima/
Međusobna solidarnost – nacionalnost

	više	jednako	manje	ne zna
Crnogorci	39,49	30,77	8,97	14,36
Srbi	15,71	56,02	14,14	10,47
Muslimani	42,86	25,00	7,14	25,00
Albanci	45,45	24,24	3,03	24,24

„Regionalno” posmatrano, odstupanja su na prethodnom nivou, i imaju isti smisao.

➤ Da su Crnogorci u odnosu na Srbe /Srbijance” „jednako” tolerantni smatra 33,43% ispitanih, da su to „više” 31,43%, a „manje” 16,86%. Izjavilo da „ne zna” 13,00%, a nije odgovorilo 5,29%.

Žene i muškarci se razlikuju kao i ranije. Uz znatno veću apstinenciju /23,29% prema 13,70%/ žene rjeđe nego muškarci misle da su Crnogorci tolerantniji /26,57% prema 35,89%/, a malo češće da su manje tolerantni od Srba /17,61% prema 16,16%/, kao što malo manje biraju modalitet „jednako” /32,54% prema 34,25%/.

Starost djeluje uglavnom kao i ranije, ali manje izrazito. Tendencija da s godinama raste broj onih koji misle da razlike nema, a pada broj onih

koji više, u ovom slučaju tolerancije, pripisuju Srbima postoji i dalje, ali je slabija i manje pravilna.

Nijesmo sigurni da treba razlikama u obrazovanju pripisati to što oni bez obrazovanja i sa osnovnom školom, no i oni sa visokom, za najmanje četiri ili pet poena u odnosu na prosjek češće biraju modalitet po kome su Crnogorci manje tolerantni od Srba, dok učestalost suprotnog ostaje uglavnom ista. Drugi vidan učinak ovo obilježje inače ne proizvodi.

Sem onoga što smo u prethodna dva navrata pomenuli, što se i ovdje potvrđuje, i sem neočekivanog odstupanja u skupini domaćica /„više” 16,67%, „jednako” 42,86%, „manje” 23,81%/ zanimanje–status ne donosi ništa vrijedno pomena.

Ne mijenja se ni opšta slika odstupanja prema prihodima. Ipak, u dvije skupine vrijednosti „više” i „manje” izjednačene su. To su skupina s najmanjim prihodima, do 100 DM /po 24,14%, „jednako” 37,93%/ i skupina s najvišim prihodima, preko 1500 DM /po 31,25%, „jednako” 31,25%/. U još jednoj, od 400–600 DM, te su vrijednosti blizu.

Ne mijenjaju se ni relativni odnosi prema nacionalnom obilježju. Jedino brojke.

Tabela 74. – Crnogorci prema Srbima /Srbijancima/
Tolerantnost – nacionalnost

	u %			
	više	jednako	manje	ne zna
Crnogorci	37,44	28,21	16,15	12,56
Srbi	13,61	48,17	24,61	9,95
Muslimani	50,00	23,21	3,57	21,43
Albanci	45,45	18,18	6,06	24,24

„Regionalna” odstupanja se ponavljaju. U „Centru” se ove razlike najviše naglašavaju /„više” 34,94%, „jednako” 29,26%, „manje” 18,47%/, na „Jugu” najmanje /30,32% – 40,00% – 10,32%/. „Sjever” je u sredini kad se zbroje „više” i „manje” /25,91% – 35,75% – 19,17%/, ali se to može tumačiti i drukčije.

➤ Da su Crnogorci u odnosu na Srbe /Srbijance/ jednako lukavi smatra 29,71% ispitanih, da su to „više” 13,29%, a „manje” 36,00%. Izjavilo je da ne zna 15,29%, a nije odgovorilo 5,71%.

Uz ovog puta nešto manju razliku u „apstinenciji” /23,58% prema 18,63% kod muškaraca/ žene rjeđe nego muškarci pripisuju Crnogorcima da su lukaviji od Srba /12,24% prema 14,25%/, još manje tvrde ono suprotno, da su manje lukavi /32,84% prema 38,90%/, a nešto češće misle da tu razlike nema /31,34% prema 28,22%/.

Starost dovodi do oscilacija koje ne možemo protumačiti. Godine izrazito utiču na frekvenciju modaliteta „više”. Broj onih koji misle da su Crnogorci lukaviji pada tako sa 23,00% /18–30 godina/ na 4,07% /preko 60 godina/. U isto vrijeme, ali u manjoj mjeri, raste, zatim opet pada, učešće modaliteta „manje”, kao što pada pa opet raste učešće modaliteta „jednako”. Sasvim je osobena srednja skupina, od 41–50 godina – „više” 9,02%, „jednako” 19,55%, „manje” 44,36%.

Jednako bismo teško mogli objasniti blagu tendenciju da s obrazovanjem pada učešće modaliteta „manje” /manje lukavi/ i neravnomjerno raste učešće suprotnog.

Nijedna razlika prema zanimanju–statusu ne čini se upečatljivom. Sada su i đaci–studenti mnogo bliži prosječnoj distribuciji. Istina, kod njih je 22,22% onih koji biraju „više”, a kod penzionera samo 4,76%, ali je kod njih ono „manje” 37,04%, a kod penzionera 36,51%. U stvari, ta razlika nastaje zato što je u nekim skupinama broj onih koji misle da razlika nema iznad prosjeka /penzioneri 41,27%, domaćice 40,48%/, u drugima ispod prosjeka /đaci–studenti 22,22%, zaposleni u privatnom sektoru 21,32%, privatni preduzetnici 17,50%/, i ti se glasovi uglavnom prelijevaju na ono „više”, dok je broj onih koji misle da su Crnogorci manje lukavi, prilično stabilan.

Prihodi čine možda više nego ranije. U dvije ranije pominjane skupine /s najnižim i najvišim prihodima/ mijenja se smisao opšteg iskaza – većina /u prvom slučaju 34,48% prema 17,24%, u drugom 25,00% prema 18,75%/ misli da su Crnogorci „lukaviji”. Skupine od 100 do 600 DM drže se uglavnom prosjeka, potom s rastom prihoda počinje uvjerljiv rast frekvencije modaliteta „manje” /koji stiže do 73,68%, odnosno 57,14% kod skupina sa prihodom od 1000–1300 DM i od 1300–1500 DM, bez ijednog odgovora „više”/.

Nacionalno obilježje djeluje na već viđen način.

Tabela 75. – Crnogorci prema Srbima /Srbijancima/
Lukavost – nacionalnost

	u %			
	više	jednako	manje	ne zna
Crnogorci	11,28	22,82	45,13	14,10
Srbi	20,42	43,46	19,37	13,09
Muslimani	8,93	26,79	37,50	25,00
Albanci	6,06	30,30	33,33	27,27

„Regionalne” razlike su one iste, nepromijenjene.

➤ Da su Crnogorci u odnosu na Srbe/Srbijance/ „jednako” religiozni misli 28,14% naših ispitanika. Da su „više” religiozni misli 13,86%, da su

to „manje” 39,57%. Odgovorilo je da „ne zna” 12,86%, a nije odgovorilo 5,57%.

Uz znatno veću „apstinenciju” od muškaraca /22,98% prema 14,25%/ žene izrazito rjeđe /35,52% prema 43,29%/ biraju odgovor po kome su Crnogorci manje religiozni od Srba. Ostale vrijednosti su kod oba pola bliske.

Nije jasno kako starost djeluje na ovu distribuciju. Možemo primijetiti da je starosna grupa od 41 – 50 godina ponovo ona koja izrazito rjeđe bira modalitet „jednako” /17,29%. Ili da sa starošću opada broj onih koji smatraju da su Crnogorci „manje” religiozni, i to važi počev od skupine od 31–40 godina/47,14%, dok najstarija 38,21%/, budući da najmlađi /18–30 godina/ biraju taj modalitet rjeđe i od najstarijih /30,52%/.

Kod obrazovanja postoji zanimljiva, ali za nas neobjašnjiva, korelacija: s porastom nivoa formalnog obrazovanja pada broj onih koji smatraju da su Crnogorci religiozniji /sa 21,88% kod osnovnog na 8,33% kod visokog obrazovanja/, a raste broj onih koji smataju da su manje religiozni /sa 31,25% na 50,00%. Pri tome je broj onih koji ne vide razlike stalno oko prosjeka.

Odstupanja od prosjeka koja donosi zanimanje–status ne spadaju u prevelika, niti u lako objašnjiva. Navodimo karakteristične vrijednosti za četiri skupine, dvije u kojima je učešće modaliteta „jednako” natprosječno, i dvije u kojima je potprosječno. Nema razlike za 34,92% civilnih penzionera, „više” su religiozni Crnogorci za 11,90%, „manje” za 42,06%. Istim redom te vrijednosti kod đaka–studenata su: 33,33% – 16,67% – 40,74%. Nema razlike za 22,50% privatnih preduzetnika, „više” su religiozni Crnogorci za njih 17,50%, a „manje” za njih 45,00%. Istim redom te vrijednosti kod zaposlenih u državnim ustanovama su: 24,21% – 10,53% – 50,53%.

Obilježje mjesečnih prihoda djeluje na način koji smo već vidali. U skupini sa prihodom do 100 DM ima za sedam poena u odnosu na prosjek više onih koji smatraju da su Crnogorci religiozniji od Srba, za pet manje onih koji misle obratno. Potom, u skupinama s prihodom od 100 do 1300 DM, s rastom prihoda raste /do 63,16%/ broj onih koji smatraju da su Crnogorci manje religiozni, a pada broj onih koji misle suprotno /do 5,26%/.

U isto vrijeme pada broj onih koji ne vide razliku /do 22,86%/.

U dvije skupine sa najvišim prihodima, međutim, približavaju se brojevi onih koji biraju „više” i „manje”, te raste učešće modaliteta „jednako” /do 43,75%/.

Srbi se prvi put slažu – da su Crnogorci manje religiozni. Pogledajmo.

Tabela 76. – Crnogorci prema Srbima /Srbijancima/
Religioznost – nacionalnost

u %

	više	jednako	manje	ne zna
Crnogorci	14,62	23,33	43,08	12,56
Srbi	9,95	38,22	39,79	8,38
Muslimani	23,21	25,00	23,21	26,79
Albanci	18,18	24,24	30,30	24,24

„Regionalne” razlike su ostale uglavnom one iste.

➤ Da su Crnogorci u odnosu na Srbe/Srbijance/ „jednako” *srdačni* smatra 27,71% maših ispitanika, da su to „više” 48,00%, a „manje” 9,00%. Nije odgovorilo 9,86%, a odgovorilo je da „ne zna” 5,43%.

Pol utiče na ovu distribuciju na način koji smo već vidjeli. Žene više „apstiniraju” /za šest poena/, za pet poena manje podržavaju ono „više”, za dva poena više ono „manje”.

Obilježje starosti takođe djeluje na neki poznati način. Tri srednje grupe odlikuju se uglavnom višom frekvencijom modaliteta „više”, a nižom „jednako i „manje” u odnosu na prosjek. Najstariji nešto više /33,33%/ biraju „jednako”, nešto manje druga dva modaliteta. Najmlađi za sedam poena ispod prosjeka biraju „više”, a za gotovo pet poena češće „manje”, dok „jednako” označavaju malo više od prosjeka.

Izgleda da obrazovanje ne utiče na ovu distribuciju. Samo oni bez obrazovanja znatnije odstupaju od prosječnih vrijednosti /„više” 63,64%, „jednako” 18,18%, „manje” 18,18%/.

Kod skupina prema zanimanju–statusu pojavljuje se ponovo šarolikost malih odstupanja. Skupine koje nešto više naglašavaju razliku Crnogorci/Srbi su zaposleni u državnim ustanovama /„više” 57,89%, „jednako” 24,21%, „manje” 2,11%/, privatni preduzetnici /55,00% – 22,50% – 7,50/ i zaposleni u privatnom sektoru /49,26% – 21,32% – 11,76%/. Manje od prosjeka je naglašavaju domaćice /35,71% – 35,71% – 9,52%/, civilni penzioneri /50,00% – 34,13% – 4,76%/ i đaci–studenti /44,44% – 33,33% – 12,96%/.

Varijacije prema mjesečnim prihodima su one uobičajene, ali znatno manjeg intenziteta. Sem skupine sa prihodom do 100 DM /41,38% – 34,48% – 13,79%/, od 800–1000 DM /57,14% – 14,29% – 11,43%/ i one preko 1500 DM /25,00% – 37,50% – 25,00%/, sve se druge uglavnom kreću oko prosječnih vrijednosti.

I nacionalno obilježje djeluje kako je uobičajeno:

Tabela 77. – Crnogorci prema Srbima /Srbijancima/
Srdačnost – nacionalnost

	u %			
	više	jednako	manje	ne zna
Crnogorci	56,67	20,51	7,95	9,23
Srbi	28,27	45,55	14,66	7,33
Muslimani	53,57	25,00	1,79	16,07
Albanci	63,64	9,09	–	24,24

„Regionalno” posmatrano razlike su znatne: „Centar” – „više” 54,26%, „jednako” 23,58%, „manje” 7,87%; „Sjever”/istim redom/ 39,38% – 31,61% – 11,40% i „Jug” /istim redom/ 44,52% – 32,26% – 9,03%.

➤ Da su Crnogorci u odnosu na Srbe /Srbijance/ „jednako” hrabri smatra 26,14% naših ispitanika, da su to „više” 54,57%, a manje 5,29%. Izjavilo je da „ne zna” 9,00%, a nije odgovorilo 5,00%.

Pol djeluje kao i dosad. Žene više „apstiniraju” /17,32% prema 10,96% muškaraca/, osjetno manje od muškaraca /50,15% prema 58,63%/ biraju modalitet po kome su Crnogorci hrabriji, malo više /6,57% prema 4,11%/ onaj po kome su manje hrabri.

U tri srednje skupine prema starosti manje je glasova po kojima razlike nema /20,00–23,31%/, a više od prosjeka onih po kojima su Crnogorci hrabriji /od 57,14% do 64,84%/. U najmlađoj i najstarijoj skupini nivo ovakvih glasova/hrabriji/ pada /na 48,36% odnosno 49,59%/, dok raste učešće modaliteta „jednako” /na 28,64% odnosno 35,77%/.

Obrazovanje otkriva sličnu, teško objašnjivu „pravilnost”. U tri srednje skupine, od osnovnog do višeg obrazovanja, s rastom obrazovnog nivoa raste učešće modaliteta „više” /sa 46,88% na 58,97%/, dok pada „jednako” /sa 32,81% na 23,08%/, kao i ono „manje” /manje hrabri – sa 6,25% na 2,56%/. Međutim, ovoj pravilnosti izmiču oni sa visokim obrazovanjem /„više” 52,78%, „jednako” 30,56%, „manje” 1,39%/ i oni bez obrazovanja /istim redom: 63,64% – 27,27% – 9,09%/.

Obilježje statusa–zanimanja ne otkriva nam više nego ranije. Neke skupine odstupaju u smislu manje frekvencije modaliteta „jednako” kao, na primjer, privatni preduzetnici /„više” 65,00%, „jednako” 22,50%, „manje” 0,00%/, zaposleni u državnim ustanovama /istim redom 62,11% – 17,89% – 6,32%/ ili zaposleni u privatnom sektoru /57,35% – 20,59% – 5,88%/. U nekima je frekvencija modaliteta „jednako” natprosječna kao, na primjer, kod domaćica /istim redom, 35,71% – 40,48% – 4,76%/, đaka–studenta /50,00% – 33,33% – 11,11%/ i, možda, civilnih penzionera /61,11% – 29,37% – 1,59%/. No, kako se vidi, ove razlike nijesu odveć velike, niti pak utiču na frekvenciju druga dva modaliteta.

Prihodi prvi put u ovim distribucijama djeluju uglavnom pravilno. S njihovim porastom raste frekvencija modaliteta „više” /više hrabri/, sa 31,03% /grupa s prihodom do 100 DM/ na 75,00% /grupa s prihodom od

preko 1500 DM/, dok uglavnom, s nekim nepravilostima, opadaju frekvencije modaliteta „jednako” /34,48% do 100 DM, 12,50% preko 1500 DM/ i „manje” /manje hrabri/ – 13,79% do 100 DM, 6,25% preko 1500 DM.

Nacionalno obilježje djeluje opet na uobičajen način:

Tabela 78. – Crnogorci prema Srbima /Srbijancima/
Hrabrost – nacionalnost

	više	jednako	manje	ne zna
Crnogorci	66,15	18,21	2,56	7,69
Srbi	28,80	48,17	12,04	7,33
Muslimani	66,07	14,29	1,79	16,07
Albanci	57,58	12,12	3,03	24,24

„Regionalna” odstupanja imaju isti smisao, ali su nešto uvećana. U „Centru” najviše naglašavaju razliku između Crnogoraca i Srba /„više” 66,22%, „jednako” 21,02%, „manje” 4,26%/, na „Sjeveru” to čine manje /istim redom, 51,30% – 27,8% – 5,18%/, a na „Jugu najmanje” /41,29% – 35,48% – 7,74%/.

➤ Da su Crnogorci u odnosu na Srbe /Srbijance/ „jednako” privrženi tradiciji smatra 25,86% naših ispitanika, da su to „više” 50,57%, a „manje” 9,43%. Izjavilo je da „ne zna” 9,14%, nije odgovorilo 5,00%.

Uz mnogo veću „apstinenciju” od muškaraca /18,21% prema 10,41%/, žene manje biraju ono „više” /za pet poena/ i ono „jednako” /za dva poena/, a podjednako ono „manje”.

Kod starosnih grupa učešće onog „manje” /manje privrženi tradiciji/ s godinama pada, od 14,08% kod najmlađih na 3,30% i 5,69% u dvije najstarije skupine. Druge pravilnosti nijesu vrednije. Tri srednje grupe znatnije od prosjeka naglašavaju razlike – veće je kod njih učešće modaliteta „više” /od 55,00% do 61,54%/, a manje onoga „jednako” /od 20,30% do 26,37%/ – za razliku od najmlađih /„više” 41,31%, „jednako” 27,23%/ i najstarijih /istim redom, 46,34% – 34,96%/.

Obrazovanje djeluje ovoga puta dosta pravilno. S porastom nivoa formalnog obrazovanja više se naglašavaju razlike Crnogorci/Srbi.

Tabela 79. – Crnogorci prema Srbima /Srbijancima/
Privrženost tradiciji – nivo formalnog obrazovanja u %

	više	jednako	manje	ne zna
bez obrazovanja	36,36	27,27	36,36	–
osn. obrazovanje	43,75	32,81	4,69	15,63
SSS	49,47	26,74	9,89	8,63
VS	56,41	19,23	7,69	11,54
VSS	59,72	20,83	8,33	5,56

Iste skupine prema zanimanju–statusu kao i u prethodnom slučaju izdvajaju se i ovdje, u smislu većeg ili manjeg naglašavanja one razlike. Prema tome, razliku više naglašavaju ponovo zaposleni u državnim ustanovama /„više” 61,05%, „jednako” 21,05%, „manje” 7,37%/, privatni preduzetnici /istim redom, 57,50% – 12,50% – 7,50%/ i zaposleni u privatnom sektoru /53,68% – 19,85% – 11,03%/ . Obratno, manje je naglašavaju domaće /40,48% – 30,95% – 11,90%/, civilni penzioneri /53,17% – 35,71% – 3,93%/ i đaci–studenti /42,5% – 33,33% – 16,67%/.

Čini se da je ovoga puta korelacija prihoda i ove distribucije dosta vidljiva i pravilna. S rastom prihoda postepeno raste frekvencija modaliteta „više”, skoro se utrostručuje, i uglavnom pada frekvencija druga dva modaliteta, ali manje ravnomjerno i manje pravilno /čini se da su te dvije frekvencije u nekoj sprezi/.

Tabela 80. – Crnogorci prema Srbima /Srbijancima/
Privrženost tradiciji – *mjesečni prihodi*

<i>prihodi</i>	više	jednako	manje	ne zna
do 100 DM	24,14	34,48	24,14	10,34
100–200	44,55	32,73	6,36	10,00
200–400	55,40	25,82	9,39	5,16
400–600	45,70	25,83	10,60	14,57
600–800	64,52	14,52	8,06	1,61
800–1000	71,43	2,86	11,43	11,43
1000–1300	63,16	26,32	10,53	–
1300–1500	71,43	28,57	–	–
preko 1500	68,75	18,75	6,25	–

Nacionalno obilježje ovog puta kao da nešto manje utiče na ovu distribuciju.

Tabela 81. – Crnogorci prema Srbima /Srbijancima/
Privrženost tradiciji – *nacionalnost*

	više	jednako	manje	ne zna
Crnogorci	58,46	19,49	8,21	8,46
Srbi	31,41	43,46	15,18	6,28
Muslimani	58,93	19,64	1,79	17,86
Albanci	60,61	6,06	9,09	21,21

„Regionalna” odstupanja su takođe manja nego prošli put. Ali, „Sjever” i „Jug” su zamalo promijenili mjesta: „Centar” – „više” 53,98%, „jednako” 21,88%, „manje” 10,23%; „Jug”/istim redom/ – 50,97% – 29,68% – 5,81%; „Sjever” 44,04% – 30,05% – 10,88%.

➤ Da su Crnogorci u odnosu na Srbe /Srbijance/ „jednako” *ponosni* smatra 24,57% naših ispitanika, da su to „više” 60,86%, da su „manje” 3,00%. Izjavilo je da „ne zna” 7,57%. Nije odgovorilo 4,00%.

Pol djeluje uobičajeno. Žene više apstiniraju /za sedam poena/, manje biraju ono „više” /za četiri poena/ i ono „jednako” /za dva poena/, te se muški i ženski glasovi izjednačavaju tek sa onim „manje”.

Starost utiče u istom smislu, ali manje nego prošli put. Najmlađi su blizu prosječnih vrijednosti, tri srednje grupe više od prosjeka naglašavaju razliku Crnogorci/Srbi /na primjer, grupa od 31–40 godina – „više” 68,57%, „jednako” 20,00%, „manje” 2,14%/, a najstariji /preko 60 godina/ osjetno manje – 48,78% – 35,77% – 1,63%.

Ako ostavimo po strani one bez obrazovanja /72,73% – 27,27% – 0,00%/, obrazovni nivo djeluje tako što s njegovim rastom uglavnom pada, ali blago, učestalost modaliteta „jednako” /sa 29,69% kod onih sa osnovnim obrazovanjem na 21,79% i 25,00% kod onih sa višim i visokim obrazovanjem/, i modaliteta „manje” /sa 3,13% na 1,69%/, dok izrazitije raste frekvencija modaliteta „više” – sa 48,44% kod onih sa osnovnim na 63,89% kod onih sa visokim obrazovanjem.

Kod skupina prema zanimanju–statusu bilježimo jednu interesantnu promjenu. Sada su, pored privatnih preduzetnika /„više” 70,00%, „jednako” 12,50%, „manje” 2,50%/, zaposlenih u državnim ustanovama/istim redom, 64,21% – 22,11% – 4,21%/ i zaposlenih u privatnom sektoru /65,44% – 17,65% – 3,68%/ u red skupina koje naglašavaju onu razliku stali i đaci–studenti /66,67% – 22,22% – 5,56%/.

Bez njih na drugoj strani ostale su samo domaćice /47,62% – 35,71% – 0,00%/ i civilni penzioneri /57,94% – 33,33% – 1,59%/.

Varijacija prema mjesečnim prihodima ponovo otkriva jednu prilično jasnu korelaciju, mada ne sasvim pravilnu. S porastom prihoda raste učešće modaliteta „više” – od 48,28% kod onih sa prihodom do 100 DM porašće na 75,00% kod onih sa prihodom od preko 1500 DM, a pada učešće modaliteta „jednako” – sa 37,93% kod prvih pašće na 12,50% kod onih drugih. U isto vrijeme modalitet „manje” osciluje u rasponu od 1,61% do 6,90%.

Nacionalno obilježje djeluje ovako:

Tabela 82. – Crnogorci prema Srbima /Srbijancima/
Ponos – nacionalnost

	više	jednako	manje	ne zna
Crnogorci	72,56	14,87	2,56	5,90
Srbi	35,60	49,21	5,76	6,81
Muslimani	66,07	17,86	–	14,29
Albanci	72,73	3,03	–	21,21

„Regionalne” razlike su najveće koje smo dosad zabilježili. U „Centru” se razlike Srbi/Crnogorci ponovo najviše naglašavaju: „više” 69,89%, „jednako” 18,75%, „manje” 1,99%. Na „Sjeveru” daleko manje / istim redom 52,85% – 27,98% – 4,66%/, a na „Jugu”, koji se vratio na svoje mjesto, najmanje /50,32% – 33,55% – 3,23%/.

➤ Da su Crnogorci u odnosu na Srbe /Srbijance/ „jednako” *marljivi* smatra 23,71% naših ispitanika, da su to „više” 12,29%, da su „manje” 46,57%. Izjavilo je da ne zna 12,14%. Nije odgovorilo 5,29%.

Žene „apstiniraju” za sedam poena više od muškaraca, za šest poena rjeđe biraju modalitet „manje” /manje marljivi/, za jedan poen manje „jednako”, i opet za jedan poen – ali češće – modalitet „više”/više marljivi/.

Starosne skupine odstupaju od prosjeka manje i manje pravilno nego ranije.

To uglavnom važi i za skupine prema formalnom obrazovanju. Možda se može primijetiti da s njegovim rastom blago pada broj onih koji misle da su Crnogorci marljiviji od Srba /sa 18,18% kod onih bez obrazovanja na 5,56% kod onih sa visokim obrazovanjem/, dok frekvencije druga dva modaliteta osciluju bliže prosjeku.

Od skupina koje smo ranije pominjali, prema obilježju zanimanje-status, kao one koje znatnije odstupaju od prosjeka ostale su možda još samo dvije: privatni preduzetnici /7,50% – 15,00% – 57,50%/ i , možda, zaposleni u privatnom sektoru /14,71% – 20,59% – 48,53%/.

Varijacije prema mjesečnim prihodima manje su nego prije i ne otkrivaju neku pravilnost. Možda bi se moglo reći da pomenutu razliku više naglašavaju skupine sa nižim /sem one sa prihodom do 100 DM/ i srednjim prihodima, a manje one sa najvišim, ali to nije baš sigurno.

I djelovanje nacionalnog obilježja pokazuje da je ovo razlikovanje Crnogoraca i Srba u odnosu na druga neka manje sporno.

Tabela 83. – Crnogorci prema Srbima /Srbijancima/
Marljivost – *nacionalnost*

	više	jednako	manje	ne zna
Crnogorci	15,90	20,51	46,41	11,28
Srbi	7,33	31,94	49,74	7,33
Muslimani	14,29	23,21	35,71	25,00
Albanci	6,06	12,12	48,48	30,30

„Regionalno” su razlike nešto manje. Međutim, sad se „Sjever” /„više” 6,74%, „jednako” 20,73%, „manje” 54,92%/ sasvim približio „Centru” /istim redom 16,48% – 21,88% – 46,02%/ u naglašavanju odgovarajuće razlike, dok je „Jug” /9,68% – 31,61% – 37,42%/ ostao na starom mjestu.

➤ Da su Crnogorci u odnosu na Srbe /Srbijance/ „jednako” *štedljivi* smatra 20,29% naših ispitanika, da su to „više” 7,00%, da su „manje” 55,43%. Izjavilo je da „ne zna” 12,00%. Nije odgovorilo 5,29%.

Žene „apstiniraju” ovoga puta za osam poena više od muškaraca, no za dvanaest poena rjeđe biraju modalitet „manje” – manje *štedljivi* /49,25% prema 61,10%/, za tri poena češće modalitet „jednako”, i za poen češće modalitet „više”.

Dvije krajnje starosne skupine – najstariji i najmlađi, osjetno češće /24,39% i 25,35%/ od prosjeka biraju modalitet „jednako”, pa i ukupno manje naglašavaju razliku Crnogorci/Srbi u odnosu na tri srednje skupine. No, sve zajedno, te razlike su male.

Slično stoje stvari i sa uticajem obrazovanja. Oni bez obrazovanja posebno /„više” – 0,00%, „jednako” 18,18%, „manje” 81,82%/, ali i oni sa višim /istim redom, 2,56% – 16,67% – 60,26%/ i visokim /2,78% – 16,67% – 62,50%/ obrazovanjem naglašavaju razliku. Nasuprot njima su oni sa osnovnim i srednjim /8,63% – 21,47% – 52,84%/ obrazovanjem.

Kod zanimanja–statusa skupine koje znatnije odstupaju u smislu natprosječnog naglašavanja razlike Crnogorci/Srbi su: ponovo privatni preduzetnici /10,00% – 7,50% – 67,50%/ i zaposleni u državnim ustanovama /6,32% – 16,84% – 61,05%/ . Oni koji tu razliku vide kao manju nego što je to prosječno slučaj jesu i dalje domaćice /2,38% – 30,95% – 52,38%/, i nezaposleni /8,89% – 26,67% – 47,78%/.

Raznolikost nepretjerano velikih odstupanja u skupinama prema mjesečnom prihodu ne daje nam prilike da uočimo neku pravilnost. Ipak se čini da se skupine sa nižim prihodima, izuzev one sa prihodom do 100 DM /20,69% – 27,59% – 34,48%/, drže prosječnih vrijednosti, da u skupinama sa srednjim prihodima pada učešće modaliteta „jednako”, i razlike se više naglašavaju, da bi takva tendencija prestala u skupinama sa najvišim prihodima, i možda se, čak, preokrenula.

Nacionalno obilježje djeluje, pak, ovako:

Tabela 84. – Crnogorci prema Srbima /Srbijancima/

	Štedljivost – nacionalnost			u %
	više	jednako	manje	ne zna
Crnogorci	7,18	13,85	62,56	10,51
Srbi	6,28	33,51	47,64	8,90
Muslimani	7,14	19,64	46,43	25,00
Albanci	9,09	12,12	51,52	24,24

„Regionalna” odstupanja u smislu poretka nijesu promijenjena. Ali, ovoga puta je odstojanje između „Centra” /„više” 7,95%, „jednako” 16,19%, „manje” 62,22%/ i „Sjevera” /istim redom, 4,15% – 18,13% – 56,99%/ znatno smanjeno, dok je „Jug” /8,39% – 32,36% – 38,06%/ na kome se, dakle, ona razlika manje naglašava, ostao daleko pozadi.

2. „Antagonistička akulturacija” je koncept koji su razvili još 1943. G. Devereux i M. E. Loeb². On počiva na uvidu da se etnički identitet gradi na sučeljavanju s drugima, na razlikovanju *od* drugih kojima se iz bilo kog razloga pripisuje različit identitet. Tako je spoznaja vlastitog identiteta uslovljena spoznajom identiteta drugih grupa. Podrazumijeva se da se identitet oštro profilira u vrijeme konfrontacije različitih etničkih grupa.

Sam proces „antagonističke akulturacije” odvija se, prema Devereuxu i Loebu, pomoću tri „socio-psihološke tehnike”. To su *regresija* – vraćanje na modele ponašanja koji su važili prije dodira različitih kultura i grupa, ili su tobože važili, *diferencijacija* – insistiranje na razlikama u obrascima ponašanja nakon dodira sa drugom grupom i *negacija* – koja podrazumijeva stvaranje i održavanje običaja suprotnih običajima drugoga, pri čemu se razlika demonstrativno ispoljava s ciljem da se uspostave polarne suprotnosti dva protiv-tipa.³

D. Vukomanovićeva je, polazeći od ovog koncepta, prikazala procese „antagonističke akulturacije” Srba i Crnogoraca od kraja osamdesetih godina, pred raspadanje SFRJ, i tokom ratova koji su uslijedili. Ona rekonstruiše sva tri pomenuta momenta /regresiju, diferencijaciju i negaciju/ koji se javljaju u sukcesivnim konfrontacijama sa Albancima, sa Slovencima, Hrvatima i Muslimanima /Bošnjacima/, te najzad sa „svijetom” /Zapadom/. Pri tome su kod ove autorke Srbi i Crnogorci jedan korpus koji se donekle diferencira tek krajem ovih ratova, poslije Dejtonskog mira. U tom smislu ona navodi pokazatelje po kojima su Crnogorci u odnosu na Srbe za nijansu otvoreniji, tolerantniji, ili spremniji na obnovu suživota s drugim etničkim skupinama.⁴

Mogli bismo se složiti sa ovom autorkom da se i u Crnoj Gori odvijao, u pomenutom periodu, jedan takav proces „antagonističke akulturacije”. Ali je vjerovatno da se više ne odvija. Niti u odnosu na Albance, još manje u odnosu na danas udaljene narode bivše Jugoslavije, ili u odnosu na „svijet”. Nema, najzad, ni onog jedinstvenog srpsko-crnogorskog korpusa. Moguće je, međutim, da se odvija jedan drugi proces toga tipa. Onaj koji je posljedica antagonizma između Crnogoraca i Srba, naime onaj koji se razvija oko političkih podjela i sukoba povodom crnogorskog državnog pitanja.

Istina je da se zalaganje za punu državnu nezavisnost Crne Gore može s pravom tumačiti kao izraz suverene volje *građana* Crne Gore, znači bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost. Isto tako, ono se može

² V. Georges Devereux, *Komplementaristička etnopsihoanaliza*, Zagreb, 1990. Navodi prema D. Vukomanović, *Antagonistička akulturacija Srba i Crnogoraca*, u *Fragmenti političke kulture*, Beograd, 1998, 303–351.

³ Isto, 303–304.

⁴ Isto, 335–341.

pravdati nizom drugih razloga koji nijesu „nacionalni”, na primjer nesrazmjernom u veličini i, otuda, nemogućnošću da Crna Gora i Srbija budu ravnopravne u jednoj zajednici, ili prednostima koje bi i jedna i druga imale kao nezavisne države u svom opštenju sa „svijetom”, i t. sl. Ovaj tip argumentacije je posve legitiman, bio uvjerljiv ili ne, no može samo nadograditi ali ne i zamijeniti ono što je tu glavno. Zalaganje za punu državnu nezavisnost Crne Gore ipak se temelji prije svega na uvjerenju da su Crnogorci posebna nacija koja, kao i sve druge, ima pravo na vlastitu državu, tim prije što je i ranije imala, ili što je i sad na neki način ima.

I kada se čini da taj argument nije u prvom planu, to je obično samo prividno. Svi protivnici nezavisne Crne Gore insistiraju upravo na njemu. Danas oni obično izbjegavaju da otvoreno poriču postojanje crnogorske nacije, što se često činilo u vrijeme srpsko–crnogorske „antagonističke akulturacije”, zato što to nije sasvim u skladu sa uspostavljenim standardima demokratije i ljudskih prava. Ali je, naravno, i ne priznaju. Prećutkujući je uporno insistiraju na odsustvu bilo kakvih značajnijih razlika u porijeklu, jeziku, vjeri – između Crnogoraca i Srba. Otuda su stvari kao što je Crnogorska pravoslavna crkva ili crnogorski jezik pravi izazov ili čak svetogrđe za protivnike nezavisne Crne Gore.

Tokom nekoliko posljednjih godina Crna Gora je postala faktički nezavisna država. Sad je pitanje hoće li to postati i formalno, hoće li njeni građani izglasati takvu odluku, hoće li je Srbija poštovati postajući i sama nezavisna. Sve su to uložili u jednoj složenoj i dugotrajnoj političkoj borbi, koja je angažovala mnoge stare podjele i proizvela nove. Kao takva ona nas ovdje ne zanima. Međutim, to je okvir u kome se može odigrati, i vjerovatno odigrava, jedna nova „antagonistička akulturacija”, u kojoj se razvija identitet Crnogoraca u konfrontaciji prema Srbima, odnosno Crnogoraca koji se deklarišu kao takvi /„sto posto”/ prema onima koji se deklarišu kao Srbi. Postoje brojna svjedočanstva da se taj proces odvija u političkom životu, u medijima, u djelovanju kulturne elite. S obzirom na dubinu političkih podjela i njihov domašaj, bilo bi to zapravo čudo da se ne odvija.

I mi smo ga registrovali u brojnim podacima prema kojima se Crnogorci i Srbi jasno razlikuju u nizu orijentacija i stavova. Nije riječ samo o odnosu prema crnogorskoj državi i crnogorskim političkim ustanovama, ili onima SRJ, dakle o razlikama na koje veoma utiču politički stavovi, nego i o nekim širim orijentacijama i stavovima. Srbi, kao što se moglo vidjeti, vjeruju najviše /svojoj/ crkvi i /svojoj/ vojsci, konzervativniji su, zatvoreniji, manje tolerantni. O svim tim razlikama u političkoj kulturi, koje – po našem mišljenju – još ne znače pravi rascjep u njoj, progovorićemo sažeto i podrobno u zaključku ove knjige.

Ovdje smo, međutim, pribjegli jednom metodi koji nam s jedne strane posredno, s druge neposredno, možda može ukazati na trenutni domašaj ove akulturacije. Naime, ona podrazumijeva, kako ističu Devereux

i Loeb, stvaranje jednog protiv-tipa, predstave o onome drugome kao /savim/ različitom, kao polarnoj suprotnosti. Mi smo naš skup pitali neposredno o razlikama između Crnogoraca i Srba. Međutim, takvi podaci ipak samo posredno mogu ukazati na razlike u političkoj kulturi, jer se odnose na neke opšte osobine, a ne na političke orijentacije.

S naše tačke gledišta čini se ovdje kao najvažnije troje. Prvo, koliki dio skupa smatra da se povodom neke osobine /ili svih/ Crnogorci razlikuju od Srba, a koji pak misli suprotno. Drugo, u slučaju kojih osobina su te razlike veće, u slučaju kojih manje. Treće, koja obilježja ispitanika utiču na njihove ocjene, odnosno na opšte distribucije.

Broj onih koji misle da razlike nema /biraju modalitet „jednako”/, odnosno onih koji je vide u ovom ili u onom smislu, mijenja se, naravno, od osobine do osobine. Srednja vrijednost prvog broja iznosi, međutim, 30,3%. Toliko je učešće ispitanika koji, dakle, razlike ne vide. Međutim, ta srednja vrijednost sažima, pored raznih vrijednosti povodom raznih osobina, i nešto važnije. Broj Crnogoraca koji se ovako izjašnjavaju iznosi 23,8%, a broj Srba 46,4%. Znači da oni koji se deklariraju kao Srbi u većini /ovdje ih je preko polovine od onih koji su se izjasnili/ izjavljuju da razlike nema. To pokazuje da težište nekog vjerovatnog spora ne leži samo u razlikama nego i u njihovom generalnom osporavanju.

U opštem izrazu razlike prema pojedinim osobinama mogu se rangirati u tri nivoa. U slučaju međusobne solidarnosti, druželjubivosti i privrženosti porodici i djeci modalitet „jednako” najveći je /od 37 do 46%/. Kod sljedeće četiri nekako je u sredini – srdačnost, religioznost, lukavost i tolerantnost /od 28 do 33%/. Najmanje je učešće modaliteta „jednako” za ovih pet osobina: štedljivost, marljivost, ponos, privrženost tradiciji i hrabrost /od 20 do 26%/.

Ako bismo suvi ali precizni jezik brojki zamijenili impresivnim ali nepreciznim riječima, mogli bismo reći da su Crnogorci ispalili, u nešto većoj mjeri od Srba, druželjubivi, međusobno solidarni i privrženi djeci, srdačniji i tolerantniji, no znatno ponosniji, privrženi tradiciji i hrabriji. Dok bi Srbi bili lukaviji i religiozniji, a znatno marljiviji i štedljiviji. Crnogorci u našem skupu, kako smo vidjeli, ove razlike naglašavaju, a Srbi ih umanjuju. Međutim, samo u dva slučaja primorali bi nas ovi posljednji da izmijenimo sliku, onu od riječi. Zamalo, ali ipak više, ispitanici Srbi izjavljuju da su oni, Srbi tolerantniji, a Crnogorci lukaviji. Kao što Crnogorci ne smatraju da su baš toliko manje marljivi, ili religiozni kako to u opštem izrazu ispada.

Ovo su, naravno, stereotipi. Primijetimo da se tu nazire, ili bar može sklopiti, jedan negativan stereotip, naravno o Srbima. Sve pozitivne osobine su u većoj mjeri pripisane Crnogorcima sem, možda, religioznosti i marljivosti. No, što je religioznost, i kakva sve može biti, ostaje neizgovoreno, a marljivost, pogotovu uz štedljivost kao tvrdičenje, ukazuje na uskogradi, „čiftinski” duh. Naravno da ovakav stereotip o Srbima/Srbi-

jancima/ postoji odranije, i pitanje je sad samo u kojoj će mjeri on poslužiti, ili je već poslužio, procesu antagonističke akulturacije. O tome će moći da sudi samo neko poslije nas, upoređujući svoje s našim podacima.

Primijetimo, međutim, ono što možemo primijetiti. Mada na taj stereotip ne utiču previše razlike koje smo kontrolisali, osim, naravno, razlike između samih Crnogoraca i Srba /i, na osoben način, dvije preostale nacionalne skupine/, vidljiva su i karakteristična izvjesna odstupanja. Neke skupine, kao najmlađi i najstariji, ili đaci—studenti, ili domačice, imaju — da tako kažemo — svoj pogled na stvari, ili sasvim osoben položaj, pa je takav i njihov doprinos ovoj akulturaciji. S druge strane, imućniji, obrazovaniji, ili skupine kao što su zaposleni u državnim ustanovama i privatni preduzetnici, uopšte pripadnici neke nazovi srednje klase, kao da pokazuju veću prijemчивost za ovaj proces. Ipak, takve naklonosti, kao ni one nenaklonosti na primjer najsiromašnijih, nijesu tolike da bi nas navele na pomisao da je antagonistička akulturacija uzela velikog maha, poput one u Srbiji krajem osamdesetih i u prvoj polovini devedesetih godina. Naime, ukoliko se ima u vidu oštrina odgovarajućeg političkog sukoba, i veličina uloga /nezavisnost/, ove razlike djeluju još prilično nevino.

ZAKLJUČAK

1. U zaključku ovoga izvještaja ipak ćemo ponoviti ograde koje su istaknute na njegovu početku, u uvodnom dijelu teksta. Bili smo, i ostali, suočeni s pet važnih ograničenja. Na neka smo računali, druga su se otkrila tokom našeg rada. Čitalac ih mora imati u vidu, i svako ko bude koristio naše rezultate.

Najprije, koliko god nekome izgledao neodređen i maglovit, pojam političke kulture je razvijen u okrilju sasvim određenog sociološkog odnosno politikološkog pravca. Ako smo na njegovu tragu podstaknuti da sad u Crnoj Gori sprovedemo jedno čak pionirsko istraživanje, po uzoru na brojna ranije izvedena u drugim zemljama, tada je to jedna ugodna prednost, ali i jedno suštinsko ograničenje. Naime, prinuđeni smo da slijedimo model koji je već dat, da ga u mjeri svoga znanja i neznanja, spretnosti ili nespretnosti, prilagodimo – ali ga u suštini ne možemo mijenjati niti mu pridati neko novo, ili tek drukčije značenje. Jednostavno rečeno, u konačnom ishodu možemo reći samo to da li je u Crnoj Gori razvijena demokratska politička kultura ili ne, u kojoj mjeri u njoj postoje preddemokratski sastojci, te prema njihovom opštem smislu možda možemo i naslutiti obrise neke nedemokratske političke kulture, patrijarhalne, autoritarne, podaničke i sl. To je, naravno, dovoljno sa stanovišta razvoja demokratije u Crnoj Gori, ukoliko se takav proces odvija, ali to nije dovoljno da bismo opisali i razumjeli političku kulturu u Crnoj Gori kao cjelovitu dimenziju njene kulture. Govorili smo o tome na početku, ali sad dodajemo i ovo: to što je, u ovom okviru, dakle, „dovoljno”, ne vjerujemo da je sasvim postignuto.

Da tako ne bude uticale su slabosti pa i određene greške u konstrukciji našeg instrumenta. To je drugo ograničenje. Neki njegovi elementi (posebno neke tvrdnje) bili su poput pucnja u prazno, koji je donio samo gotovo jednoglasan, nerazlučiv odjek našeg skupa. Mislimo da smo potcijenili ono što smo, u ranijim komentarima, nazvali „komformizmom” naših ispitanika, pa vjerovatno i osnovnog skupa. Naime, neki demokratski refreni isuviše se često ponavljaju da ovi ljudi ne bi znali što treba reći. Školska ispravnost nekih iskaza tako gubi na uvjerljivosti, samim tim i na vrijednosti, kad se uporedi sa onim iskazima u kojima taj komformizam nije posredovao, ili se morao sasvim povući. Isto tako, naša potreba da bar jednom nogom zađemo u neke susjedne oblasti, kako bismo imali vi-

še uglova i širu perspektivu, donijela nam je manje nego što smo se nadali. To je, na primjer, slučaj sa lokalnom zajednicom i, posebno, informisanim. S druge strane, zažalili smo što naš instrument nije neposrednije mjerio, na primjer, nivoe povjerenja, povjerenja građana jednih u druge, opšteljudskog povjerenja u ovoj zajednici, zato što smo posredno navedeni na pomisao da su ti nivoi niski. Htjelo je bolje biti mjeriti to, a ne beznačajne razlike u povjerenju prema nizu političkih ustanova, koje je naš skup uglavnom slabo diferencirao. Ne mislimo, naravno, ovdje nabrajati sve nedostatke našeg instrumenta – pažljivi čitalac će ih i sam uočiti – već bismo da naglasimo kako smo ih svjesniji na kraju nego na početku.

Treće ograničenje donijele su slabosti našeg uzorka. Kao što je u uvodnom dijelu istaknuto, on je u odnosu na osnovni skup, ukoliko o njemu gradimo predstavu prema rezultatima opšteg popisa stanovništva od 1991, kao i prema domašajima vjerovatnih promjena, u više ravni deformisan. Pored toga, neke skupine u njemu zastupljene su u tako maloj mjeri da je statističko zaključivanje u najmanju ruku nesigurno.

Četvrto je posljedica nemogućnosti potpunije statističke obrade. Imali smo pred sobom elementarno ukrštene tabele, iskaze ispitanika ukrštene sa njihovim starosnim, polnim, radno–statusnim, nacionalnim itd. obilježjima. Nijesmo mogli kontrolisati veze različitih obilježja, analizirati faktore njihovih opredjeljenja, kao što nijesmo raspolagali ni testovima značajnosti, pa ni običnim srednjim vrijednostima. Otuda su mnogi naši zaključci ostali nedovoljno izoštrjeni, ili smo bili natjerani na kranju opreznost, u strahu od greške. No je to donijelo još jedan plod, i to kisjelo–sladak. Oskudicu efektnih poenti i sofisticiranih prikaza nadoknađivali smo pažljivom, no mjestimice i ekstenzivnom analizom podataka i naslućenih tendencija. To će čitaocu biti često zamorno, ali onome ko izdrži možda bude i korisno. Ovdje samo objašnjavamo zašto je to tako.

Peto je nedostatak uporedivih podataka. Niz okolnosti je uticalo da na kraju odustanemo od veoma ograničene, i udaljene, mogućnosti da ove podatke uporedimo sa nekim sličnima, prikupljenim u nekoj drugoj zemlji, u drugom vremenu. Vjerujemo da je to ograničenje manje u kontekstu prethodna tri (ne računajući, dakle, prvopomenuto). Slabosti instrumenta, uzorka i statističke obrade učinila bi zamisliva poređenja nategnutim, pa možda i proizvoljnim.

Predajući ovaj izvještaj uz pomenute nedostatke i odgovarajuće rezerve činimo to uvjereni da, nakon početnog kolebanja, možemo sasvim podržati stav zauzet u Socenu, u čijim okvirima je i organizovano ovo istraživanje. Smisao pionirskog istraživanja je da utre put budućim. Uza sva ograničenja, bolje je imati makar i grubu sliku političke kulture u Crnoj Gori nego nikakvu. Odatle se može nastaviti, i pratiti njen razvoj i – dobiti potpunija i preciznija slika. Drugim riječima, sljedeće godine, ili sljedećih godina, s manjim i finijim instrumentom, s dotjeranim i jednostavnijim uzorkom, s programom pune statističke obrade, možemo se na-

dati takvoj slici, i pratiti njene promjene. Ako naš rad – naš instrument, uzorak i obrada – bude doprinio tome, doživjećemo punu satisfakciju koju ovdje i sada, kao autori, tek donekle osjećamo. A tada možda i naš čitalac.

2. No, kakva je, nakon svega, ta slika koju smo nazvali „grubom”. Ipak ne vjerujemo da smo, uza sve istraživačke skrupule, te dodatnu uzdržanost i oprez, dopali neprilike da pokažemo taman deformisanu sliku ove političke kulture. Ne, ona je samo gruba i nedovoljno precizna.

Njena je osnovna odlika van spora. To je politička kultura društva u demokratskoj tranziciji. Ona je samim tim heterogena. Djelimice odgovara demokratiji, djelimice je preddemokratska, odnosno ona izražava ograničenosti i teškoće demokratske tranzicije.

U svojoj knjizi „Demokratska tranzicija i konsolidacija” H.Linz i A.Stepan ističu da je od svih oblika demokratske tranzicije najsloženija ona postkomunistička (tj. prema njihovoj tipologiji ona koja slijedi iz totalitarnog odnosno posttotalitarnog režima). Naime, prema njihovom uvjerenju demokratska tranzicija počiva na oslobađanju i razvoju pet povezanih, ali različitih „arena”: političkog društva (politički akteri u užem smislu, prije svega političke partije, zajedno sa odgovarajućim ustanovama), civilnog društva, privrednog društva (autonomni privredni akteri s odgovarajućom institucionalizacijom i regulacijom), pravne države (sa zajamčenim slobodama i pravima građana), sređenog i efikasnog državnog (činovničkog) aparata. U nekim tipovima nedemokratskih režima ipak opstaju i razvijaju se neke od ovih „arena” – na primjer, privredno društvo, elementi pravne države, važni elementi civilnog društva, relativno sređen i racionalan državni aparat – ali to nije slučaj s vladavinom komunista koja guši sve oblike građanskih i privrednih autonomija, ukida same izvore vladavine prava i državnom aparatu daje drugi smisao. Otuda je postkomunistička tranzicija složena i višestruka (re)konstrukcija ne samo političkih ustanova i političkog društva već i privrednog i civilnog društva, pravnog sistema i državnog aparata.¹

Već na osnovu ovih apstraktnih odredbi jasno je da u tom procesu koji ne može biti kratkotrajan, niti jednostavan – koji ne mora biti ni uspješan – koji traži puno vještine i strpljenja ali i povoljan raspored spoljnih okolnosti, značajnu ulogu igraju oni stavovi, nazori, orijentacije itd. prema političkom sistemu koje smo nazvali političkom kulturom. Mada su oni određeni kao stavovi itd. prema *političkom sistemu*, i mada to jeste njihov fokus, jasno je da utiču na sve osnovne sfere društvenog života. Kao što pomenuti Linz i Stepan s pravom naglašavaju da svaka tržišna privreda, ili bar ona koja odgovara demokratiji, mora biti institucionalizo-

¹ H. Linc, A. Stepan, „Demokratska tranzicija i konsolidacija”, Beograd, 1998, 15–31; 291–306.

vana i regulisana², tako mi možemo reći da je demokratska politička kultura neophodan uslov za funkcionisanje demokratskog političkog sistema, ali i razvoja odgovarajućeg civilnog društva, vladavine prava pa i državnog (činovničkog) aparata. Naravno, jedno se razvija u vezi s drugim, i ovdje otpada svaka rasprava na temu, što je starije, kokoška ili jaje – orijentacije i vrijednosti ili institucije i praksa. Ali, želimo da naglasimo ovo – na odlike i razvoj političke kulture jedva manje od odlika političkog sistema i političkih aktera utiču odlike civilnog društva, privrednog društva, ili pravne države. Ako smo, na primjer, suočeni s rudimentiranim civilnim društvom, s privatizacijom u kojoj većinu čine gubitnici ili s „privrednim društvom” čije jezgro čine protagonisti „sive ekonomije” i sl., ne možemo očekivati jačanje demokratske političke kulture bez obzira na to u kakvom su stanju demokratske političke ustanove i akteri, ukoliko oni uopšte mogu biti u dobrom stanju pod takvim uslovima. Prema tome, sve ove sfere, ili „arene”, koje – u postkomunističkoj tranziciji, za nevolju njenih nosilaca – treba sve zasnovati, odnosno obnoviti i razviti, mada jasno diferencirane, u čvrstim su uzajamnim vezama, a njihov, dakle, međusobno uslovljen razvoj u interakciji je s našom političkom kulturom.

Nije neočekivano, prema tome, što se ona u Crnoj Gori otkriva kao *heterogena*. Kako se ispoljava ta heterogenost?

Na jedan opšti način, dakle bez obzira na sve osnovne podjele koje postoje u tom društvu, ona se ispoljava kao specifičan suživot demokratskih i preddemokratskih stavova, vrijednosti, orijentacija. Prirodno je da ovo drugopomenuto, preddemokratsko, bude ukorijenjeno, za razliku od onoga demokratskog jer zemlja ima sasvim novo, ograničeno demokratsko iskustvo. S druge strane, mada ograničeno i novo to demokratsko iskustvo dio je aktuelnog poretka koji nastoji da se razvije kao sistem, i to u skladu sa bližom i daljom okolinom. Tako nas podaci koje smo prikupili i proučili vode ka dva osnovna saznanja. U jednom sloju neki iskazi potvrđuju rasprostranjenost demokratskih orijentacija i vrijednosti, ali ako se nekom zagrebe taj sloj, često se ukaže drugi za koji se ne može reći da je nesporno demokratski. Međutim, i to je drugo, ne možemo sa sigurnošću odrediti prirodu – uslovno rečeno – „donjeg sloja”. Dok u onom gornjem, neka je i bliži površini, postoji neka koherentnost, usklađenost i povezanost, dotle u onom donjem nalazimo reflekse različitih kulturnih tipova. Ni ovo nije neočekivano. Naši instrumenti prilagođeni su istraživanju demokratske političke kulture, ali ne i onoga što postoji ispod nje ili umjesto nje. Međutim, to i ne mora biti neka posebna nevolja. Jer, možemo reći da onaj sloj demokratske kulture predstavlja ujedno i okvir u kome ono što je ispod djeluje – sve dok je u Crnoj Gori demokratije ili demokratske tranzicije. Pokušajmo to da objasnimo u perspektivi cijelog istraživanja.

² Isto, 26–28.

Prikupili smo, kao što se moglo vidjeti, niz iskaza naših ispitanika koji svjedoče o njihovom prihvatanju demokratske političke kulture, odnosno njenih pretpostavki. Tako oni u visokom stepenu podržavaju neke osnovne pretpostavke demokratskog društva (mada više visok životni standard i ljudska prava i slobode nego privatna preduzeća i nezavisne sindikate), a isto tako i vrijednosti koje tome odgovaraju. Čini se da imaju razvijenu svijest o potrebi poštovanja manjinskih prava, posebno nacionalnih i vjerskih. Podržavaju učinke višepartijskog sistema, kao što pretežno smatraju da postojeće demokratske ustanove i organizacije treba da imaju presudan uticaj u vođenju zemlje. Društvenu jednakost vide prije svega kao pravnu i političku, zatim kao kulturno-obrazovnu (jednake šanse) i socijalnu (sigurnost), a daleko iza toga kao ekonomsku – stvarno ili navodno egalitarističko nasljeđe dobilo je ovdje sasvim moderan oblik. O svemu tome smo potanko izlagali.

Ispod je, dakle, ono drugo. Ne mislimo u prvom redu na kompleks „patrijarhalne” političke kulture. Jer, u društvu kakvo je crnogorsko, reakcije ispitanika na odgovarajuću seriju tvrdnji prije ukazuju na razgradnju nego na neku impresivnu žilavost te kulture. S tim u vezi je tolerancija susjedstva koja se zaustavlja pred Romima, oboljelima od side, duševnim bolesnicima i narkomanima. Za promjene u takvim odnosima, za njihovo civilizovanje, potrebno je vrijeme i napredak u svim onim „arenama”. Vjerujemo da će do njih postepeno i doći, kao možda i do daljeg ublažavanja etničkih distanci.

Nego mislimo prije svega na iskaze koji otkrivaju nepovjerenje u postojeće demokratske ustanove/aktere, ili stavove i orijentacije koje se sa njima ne mogu uskladiti. Što se tiče prvoga iznijeli smo argumente po kojima se numerički niski nivoi povjerenja u postojeće ustanove/aktere sami po sebi ne moraju označiti kao pokazatelji nedovoljnog povjerenja. Međutim, u svjetlosti (apstraktnih!) alternativa, lako je zaključiti da postojeće ustanove našem skupu nijesu prirasle za srce, da ih on prihvata pretežno kao nužno zlo, u nedostatku boljeg. Iznijeli smo takođe niz iskaza koji pokazuju da se novouvedene demokratske ustanove posmatraju kroz naočare preddemokratskih stavova i orijentacija. Kako bismo inače objašnjavali, na primjer, nepokoravanje zakonu koji nije „pravedan”, podaničke ili parohijne refleksije u odgovorima na pitanja o lokalnoj zajednici i aktivizmu, ignorisanje udruživanja kao puta za uspjeh u životu, odsustvo ozbiljnog diferenciranja različitih političkih ustanova, odnosno njihovo diferenciranje i rangiranje prema inherentnoj autoritativnosti, pri čemu sudstvo prolazi gore od policije itd?

Već smo pribjegavali argumentaciji koja se oslanja na predstavu o komformizmu. Svakako da bi se mogla naslutiti i jedna cinična nota kada je u odsustvu bilo kakve vrijednosne orijentacije stav određen utilitarno, ličnim računom, pogrešnim ili tačnim, svejedno. Međutim, sve su to sadržaji koji djeluju u okviru postojećih ustanova, u okviru postojećeg siste-

ma, uz ovaj „donji sloj”. Nećemo ga imenovati, mada nam stoji na raspolaganju nekoliko pominjanih imena, zato što nema nikakve sumnje da postoji i da se razvija jedna demokratska politička kultura, ne prvenstveno kao stvar izbora već kao posljedica niza činilaca, da u pomenutom sloju ne leži nikakva vidljiva alternativa već mogućnost da utiče na dalji demokratski razvoj, da ga uslovljava i boji. To je, naravno, već na djelu. Ako demokratija u Crnoj Gori ima neke crte plebiscitarne demokratije, ili vladavine po pristanku, ako je vođstvo visoko personalizovano, kao i moć, ako je pluralizam u mnogo većoj mjeri političko–istorijski/ideološki nego društveni i građanski, ako je svemu tome možda tako – ne može biti da to onda nije u vezi i sa ovim crtama političke kulture. Kao što je, na primjer, podaništvo u Crnoj Gori manje od straha ili poštovanja, a više u skladu s formulom *do ut des*.

No, već u posljednjoj rečenici prelazimo crtu. Mi nijesmo istraživali političku kulturu u Crnoj Gori kao takvu, niti to možemo. Već smo je istraživali s obzirom na model demokratske političke kulture. U tom smislu, iz pomenutog donjeg sloja izviru ograničenja i smetnje za njen razvoj, ali takođe i njene specifičnosti, ono što će je, i pod najpovoljnijim uslovima, dugo odlikovati. Što u isto vrijeme znači da se pod nepovoljnim okolnostima iz istog sloja mogu prikupiti i uobličiti stavovi i orijentacije za podršku ograničavanju ili izopačavanju demokratije, ako baš ne i njenom ukidanju.

3. Pomenutu heterogenost ove političke kulture lako je, dakle, razumjeti u okviru opšte predstave o postkomunističkoj demokratskoj tranziciji. Dalja analiza mora biti fokusirana na tranziciju u Crnoj Gori (i, svakako, na sve one osobenosti ove zemlje na koje smo skrenuli pažnju u uvodu ovog teksta). Mnogi iskazi naših ispitanika uslovljeni su tim, konkretnim iskustvom.

Kako je poznato, ono je složeno i protivrječno. Ovdje ga, naravno, nećemo ni opisivati ni analizirati. Dovoljno je reći da je ova tranzicija u svim njenim vidovima i pretpostavkama bila uslovljena prirodom SFRJ i posljedicama rušenja te države, u kojoj je Crna Gora bila jedna od šest ravnopravnih republika. Danas je ona na papiru jedna od dvije ravnopravne republike u SRJ, a faktički nezavisna država, no koja nije priznata niti je njena nezavisnost osigurana. Njeno državno pitanje ili pitanje njenih odnosa sa Srbijom u središtu je glavne političke kontroverze.

Pomenuti Linz i Stepan s pravom ističu da je državno pitanje u odnosu na demokratsku tranziciju prethodno pitanje. Bez jasne teritorije i stanovništva, građanskih statusa i političke zajednice, bez suverenosti i samostalnosti državnog aparata, pretpostavke tranzicije vise u vazduhu.³

³ Isto, 31–58.

To je jasno, ali oni to naglašavaju 1996, poučeni iskustvom sa prostora bivšeg SSSR-a i bivše SFRJ. Većinom su te stvari u međuvremenu riješene, ostala je Crna Gora, zadnja.

Otuda smo mi, kako je na kraju uvodnog dijela teksta istaknuto, pretpostavili, da su tri osnovna, problematična, konfliktna polja koja mogu dovesti do razlika, podjela pa i rascjepa u političkoj kulturi: prvo, polje u kome se tokom tranzicije odigrava produbljivanje socijalno-ekonomskih razlika; drugo, polje međuetničkih odnosa destabilizovano rušenjem SFRJ i teškim sukobima u okolini i treće, polje sukoba oko maločas pomenutog crnogorskog državnog pitanja. Naše pretpostavke su se pokazale uglavnom kao zasnovane. Sve ove društvene i političke podjele se reflektuju na političku kulturu. Mnoge su i značajne razlike u političkoj kulturi između pripadnika pojedinih nacionalnosti, jedva da su rjeđe i manje značajne one između pojedinih socijalnih i ekonomskih skupina. Ipak, kao da su sve u sjenci onih koje proizvodi sukob oko crnogorskog državnog pitanja.

Sami ispitanici su na sličan način rangirali intenzitet ovih sukoba (kao izraženost razlika ili netrpeljivosti). I za njih je najviše razlika/netrpeljivosti između pristalica i protivnika nezavisnosti Crne Gore. Odmah zatim između bogatih i siromašnih. I dalje prema njihovoj ocjeni, osrednje je izražena napetost između obrazovanih i neobrazovanih i, no osjetno niže od toga, između pripadnika različitih nacionalnosti. Najzad, u treću grupu, kao suprotnosti najmanjeg intenziteta, idu one između muškaraca i žena, domaćih stanovnika i izbjeglica, te između seljaka i građana. Izuzev posljednje dvije⁴ sve ove razlike/netrpeljivosti, tačnije njihov uticaj na političku kulturu, kao razlike u njenim okvirima, mogli smo slijediti uz pomoć naših instrumenata. Izložimo ih redom, sažeto.

5. Pol, kako smo mogli vidjeti, vrlo ograničeno diferencira pripadnike našeg skupa. Izuzetak su dvije tvrdnje koje se neposredno dotiču emancipacije žena. Sigurno je da će one u crnogorskom društvu još morati da se potrude oko toga. Ipak, konfiguracija stavova i vrijednosti koja se da naslutiti prema ovim i okolnim nalazima, navodi nas na zaključak da je tradicionalna patrijarhalnost u razgradnji.

Razlike u starosti dovode do mnogo značajnijih posljedica u političkoj kulturi. Te razlike su osobene. One tek djelimično odgovaraju opštim predstavama po kojima bi, na primjer, stariji bili konzervativniji a mlađi napredniji, stariji konstruktivniji a mlađi buntovniji i sl. Nije ta prirodna logika nestala, već se izmiješala sa učincima burnog vremena, protivrječ-

⁴ Zapravo samo o posljednjoj nemamo podataka. Što se tiče odnosa između domaćeg stanovništva i izbjeglica, bar smo zabilježili visoke nivoe tolerancije prema izbjeglicama uprkos njihovom izuzetno velikom broju u odnosu na domaće stanovništvo. To, dakle, na neki način potvrđuje ocjenu ispitanika da takva netrpeljivost nije znatnije izražena.

nih i suprotstavljenih socijalizacijskih talasa. Tako da ako su mlađi i najmlađi više skloni da podrže društvenu ulogu crkve nego neki stariji i najstariji, to samo prividno protivrječi opštim pravilima. U datim uslovima je retraditionalizacija „napredak” koji brže prihvataju mlađi, a ateizacija tradicija koje se drže stariji. U tom svjetlu treba primiti naizgled paradoksalne nalaze da srednje generacije, formirane u prethodnom poretku, pokazuju veću privrženost demokratskim vrijednostima nego mlađi i najmlađi. Štoviše, i najstariji u tom pogledu često nadmašuju najmlađe. U istom pravcu treba tražiti objašnjenje za to što su posljednji, najmlađi, nastrojani u većoj mjeri kritički ili opoziciono, pa se njihovi iskazi često primiču iskazima takvih skupina kao što su vojni penzioneri, domaćice ili nezaposleni radnici, pa i za to što se njihovi iskazi među iskazima svih starosnih grupa čitaju kao najkonzervativniji.

Obrazovanje ovdje, naravno, čini svoje. Razlike—netrpeljivosti između obrazovanih i neobrazovanih, ispitanici, vidjeli smo, označuju kao osrednje, ali osjetno veće od onih između pojedinih nacionalnosti. Svaka-ko da nije riječ samo o obrazovanju kao takvom, već o mogućnostima i povlasticama koje idu uz formalno obrazovanje, o statusu, prihodima, ugledu. U novijoj istoriji Crne Gore obrazovanje je bilo nesporno glavni put socijalne međugeneracijske i individualne promocije, te mu je na svaki način pridavan izuzetan značaj.

Ova opaska treba da olakša objašnjenje jednog utiska. Kako idemo od manje obrazovanih ka obrazovanijima ne primjećujemo postepeno jačanje ili slabljenje nekih crta političke kulture već smo suočeni s jasnom granicom koja dijeli dvije manje obrazovane od tri obrazovanije skupine, i ta granica vjerovatno nije samo kulturna (u širem smislu) nego i statusna, razlika u društvenom položaju i načinu života. Pri tome oni bez obrazovanja i oni s osnovnom školom često su kao dva svijeta, dok svi obrazovaniji čine onaj treći, u kome se često izdvajaju oni sa visokom školom.

Sigurno da je dio razlika plod ograničene komunikativnosti našeg instrumenta — on je u većoj mjeri prilagođen obrazovanijima pa su izmjerene razlike možda i veće od stvarnih. Uprkos tome, ne vjerujemo da bi pomenuta granica nestala i kad bi se neutralisao taj učinak. S druge strane, na dubljim nivoima osnovnih vrijednosti razlike su značajno manje. Hoćemo da kažemo da se fragmenti onog donjeg, preddemokratskog sloja mogu ustanoviti i kod najobrazovanijih. Istina, kod manjeg dijela najobrazovanijih njihovo se prisustvo osjetno smanjuje. Da li se tu radi prosto o sposobnosti obrazovanog čovjeka da raspozna takve elemente i da zauzme „pravilan” stav ili o autentičnom plodu demokratske socijalizacije, ne možemo pouzdano reći. No je sigurno da je obrazovaniji dio populacije začetnik svih kulturnih promjena, pa i ovih. Ako se u mlade i najmlađe kao one koji, iz drugih razloga, obično lakše nose promjene, u ovom slučaju ne možemo pouzdati, zbog protivrječnih i konfuznih uticaja kojima

su izloženi, za obrazovanje se može reći da ide ruku pod ruku sa širenjem demokratske političke kulture.

U mjeri u kojoj povlači ekonomske razlike i obrazovanje sudjeluje u polju napetosti između „bogatih i siromašnih”, ali su u direktnijoj vezi s tim „razlikama i netrpeljivostima”, u ocjenama ispitanika visokorangiranim – radno–profesionalni status i, prirodno, mjesečni porodični prihodi.

Radno–profesionalni status donio je ipak manje razlike u iskazima nego obrazovanje. Te razlike su i dalje značajne i, uglavnom, očekivane. Najvažnijom nam se čini osnovna linija podjele koja na jednoj strani ostavlja privatne preduzetnike, zaposlene u državnim ustanovama, civilne penzionere i (obično) radnike u privatnom sektoru, a na drugoj – domaćice, nezaposlene i đake–studente. Radnici u preduzećima u transformaciji su nekako između, dok neke malozastupljene skupine (vojna lica, vojne penzionere) ovdje zanemarujemo. Prosto rečeno, prvi su nešto više skloni demokratskim stavovima i orijentacijama, drugi nešto manje. (Neočekivano je, dakle, samo to što u ove druge spadaju i đaci–studenti, ali to se može razumjeti prema analogiji sa najmlađima, kamo i spadaju.)

Istina, prema našim instrumentima ponekad je teško razlikovati demokratsku orijentaciju od lojalnosti prema postojećim demokratskim ustanovama i akterima. Kad bismo ovo drugo izolovali, te razlike bi vjerovatno bile manje. Ovako možemo jedino pretpostaviti da su pri jednakim vrijednostima one uvjerljivije kod privatnih preduzetnika i radnika u privatnom sektoru nego kod penzionera i pogotovu ljudi u državnoj službi koji nijesu uvijek u prilici da efektivno razlikuju lojalnost demokratskom sistemu od lojalnosti postojećoj vlasti. Uostalom, preduzetnici, pa možda i pomenuti radnici, mogu biti dobitnici u tranziciji, a druge dvije skupine drže dobro koje u tranziciji postaje posebno dragocjeno – sigurnost prihoda, pa moraju biti posebno obazrivi. Ipak, sve ove razlike nijesu prevelike, kao razlike u političkoj kulturi. Ne nagovještavaju nikakav rascjep. Prije se čini da bi, na primjer, preduzetnik i nezaposleni radnik mogli komotno sjedjeti za kafanskim stolom i razgovarati kao dva pripadnika istog političko–kulturnog kruga. Tranzicija u Crnoj Gori, prema vlastitoj mjeri, još nije proizvela podjele koje bi ih u ovom smislu međusobno otuđile.

Razlike u mjesečnim porodičnim приходима utiču mnogo uvjerljivije. Međutim, kao razlike u političkoj kulturi one su raspoređene na jedan osobit način, što smo u svojim ranijim komentarima već istakli. Ukratko rečeno, blok srednjih i srednjih–visokih prihoda pokazuje stabilnu privrženost demokratskim vrijednostima (no i postojećim ustanovama i vladajućim akterima), razumije se onu koja je u datim uslovima moguća – u skladu s heterogenošću ove kulture. Oni s niskim приходима čine to s rezervom, ili s manje entuzijazma, ili lako otkrivaju onaj donji, preddemokratski sloj, što ipak ne znači da su izrazito konzervativni. Oni s najvišim приходима umiju biti izrazitije od srednjih demokratski orijentisani – po-

sebno kad ih njihov refleks imanja i statusa upućuje na to, ali se takođe umiju u svojim iskazima složiti s onim najsiromašnijima. Mi smo gredom natuknuli da je ova „gornja” klasa kapriciozna. U stvari, ona još nije formirana i stabilizovana kao gornja, ni njen status ni njena svijest.

Razvoj demokratije i demokratske političke kulture uvijek se oslanja na široku srednju klasu i nije bez razloga rečeno da je demokratija vladavina srednje klase. U neku ruku ovdje postoji takva, i to prilično kompaktna srednja klasa. Ona je možda nasljeđe socijalizma, ili njeno jezgro čine zaposleni u državnim ustanovama – bilo kako bilo, vjerujemo da je ona prije zatečena nego što je plod postkomunističke tranzicije. To znači da će se tu odigravati procesi diferencijacije i prekomponovanja, i da teškoće koje oni donose neće umanjiti potrebu na koju ove razlike već ukazuju – integrisanja donjih, siromašnih, slojeva na jedan, i gornjih na drugi način. „Kapricioznost” drugih i relativna otuđenost prvih opominju da bi neizbježno diferenciranje onih srednjih, one stabilne podrške, moglo odvesti dubokoj pukotini pa i rascjepu u političkoj kulturi.

Razlike/netrpeljivosti u polju međunacionalnih odnosa naš skup je ocijenio kao osrednje, ili podnošljive, u svakom slučaju znatno manje od onih koje postoje između, na primjer, obrazovanih i neobrazovanih. Ovu ocjenu naši nalazi u osnovi potvrđuju. Obilježje nacionalnosti proizvodi, naravno, često jasne razlike. Tako Muslimani u odnosu na prosječne vrijednosti djeluju ponešto modernije, dok su Albanci, pored toga što su najuzdržaniji, ponešto konzervativniji. Crnogorci, bliži prosječnim vrijednostima, ipak su gotovo uvijek na onoj strani na kojoj su naglašene demokratske vrijednosti. Možda zato što su, u ovoj statističkoj igri, Srbi odlučnije na drugoj strani. Mnoge od ovih razlika nijesu plod političkih stavova i podjela ili odnosa prema postojećoj vlasti. Neke se mogu dovesti u vezu sa posebnom nacionalnom kulturom, posebnom društvenom i političkom pozicijom, s manjinskim odnosno većinskim osjećanjem. Razlike koje smo pažljivo registrovali koliko god jasne, uglavnom nijesu bile upečatljive, ili takve da bi nas navele na pomisao o nekoj dubljoj pukotini u političkoj kulturi, o nekom jasnom otuđivanju ili povlačenju neke od nacionalnih skupina. Takav smisao ipak nema, na primjer, izrazita odbojnost Hrvata i Muslimana prema društvenoj ulozi crkve, ili povišena spremnost Muslimana da poštuju zakon, makar on bio i nepravedan (i krajnja nesprijetnost Albanaca da se ponesu na isti način). Sve nacionalne skupine iskazuju pripadnost u osnovi istom tipu heterogene političke kulture, i u svakoj se može raspoznati pod demokratskim onaj drugi sloj.

Ništa od ovoga nije neočekivano. Ove zajednice žive dugo jedna kraj druge. Uprkos svemu, Crna Gora je i u najgorim vremenima uspjela da izbjegne teže etničke sukobe. I najzad, ta najgora vremena su ipak za nama. U vrijeme prikupljanja podataka za ovo istraživanje međuetnički odnosi su bili stabilni.

6. Međutim, postoji jedna etnička grupa koja se u mnogo čemu znatno odvojila od ostalih, ponekad do te mjere da bi se moglo govoriti o političkom rascjepu u političkoj kulturi. To su Srbi.

Ipak, to je poseban slučaj. Nije riječ prosto o etničkoj odnosno nacionalnoj skupini, već i o diferencijaciji povodom crnogorskog državnog pitanja te o daljnim posljedicama te diferencijacije. O tome je već bilo riječi u našim komentarima, a ovdje ćemo dati jednu sažetu ocjenu.

Da to nijesu prosto Srbi jasno je prema čak tri serije argumenata.

Prvo, prema popisu od 1991. godine bilo je u ukupnoj populaciji 9,3% Srba, a u našem slučajnom uzorku našlo ih se čak 27,3%, gotovo tri puta više. U vrijeme pomenutog popisa nije bilo nikakvih razloga da se Srbin deklarira kao Crnogorac ako se osjećao Srbinom, manje nego da se Crnogorac deklarira kao Srbin.

Drugo, ovi Srbi se u ogromnoj većini identifikuju sa SRJ. Crnogorci (pa i Albanci, a pogotovu Muslimani) sa Crnom Gorom. Sljedstveno, prvi iskazuju povjerenje u ustanove SRJ, a nepovjerenje u crnogorske, drugi se izjašnjavaju suprotno. Podaci, na odgovarajućem mjestu iznijeti, mogu se tumačiti prema ideji indeksa tzv. socijalne ekspanzije, ali u kontekstu našeg istraživanja imaju sasvim jasan smisao, iskazivanja pripadnosti političkoj zajednici (što je još dio jednog političkog procesa u kome građani Crne Gore mogu iskazivati neku neloyalnost toj zajednici, a u isto vrijeme njeni odseljeni „državljeni” mogu pretendovati da svojim glasovima odlučuju u njoj o njoj). Ovo, naravno, nije razlika u političkoj kulturi *stricto sensu* (pri čemu bi Srbi, recimo, bili otvoreniji prema „svijetu”, a Crnogorci i ostali zatvoreniji) već jedan primarni, ili pretpolitički stav, na osnovu koga se obrazuje ili raskida jedna politička zajednica.

Treće, razlike koje smo registrovali kao razlike u političkoj kulturi, koje Srbe oštro odvajaju od Crnogoraca, ali i od svih ostalih, teško je objasniti kao razlike po nacionalnom osnovu. Izuzev možda onih koji nastanjuju neka rubna područja, na primjer dijelove istorijskog Sandžaka, ovi Srbi su kroz pokoljenja članovi one istorijske zajednice kojoj pripadaju i Crnogorci.

Naime, razlike koje proizvodi nacionalno obilježje „Srbin” znatno su veće nego one koje proizvodi bilo koje drugo obilježje. Ponekad su razlike koje dijele imućne od neimućnih, ili obrazovane od neobrazovanih, kvantitativno veće, ali one nikad nijesu tako povezane, tako pouzdane i tako jasno usmjerene kao u ovom slučaju. Ovim Srbima je svojstveno više autoritarnosti, manje demokratičnosti i tolerancije, više tradicionalizma a manje modernosti. Oni ne vjeruju u pozitivan smisao politike, ne vjerujući crnogorskim političkim ustanovama povjerenje zapravo ne poklanjaju ni onima u SRJ, već (svojoj) crkvi i (svojoj) vojsci. Da mogu, lakše nego iko odbacili bi postojeće uređenje u korist vlasti „vođe” ili monarhije, itd. Ipak, te razlike na dubljim nivoima, na kojima je djelovanje političkih stavova slabo, male su ili sasvim neupadljive, na onim sred-

njim su znatne, i tek tamo gdje su sigurno uslovljene i političkim stavovima dostižu mjeru pravog rascjepa. Zato nam se čini da je to prije politički rascjep nego rascjep u političkoj kulturi.

Teško je donijeti drukčiji sud zbog same prirode činilaca koji su proizveli ovu sliku. Njih je svakako više. Ne odbacujući denominaciju obilježja, ipak smatramo da je udio nacionalnog odnosno etničkog ovdje sporedan, te ne bi bilo razumno govoriti o jednoj srpskoj, recimo, subkulturi. „Srbin” je prije svega protivnik crnogorske nezavisnosti (svakako više nego što je Crnogorac njen pristalica). To je, prema sveopštem uvjerenju, takođe i prema ocjenama samih ispitanika, najdublja politička podjela u crnogorskom društvu. Kao takav „Srbin” je pristalica opozicije. Ta je opozicija, s obzirom na konfuziju oko političke zajednice koja i dalje traje, radikalna, samo djelimično u „okviru sistema”. To znači ne samo najniži nivo lojalnosti prema postojećim vlastima nego i angažovanje svih mogućih tipova argumentacije, dakle i protivdemokratske, i protivrepublikanske, ukoliko se vladajući pozivaju na demokratiju ili republiku itd. Prema prirodi političkih podjela i borbi, ova, koja je najvažnija, služi kao katalizator za sve ostale, nove i stare. Tako će „Srbin” prije biti onaj neobrazovani ili siromašni, ili nezaposleni, onaj koji je uvijek „slavu slavio”, ili se i u ratu borio za „kralja”. Drugim riječima, u ove Srbe, kao stranku, ili okosnicu odgovarajućih stranaka, okupili su se i mnogi od onih koji su po prirodi stvari, ali naravno po drugom osnovu, konzervativniji, manje skloni demokratiji, ili s manje razloga da joj budu skloni.

U tom okviru treba tumačiti i nalaz koji se tiče tzv. antagonističke akulturacije. Uprkos svemu ne čini se da taj proces pokazuje neku osobitu dinamiku ili snagu, da značajno prevazilazi od ranije poznate stereotipe o Srbima (Srbijancima). To je moguće objašnjavati time što domaći Srbi nijesu u svakodnevici dovoljno kompaktno i prepoznatljivo strano tijelo, što kao takvi još ne mogu neposredno ugroziti tokove crnogorskog nacionalnog samoosvješćenja.

Ne znači da će tako i ostati. Ako nijesmo spremni da govorimo o rascjepu u političkoj kulturi, to ne znači da se pod nekim okolnostima – osobito ozbiljnog osporavanja postojećih demokratskih ustanova kao okvira za rješavanje sukoba – opisane razlike ne bi mogle produbiti, da ne bi moglo doći i do neugodnog ispoljavanja konzervativnih i autoritarnih potencijala koji se ovdje vode pod obilježjem „Srbi”, ali kojih naravno ima i pod drugim nacionalnim oznakama, a tada i do ubrzane antagonističke akulturacije.

PRILOG

UZORAK

Uzorak predmetnog istraživanja definisan je kao stratifikovani dvoeta-
pni slučajni uzorak.

Uzorkom je obuhvaćeno 704 punoljetnih građana Podgorice, Nikšića,
Berana, Bijelog Polja, Pljevalja, Bara, Herceg Novog, Ulcinja i Cetinja, op-
ština koje su reprezentativne sa stanovišta republike kao cjeline i njenih po-
jedinih regiona. Veličina uzorka iznosi 1,6 promila od ukupnog broja puno-
ljetnih građana Crne Gore, odnosno 2,06 promila od ukupnog broja puno-
ljetnih građana ovih devet opština u kojima živi 76,1% punoljetnih građana
naše Republike.

OPŠTINA	Broj ispitanika	REGIJA
Podgorica	220	centralna
Nikšić	103	centralna
Cetinje	30	centralna
Bijelo Polje	81	sjeverna
Berane	55	sjeverna
Pljevlja	57	sjeverna
Bar	57	južna
Ulcinj	53	južna
Herceg Novi	48	južna
UKUPNO	704	

Terensko istraživanje je sprovedeno u vremenu od 10. do 18. juna
2001. godine.

SOCIO-DEMOGRAFSKE KARAKTERISTIKE ISPITANIKA	%
<i>1. POL</i>	
1. Muški	52,1
2. Ženski	47,9
<i>2. STAROST</i>	
1. Od 18 do 30 godina	30,4
2. Od 31 do 40 godina	20,0
3. Od 41 do 50 godina	19,0
4. Od 51 do 60 godina	13,0
5. Preko 60 godina	17,6
<i>3. OBRAZOVANJE</i>	
1. Bez obrazovanja	1,7
2. Osnovno obrazovanje	9,1
3. Srednje obrazovanje	67,8
4. Više obrazovanje	11,1
5. Visoko obrazovanje	10,3
<i>4. ZANIMANJE-POLOŽAJ U ZANIMANJU</i>	
1. Đak-student	7,7
2. Zaposlen u držav. instituc. (školstvo, zdravstvo, uprava...)	13,6
3. Zaposlen u preduzeću koje je u procesu transformacije	13,3
4. Zaposlen u privatnom sektoru	19,4
5. Privatni preduzetnik – vlasnik	5,7
6. Vojno lice	0,9
7. Penzioner civilni	18,0
8. Penzioner vojni	1,0
9. Domaćica	6,0
10. Nezaposlen	12,8
11. Ostalo	1,6
<i>5. NACIONALNOST</i>	
1. Crnogorci	55,7
2. Srbi	27,3
3. Muslimani	8,0
4. Albanci	4,7
5. Hrvati	1,0
6. Ostali	3,3
<i>6. VJEROISPOVIJEST</i>	
1. Pravoslavne	81,1
2. Katoličke	2,7
3. Islamske	15,8
4. Neke druge	0,4

SOCIO-DEMOGRAFSKE KARAKTERISTIKE ISPITANIKA	%
<i>7. UKUPAN PRIHOD VAŠEG DOMAĆINSTVA</i>	
5. Do 100 DM	4,1
6. Od 100 do 200 DM	15,7
7. Od 200 do 400 DM	30,4
8. Od 400 do 600 DM	21,6
9. Od 600 do 800 DM	8,8
10. Od 800 do 1000 DM	5,0
11. Od 1000 do 1300 DM	2,7
12. Od 1300 do 1500 DM	1,0
13. Preko 1500 DM	2,3
14. Ne znam	8,3

SADRŽAJ

Uvod	5
I. Opšti pogled.	23
II. Odnos prema političkim institucijama i akterima	55
III. Postojeći sistem i alternative	83
IV. Vrijednosne pretpostavke demokratizacije	97
V. Društveni okviri identifikacije, distance, tolerancija i patrijarhalnost	131
VI. Lokalna zajednica i aktivizam	157
VII. Političari, vlast i građani	173
VIII. Šire, ili osnovne orijentacije i vrijednosti	183
IX. Neke političke orijentacije	203
X. Fragmenti za „antagonističku akulturaciju”	219
Zaključak	237
Prilog	249

PAVLE B. JOVANOVIĆ
MILOŠ MARJANOVIĆ

POLITIČKA KULTURA U CRNOJ GORI

Izdavač

CID

Podgorica, Obala Ribnice 4
Tel. 081/230-122, 230-126
www.cidcg.co.yu

Tehnički urednik
Darko Manojlović

Lektura i korektura
Darinka Đukić

Kompjuterski slog
Milan Radinović

Štampa
Grafolis, Bijelo Polje

Štampa

2002.

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Републике
Црне Горе "Ђурђе Црнојевић", Цетиње

316.75(497.16)

ЈОВАНОВИЋ, Павле Б.

Politička kultura u Crnoj Gori / Pavle B. Jovanović, Miloš
Marjanović . - Podgorica : CID : SoCEN, 2002 (Bijelo Polje :
Grafolis). - 255 str. ; 24 cm. - (Biblioteka Slika vremena / CID,
Podgorica)

Tiraž 500.

ISBN 86-495-0174-5

П.к.: а) Политичка култура - Црна Гора